

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Esra AKSOY

SELÇUKLU DÖNEMİ TÜRK DEVLET YAPISI VE YÖNETİM ANLAYIŞINI
ŞEKİLLENDİREN UNSURLAR

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Esra AKSOY

SELÇUKLU DÖNEMİ TÜRK DEVLET YAPISI VE YÖNETİM ANLAYIŞINI
ŞEKİLLENDİREN UNSURLAR

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Vehbi Alpay GÜNAL

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetim Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Esra AKSOY'un bu çalışması, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mustafa LAMBA (İmza)

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi V. Alpay GÜNAL (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fulya ÖZKAN (İmza)

Tez Başlığı:

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 27/06/2019

Mezuniyet Tarihi : 01/08/2019

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısı ve Yönetim Anlayışını Etkileyen Etkenler ve Değerlendirmesi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Esra Aksoy

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Esra AKSOY
Öğrenci Numarası	20175218013
Enstitü Ana Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetim
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Vehbi Alpay GÜNAL
Tez Başlığı	Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısı ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar
Turnitin Ödev Numarası	1153604687

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 151 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 22/07/2019 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç 1%

alıntılar dahil 4%'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

22/07/2019

(imzası)

Danışmanın Unvanı-Adı Soyadı
Dr. Öğr. Üyesi V. Alpay GÜNAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Beylikten Devlete Selçuklular	3
1.1.1. Selçuklu Ailesi: Oğuz Yabgu Devleti'nden Kopuş	3
1.1.2. Oğuz Şehri Cend'den Maverâünnehir'e Göç: Arslan Yabgu Dönemi	5
1.1.3. İktidarın Devri: Tuğrul ve Çağrı Beyler	7
1.2. İran'da Devlet Düzenine Geçiş: Büyük Selçuklu Devleti	10
1.2.1. Kurultayla Tasarlanan Devlet Düzeni: Sultan Tuğrul Dönemi	10
1.2.2. Anadolu'ya Giriş: Alp Arslan Dönemi	14
1.2.3. Türkmen Meselesi	18
1.2.4. Melik Şah Dönemi: Anadolu'da Yeni Bir Selçuklu Devleti	19
1.2.5. Duraklama Süreci: Berkyaruk ve Mehmet Tapar Mücadelesi	21
1.2.6. Devletin Yıkılışı: Sancar Dönemi	23
1.3. Selçuklu Meliklerinin Kurdukları Bağlı Devletler	25
1.3.1. Kirman Selçuklu Devleti	27
1.3.2. Suriye Selçuklu Devleti	28
1.3.3. Irak Selçuklu Devleti	29
1.4. Anadolu'da Selçuklu Devleti	31
1.4.1. Anadolu'da Tutunma Süreci: Süleyman Şah ve I. Kılıçarslan dönemi	32
1.4.2. Anadolu'da Türk Birliğini Kurma: I. Mesud ve II. Kılıç Arslan Dönemi	34

1.4.3. Gelişme Süreci: I. Gıyasettin Keyhüsrev ve I. İzzettin Keykavus Dönemi.....	36
1.4.4. Anadolu'da Son Yükseliş: Alaeddin Keykubat Dönemi	38
1.4.5. Devletin Yıkılış Süreci: II. Gıyaseddin Keyhüsrev	39
1.5. Yabgulular ve Mikailoğulları Meselesi	41

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLET YAPISI

2.1. Devlet Teşkilatı.....	46
2.1.1. Saray Teşkilatı	46
2.1.1.1. Sultan ve Yetkileri	46
2.1.1.2. Hakimiyet Alametleri	49
2.1.1.3. Saray Teşkilat Yapısı.....	53
2.1.2. Hükümet Teşkilatı	55
2.1.2.1. Merkezi Örgütlenme.....	55
2.1.2.2. Taşra Örgütlenmesi.....	62
2.1.3. Askeri Teşkilatlanma	66
2.1.4. Adli Teşkilatlanma.....	69
2.2. Toprak Yönetimi ve Halk	72
2.2.1. Selçuklu Halkı	72
2.2.2. Toprak Yönetimi.....	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETLERİNİ ŞEKİLLENDİREN UNSURLAR

3.1. Orta Asya Türk Devlet Geleneğinin İzleri.....	81
3.1.1. Orta Asya Türk Devlet Geleneği	81
3.1.1.1. Türklerde Devlet Anlayışı	81
3.1.1.2. Orta Asya'da Hükümdar ve Nitelikleri.....	84
3.1.1.3 Hükümdara Yardımcı Kuruluşlar: Kurultay/Ayukı/Aygücü.....	87

3.1.1.4. Orta Asya Türk Yönetim Anlayışı.....	89
3.1.2. Selçuklu Devletlerinde Orta Asya Devlet Geleneğinin İzleri.....	92
3.1.2.1. Selçuklu Sultanlarının Niteliklerinde Orta Asya İzleri.....	94
3.1.2.2. Orta Asya'dan Kalma Anlayışla Sultana Yardımcı Kuruluşlar.....	96
3.1.2.3. Selçuklu Yönetim Anlayışında Orta Asya İzleri	98
3.2. Nizamülmülk'ün İdeal Devlet ve Yönetim Anlayışının Etkisi.....	101
3.2.1. Nizamülmülk'ün Yönetim Anlayışının Şekillenmesi.....	103
3.2.2. Nizamülmülk'e Göre İdeal Devlet ve Yönetim.....	106
3.2.2.1. Yönetimde Merkezîyetçilik	106
3.2.2.2. İdeal Yönetici ve Otorite Anlayışı.....	108
3.2.2.3. Yöneten ve Yönetilen Arasındaki İlişki: Paternalist Nitelik	109
3.2.2.4. Liyakata ve Güce Dayalı İdeal Bürokrasi.....	111
3.2.2.5. İslami İlkelere Uygun Yönetim	112
3.2.2.6. Modern Yönetimde Nizamülmülk İzleri.....	113
3.2.3. Nizamülmülk'ün İdeal Yönetim Anlayışının Selçuklu Devletine Etkisi	115
3.2.3.1. Merkezîyetçilik Anlayışının Etkisi	116
3.2.3.2. Patrimonyal Bürokrasiden Liyakata Dayalı Güçlü Bürokrasi	117
3.2.3.3. Nizamülmülk Etkisinde Selçuklu Teşkilat Yapısının Şekillenmesi	119
3.3. Eski İran Devlet Geleneğinin Selçuklulara Tesiri	120
3.3.1. Egemenlik Anlayışında İran Etkisi.....	122
3.3.2. Saray ve Bürokraside İran Etkisi	125
3.3.3. Merkez Örgütlenmesinde İran Etkisi.....	127
3.3.4. Yargı Müesseselerinde İran Etkisi.....	128
SONUÇ	131
KAYNAKÇA.....	135
ÖZGEÇMİŞ	141

ÖZET

Oğuz Devleti'ne bağlı Kınık Boyu'na mensup olan Selçuklu hanedanı 1040 senesinde yaşanan Dandanakan Savaşı ile Horasan'da büyük bir devlet kurmuş, kendisine özgü idari yapının temellerini burada atmıştır. Selçukluların kurmuş olduğu devlet zamanla genişleyerek kendine bağlı birçok devlete hükmetmiş, bugün dahi karışık olan bir bölgeyi idare etmiştir. Selçukluların sahip olduğu köklü devlet modeli ve yönetim anlayışı daha sonra kendinden sonra kurulacak olan Türk-İslam devletlerine model olmuş, aynı zamanda günümüz Türk kamu yönetiminin de önemli temellerinden birini oluşturmuştur. Bizi bu çalışmaya yönelten en temel neden Selçuklu hanedanının kurmuş olduğu devleti kamu yönetimi özelinde inceleyerek, günümüz Türk idaresini anlamak için oldukça önemli bir geleneksel devlet olan Selçuklu devletlerini şekillendiren unsurları açıklamaya çalışmaktır. Bu açıdan Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışı kamu yönetimi özelinde incelenmeye değerdir. Ancak bir devletin sahip olduğu örgütlenme biçimi ve yönetim anlayışını anlayabilmek için, bu yapı ve anlayışın nasıl ve hangi yönetsel unsurlar çerçevesinde şekillendiği hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışı incelendiğinde ise devletin, en başta içine doğduğu Orta Asya devlet geleneği ve bugünkü İran coğrafyasında kurulmasından dolayı İran-İslam devlet geleneği ile idari yapının şekillenmesinde etkin rolü olan Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin sahip olduğu ve ideal gördüğü anlayışın izlerini taşıdığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmada, bahsedilen bu unsurların Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışını nasıl ve ne ölçüde etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Türk Devlet Geleneği.

SUMMARY
THE FACTORS AFFECTING THE TURKISH STATE STRUCTURE AND
MANAGEMENT MENTALITY DURING THE SELJUK PERIOD AND
EVALUATION

The Seljuk dynasty, a member of the Kınık tribe of the Oghuz State, founded a large state in Khorasan with the victory of Dandanakan in 1040 and laid the foundations of its own administrative structure. The state which was founded by the Seljuks then expanded and governed many states under its control and managed a region that is still complex even today. The deep-rooted state structure and management mentality of the Seljuks became a model for the later Turkish-Islamic states, and it was also one of the most important foundations of today's Turkish public administration. The main reason that leads us to this study is to examine the state that was established by the Seljuk dynasty in the context of public administration and to try to explain the origin of the state structure and management of the Seljuk state, which is an important traditional state to understand today's Turkish administration. In this respect, the Seljuk state structure and management mentality are worth examining especially in the public administration. However, in order to understand the organizational form and the management mentality of a state, it is necessary to have knowledge of how this structure and understanding is shaped within the framework of the administrative factors. When the state structure and management of the Seljuk State is examined, it is seen that Nizamülmülk, which has an effective role in shaping the Iranian-Islamic state tradition and administrative structure due to the establishment of the Central Asian state tradition and the Iranian geography in which it was born, carries the traces of the understanding of the state management. For this reason, it has been tried to explain how and what it affects the Seljuk state structure and management perception of these traces that were mentioned in this study.

Keywords: Great Seljuk State, Anatolian Seljuk State, Turkish State Tradition.

TEŞEKKÜR

Bu alıőmanın tamamlanmasında değerli vaktini ayırarak dűőünce ve katkılarını esirgemeyip beni yönlendiren değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Vehbi Alpay GÜNAL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca alıőma boyunca desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Sefa USTA hocama teşekkürü borç bilirim. Son olarak tüm eğitim hayatım boyunca bana her zaman inanarak desteğini esirgemeyen, hayattaki en büyük őansım canım ailem; babam Turgut AKSOY'a ve annem Nihal AKSOY'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Esra AKSOY
Antalya, 2019

ÖNSÖZ

Selçuklu devletleri, Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuk Bey'in torunlarının kurmuş olduğu devletlerdir. Yaklaşık 300 yıl hüküm süren Selçuklu hanedanı, bugün dahi karışık olan bir coğrafyayı kendine has devlet modeli ve yönetim anlayışıyla yönetmiştir. Bu modeli incelemek, aynı zamanda günümüz Türkiye'si'ni anlayabilmek adına yapılmış bir yönetsel arkeolojik çalışma niteliğindedir. Selçuklu devletlerinin idari yapısının temeli, bugünkü İran'ın doğusunda yer alan Horasan bölgesinde kurulan Büyük Selçuklu Devleti ile atılır. Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışı incelenirken genellikle diğer Selçuklu devletlerinin bağlı olduğu bu devlet referans alınmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ve bu devlete bağlı olan diğer hanedan mensuplarının kurmuş olduğu Selçuklu devletlerinin sahip olduğu yönetsel modelin menşeyini Orta Asya Türk devlet geleneği oluşturur. Bunun yanında Selçuklu devlet yapısının şekillenmesinde, eski İran devlet geleneği ile İslami ilkelerin etkisinden de söz edilmektedir. Bu etki Selçuklu teşkilatının şekillenmesinde rolü olan ünlü vezir Nizamülmülk'ün ideal gördüğü devlet ve yönetim anlayışında da kendini hissettirir.

11. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Selçuklu hanedanının kurmuş olduğu devletler, zamanla nerdeyse tüm Orta Doğu'ya hükmederek yalnızca bir döneme değil tarihe damgasını vurmuştur. Selçukluların bu başarısında sahip oldukları idari yapı ve yönetim anlayışları etkilidir. Bu doğrultuda çalışmanın temel problemi, Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışının hangi unsurların etkisinde şekillendiği, dolayısıyla nasıl bir yönetsel zemine dayandığıdır. Bununla birlikte bu soru doğrultusunda Selçuklu devletleri incelenerek aynı zamanda yanıt bulunacak olan diğer sorular, Selçuklu teşkilatlanmasının hangi devlet geleneklerinin etkisi ile nasıl meydana geldiği ve oldukça geniş bir coğrafyaya hükmeden hanedanının devleti nasıl bir anlayışıyla idare ettiğidir. Bu doğrultuda Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışının şekillenmesinde etkili olduğu belirtilen tüm yönetsel etkenler kamu yönetimi özelinde incelenecektir.

GİRİŞ

Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup Selçuklu hanedanı Oğuz Devleti'nden ayrıldıktan sonra Cend, Maveräünnehr, Harezm ve son olarak Horasan'a gelerek, burada 1040 senesinde Gaznelilerle yaşadığı Dandanakan Savaşı ile Orta Çağ'ın en önemli devletlerinden birini kurmuştur. Bu zaferle birlikte günümüz İran coğrafyasında ilk büyük örgütlü yapısını meydana getirerek, teşkilatlanma ve bürokratik yapıyı geliştirmek adına önemli adımlar atar. Selçuklu hanedanının hükmettiği coğrafya en geniş haliyle Maveräünnehr, Horasan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanır. Hanedanın hakimiyeti 1243 senesinde Anadolu coğrafyasında Moğollar karşısında yaşadıkları yenilgiyle son bulmuş, ancak meydana getirdikleri güçlü teşkilat ve bürokratik yapı varlığını korumuştur. Selçuklu devri, modern Türkiye'nin devlet yapısının anlaşılabilmesi için yaşadığımız coğrafyada hali hazırda var olan durumumuzun biçimlenmeye başladığı asıl geçmişimiz olması bakımından önemlidir. Bu açıdan hanedanının kurmuş olduğu idari yapı ve sahip olduğu yönetim anlayışı kamu yönetimi özelinde incelenmeye değerdir.

Bu çalışmanın amacı, günümüz Türk kamu yönetiminin temellerinden birini oluşturan Selçuklu devletlerinin devlet yapısı ve yönetim anlayışını, bu yapı ve anlayışı şekillendiren yönetsel unsurlar çerçevesinde incelemektir. Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışının şekillenmesinde etkili olan unsurlar ise genel olarak Orta Asya Türk, eski İran devlet gelenekleri ve İslami ilkeler ile özelde de Nizamülmülk'ün ideal gördüğü devlet ve yönetim anlayışı çerçevesinde irdelenecektir. Bu doğrultuda üç bölümden oluşan çalışmada sırasıyla Selçuklu hanedanı ve kurdukları devletler hakkında bilgi verildikten sonra, bu devletlerin sahip olduğu idari yapı ve yönetim anlayışı hakkında bilgi verilecek, çalışmanın son bölümünde ise bu yapı ve anlayışın meydana gelmesinde etkili olan unsurlar açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak Selçuklu hanedanı ve bu hanedanın kurmuş olduğu devletler hakkında bilgi verilecektir. Bu doğrultuda öncelikle Selçuklu hanedanı ve Oğuz Yabgu Devleti'ndeki konumu hakkında bazı genel bilgiler verildikten sonra tarihsel bölümler yapılarak, Büyük Selçuklu Devleti'nden başlayıp hanedanının kurmuş olduğu bağlı devletler ve bu devletler arasındaki yönetsel ilişkiden bahsedilecektir. Selçukluların büyük bir devlet kurarak kendine özgü idari mekanizmalarla kurumsallaşmış bir teşkilat ve bürokratik yapı meydana getirip, aynı zamanda nasıl bir süreç yaşadığının anlaşılabilmesi için bu bölüm gerekli görülür.

Çalışmanın ikinci bölümünde bugünkü İran coğrafyasında devleti kurduktan kısa bir süre sonra, oldukça geniş bir coğrafyaya hükmeden ve Türk yönetim tarihi içinde önemli bir yeri olan Selçuklu devletlerinin nasıl bir idari yapıya sahip olduğu açıklanacaktır. Böylece bugün dahi karışık olan bir bölgeyi nasıl bir devlet yapısı ile idare ettiği ve nasıl bir anlayışla yönettiğinden bahsedilerek Selçuklu devlet modeli hakkında bilgi verilecektir. Diğer bağlı Selçuklu devletlerinin bu devleti model olarak devlet yapılarını geliştirdikleri için Selçuklu devlet yapısı incelenirken genel olarak Büyük Selçuklu Devleti referans alınacaktır.

Çalışmanın asıl kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise Selçukluların devlet yapısı ve yönetim anlayışını şekillendiren menşei, bu yapı ve anlayışı etkileyen etkenlerle bu etkenlerin niteliği üzerinde durulacaktır. Bunun için öncelikle Orta Asya Türk devlet geleneğinden bahsedilerek, bu milli devlet geleneğinin Selçuklu devletletlerinde bıraktığı yönetsel izler incelenecektir. Horasan'a gelip burada teşkilatlanmış Selçukluların nasıl bir yönetsel mirası sırtlayarak bu coğrafyada örgütlendiğini ve diğer bahsedilecek olan unsurlardan ne ölçüde etkilendiğini anlamak açısından bu başlık gerekli görülmüştür. Nizamülmülk'ün vezirlik yaptığı dönemde Selçukluların devlet teşkilatlanması ve kurumsallaşma son şeklini alır. Bu nedenle vezirin hem teoride hem de pratikte yaptığı hizmetlerle Selçuklu teşkilatlanmasının gelişmesinde ne ölçüde etkili olduğu konusuna değinmek gerekli görülmüştür. Böylece üçüncü bölümün ikinci kısmında Nizamülmülk'ün eseri Siyasetname temel kaynak olarak ele alınıp, onun ideal devlet ve yönetim anlayışı üzerinden Selçuklu devlet yapısındaki etkisi irdelenecektir.

Selçuklu devlet yapısını etkileyen unsurlar içinde en çok bahsedilen dış etken İran devlet geleneğinin etkisidir. Günümüz İran coğrafyası birçok millet ve büyük imparatorluğu ağırlamış, asırlardır orada bulunan bir yerleşik millet ve özgün teşkilatlanma ve yönetim geleneğiyle bu coğrafyada kurulmuş devletleri etkilemiştir. Bu nedenle üçüncü bölümün son kısmında İran coğrafyasını yöneten Selçuklu hanedanının sahip olduğu devlet yapısı ve yönetim anlayışında, eski İran devlet geleneğinin ne ölçüde bir tesirinin olduğu incelenecektir. Tüm bu etkiler yanında, Selçukluların Müslümanlaşarak İslam dünyasına girmeleri nedeniyle İslami ilkelerin etkisi de çalışmanın genelinde yeri geldikçe değerlendirilecektir. Çalışmada metodolojik olarak nitel araştırma yöntemi tercih edilerek, literatür taraması yapılacaktır. Bu doğrultuda konu ile ilgili verileri elde etmek için makale, tez ve kitap bölümlerinden faydalanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Bu başlık altında, Selçuklu ailesinin Horasan’da devlet düzenini nasıl kurduklarının ve bu düzeni hangi etkilerle ne ölçüde sürdürebildiklerinin anlaşılabilmesi için bir ön hazırlık niteliğinde belli tarihsel dönemlere bölümlenmeler yapılarak Selçuklu devri açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1. Beylikten Devlete Selçuklular

Selçuklu hanedanı Horasan’da büyük bir devlet kurmadan önce, Oğuz Devleti’ne bağlı 24 boydan biri olan Kınık boyuna mensup olarak varlığını sürdürür. Ancak zamanla bu devletten ayrıлып farklı yurtlarda konakladıktan sonra tam bağımsız olarak hüküm sürmeye başlayacakları Horasan bölgesine gelip, burada bulunan tüm güçleri geride bırakacak büyük bir devlet örgütü kurar.

1.1.1. Selçuklu Ailesi: Oğuz Yabgu Devleti’nden Kopuş

Selçuk, Türkçenin fonetik uyumuna uymamakla birlikte kaynaklarda genellikle ‘Selcük, Salçuk, Salçığ veya Selçik’ şeklinde geçmektedir. Kelime anlamı olarak ‘küçük sal, küçük sel, salcık ya da mücadelecı’ anlamlarına geldiği görülür (Sevim ve Merçil, 2014: 20; Roux, 2004: 203; Kafesoğlu, 1972: 3-4). Selçuklu devletlerinin isim atası olan Selçuk Bey, onuncu yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti¹’ne bağlı boylardan birine mensup olarak yaşar. Yabgu Devleti’nin hüküm sürdüğü alan, Hazar Denizi’nin doğusundan Sırderya’nın ortasına uzanmış bir coğrafya olarak tarif edilir. Göçebe bir devlet olan Oğuz Devleti, Yengikent isimli kışın yerleştikleri ve Cend isimli yazın yerleştikleri iki başkente sahiptir. Bozkır temelli bir otorite geleneğine sahip bu devlet, sayıları 24 olarak bilinen ve yabgu ile ‘feodal’ nitelikte bir yönetsel ilişki içinde olan göçebe boyların birleşiminden oluşur. Her boy başındaki beyler vasıtası ile yönetilirken, aynı zamanda diğer her konuda yabguya bağlıdır. Gerek boy içi meseleler gerek Yabgu Devleti’ni ilgilendiren meseleler tüm boy beylerinin katılımıyla toplanan kurultayda görüşülüp karara bağlanır. Selçuklu ailesi, bu göçebe Oğuz boylarından biri olan Kınık boyundan gelmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 1; Köymen, 1998: 23; Gordlevski: 1988: 78).

¹ Oğuz kelimesi ‘boylar’ ya da “kabileler” olarak anlamlandırılmakla birlikte, etnik bir manadan çok bir toplumu çağırıştırır. Bu devlet, başındaki liderin ‘Yabgu’ unvanı taşımasından dolayı kaynaklarda Yabgu Devleti olarak da geçer (bkz. Köymen, 1998: 23).

Oğuz Devleti görece demokratik bir idare anlayışıyla yönetim faaliyeti sürdürür. Devletin idaresi, gerek yabgu gerek bir başka otorite tarafından tek başına bir kişide toplanmayarak kolektif sorumluluk anlayışı ile gerçekleşir. Her boy akrabası olan beylerin vasıtasıyla yönetilmekle birlikte, boy beylerinin yabgu ile olan bağları zayıftır (Ersan ve Alican, 2014: 23; Kafesoğlu, 1997: 144; Peacock, 2016: 22). Oğuz Devleti'nin sahip olduğu topluluğun en temel özelliği göçebe yaşam biçimidir. Ordunun insan unsuru ise genellikle boy beylerinin emrindeki akrabaların bir araya gelmesiyle oluşur. Her bey aynı zamanda sahip oldukları boya hükmeden birer komutandır. Ancak her boy beyinin yabgu ile olan ilişkisi mutlak olmayan bir tabilik niteliğindedir (Mecit, 2017: 56). Burada şunu belirtmek gerekir ki her ne kadar göçebe yaşam biçimini benimsemiş olsalar da bu onların örgütlü bir yapıya sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Devletin kendine has an'anevi nitelikli bir teşkilat ve bürokratik yapısı bulunmaktadır (Ortaylı, 2015: 141).

Selçuk'un babası, Oğuz Devleti'nin hizmetinde olan Dukak isminde bir komutandır. Selçuklu tarihi bu komutanın isminin geçmesiyle başlar. Dukak, Oğuz Devleti'nde siyasi ve askeri olarak önemli bir konum ve göreve sahiptir. Türk devlet terbiyesiyle iyi bir eğitim alarak yetişen Selçuk, babası Dukak'ın vefatı sonrası yabgu tarafından oldukça genç yaşta bugünkü genelkurmay başkanı niteliğinde önemli bir göreve atanarak bağlı olduğu Kınık boyunun da beyi olur. Ancak zamanla yabgu ve Selçuk Bey arasında anlaşmazlık yaşanacak, Selçuk kendisine bağlı boya ile birlikte Yabgu Devleti'nden ayrılacaktır. Böylece Selçuk, Oğuz Yabgu Devleti'nin yazlık başkenti Cend şehrine göç edip orada bağımsız bir beylik kuracak, bu beylik kısa sürede Orta Çağ'ın en kuvvetli devletlerinden biri haline dönüşecektir. Bu göç literatürde "Turan'dan İran'a geçiş" şeklinde de nitelendirilir. Öyle ki Oğuz hakimiyetinden ayrılarak Cend şehrine yapılmış olan bu nakil ileride İran coğrafyasında kurulacak olan Selçuklu Devleti'nin miladı niteliğinde bir gelişme olmaktadır (Sevim ve Merçil, 2014: 19-21; Roux, 2004: 203-204; Turan, 2003a: 64).

Selçuklular İslam dünyası sınırındaki Cend şehrine hakim olarak, hem coğrafi hem de siyasi ve sosyal ilişkiler bakımından İslamiyet'e daha yakın bir konuma gelir. Bölgenin ağırlıklı olarak İslamın etkisinde olması nedeniyle Selçuk, Kınık boyunun önde gelen isimleriyle görüşmeler yaparak İslamiyet'i kabul etmeleri gerektiğini ve bu durumun bir devlet olarak bu bölgede varlıklarını devam ettirebilmeleri için gerekli olduğunu belirtir. Sonuçta buradaki Müslümanlarla ilişki kurarak İslamiyet'i öğretecek bir din adamı talep edip, Gök Tanrı inancına yakın niteliklere sahip İslam inancını kabul etmişlerdir. Yaşadıkları inanç değişikliği daha sonra devlet yapılarında ve yönetim anlayışlarında yeni düzenlemeler yapmalarını gerektirecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 21; Köymen, 1998: 23-25).

Selçuklular yeni dinleri İslamiyet'in sahip olduğu siyasi gücü ve imkanları oldukça iyi kullanarak Abbasi Halifesi ile ilişkilerini geliştirip otoritesine saygı göstermekle birlikte, İslam dünyasının yöneticisi vasfını kendi iktidarlarının lehinde toplar. Bu noktada Tuğrul Bey'in halifeden alacağı 'Sultan' unvanının devlet yapısı ve yönetim anlayışına neler getireceğinden ayrıca bahsedilecektir. Bununla birlikte kabul ettikleri bu yeni din, ileride onlara yeni bir yurt bulmaları konusunda da fırsatlar çıkaracaktır. Ayrıca İslamiyet'i kabul ederek Müslüman olan Oğuzlar artık Türkmen olarak anılmaya başlar. Oğuzların Türkmen adını almaları Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Böylece denilebilmektedir ki eski Oğuzlar ya da Müslüman olmayan Türkler artık İslam coğrafyasındaki yeni Türkmenlerdir (Turan, 2003a: 67; Ortaylı, 2015: 143; Peacock, 2016: 57; Şapolyo, 1972: 19).

Selçuklular Cend şehrinde İslamiyet'i kabul ederek Oğuz Devleti ile olan siyasi ve yönetsel ilişkisini tamamen bitirir. Böylece Selçukluların Cend şehri için Oğuz Devleti'ne verdiği yıllık vergiyi zamanla ödemek istememeleri nedeniyle her iki akraba güç arasında kanlı mücadeleler yaşanır. Artık İslami geleneğin etkisindeki Müslüman Selçukluların, Müslüman olmayan Oğuzlarla savaşmaları adeta boyun borcu haline gelmiştir. Gayrimüslim Türkler zaman zaman Selçuklulara karşı saldırılar gerçekleştirmiş, bir rivayete göre Selçuk'un en büyük oğlu Mikail böyle bir saldırı esnasında şehit olmuştur. Yaşanan olaylar neticesinde artan nüfusun da etkisiyle Cend şehri artık Müslüman Türkmenlere dar gelmeye başlamış, bu nedenle Selçuklular güvenli bir yurt arayışlarına girişmiştir (Köymen, 1998: 26-27; Peacock, 2016: 45-46).

Selçuk Bey'in kaynaklarda sayısı konusunda bir kesinlik olmamakla birlikte Mikail, Arslan-İsrail, Musa-İnanç ve Yusuf Yınal isimlerinde dört oğlu olduğu bilinir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Yunus isminde bir oğlunun daha olduğu öne sürülür. Kaynaklarda netliği olmayan bir başka konu, Selçuk'un en büyük oğlu olarak bilinen Mikail'in ne zaman vefat ettiği. Öyle ki bazı kaynaklar Mikail'in Selçuk Bey'den önce genç yaşta şehit olduğunu öne sürerken, bazıları da onun Selçuk Bey'den sonra vefat ettiğini belirtir. Mikail'in Tuğrul ve Çağrı isimlerinde iki oğlu vardır. Selçuklu ailesi, daha sonra büyük bir devlet kurmalarını bu beylere borçludur (Roux, 2004: 204; Sevim ve Merçil, 2014: 22; Kafesoğlu, 1958: 118).

1.1.2. Oğuz Şehri Cend'den Maverâünnehir'e Göç: Arslan Yabgu Dönemi

Selçuk Bey'in Maverâünnehir'e yerleşmeden önce Cend şehrinde vefat etmesi nedeni ile Selçuklu ailesi bu yeni yurtlarına Arslan Yabgu liderliğinde göç edecektir. Arslan, Mikail'in vefatından dolayı hayattaki en büyük Selçuk oğlu olması nedeniyle Türk devlet

geleneğince Yabgu unvanı olarak Selçukluların başına geçip liderlik yapmayı kendine hak görmüştür. Arslan Yabgu'dan sonra Musa İnanç Bey de bir müddet Yabgu unvanını kullanacaktır (Sevim ve Merçil, 2014: 22; Turan, 2003a: 85-86). Selçuklular Cend bölgesini yurt edindikten sonra burada zamanla kendilerinden yardım istenecek bir kuvvet haline gelmiş, giderek artan güçleri bazı mücadeleler ve siyasi anlaşmalar gerçekleştirerek yeni yurtlar elde etmelerini kolaylaştırmıştır. Öyle ki Karahanlılar karşısında güç durumda olan İranlı Samaniler Arslan Yabgu'dan yardım isteyerek, karşılığında Buhara ve Semerkant arasındaki 'Nur Ata' olarak da bilinen bölgeyi Selçuklu hanedanına yurt olarak verir. Selçuklular göç ederek geldikleri bu bölgeyi otuz yıldan fazla yurt edinerek, kışı Buhara da yazı ise Semerkant da geçirmiştir (Turan, 2003a: 69-85; Köymen, 1998: 31; Cahen, 1990: 234).

Arslan Yabgu liderliğindeki Selçukluların Maverâünnehir'de tutunmaya çalıştıkları bu dönemde orta ve yakın doğunun en önemli güçleri, Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde Samaniler, İslamiyet'in doğu uç bölgesinde Karahanlılar, Afganistan ve Pakistan bölgelerinde Gazneliler, Suriye ve Mısır bölgesinde Fatımiler ve son olarak Anadolu bölgesinde yer alan Bizans'dır. Maverâünnehir'e Selçuklu göçleri devam ederken dönemin iki büyük gücü Karahanlılar ve Gazneliler, Samani toprakları ile İran ve Maverâünnehir'i hakimiyetleri altına alma mücadelesine girişir. Sonuçta Karahanlılar, İranlı Samanilerin iç meseleleriyle meşgul olmasını fırsat bilerek Maverâünnehir'i zorlanmadan hakimiyeti altına alır. Bu dönemde Arslan Yabgu liderliğindeki Selçuklu ailesi ise devletlerarası gerçekleşen ilişkilerde taraf olmaya başlayarak, büyük bir devlet kurma yolunda önemli adımlar atar (Köymen, 1998: 27-29). Roux (2004: 205-206) bu dönemde bahsedilen devletler arasında yaşanan Maverâünnehir ve Horasan'da hakimiyet kurma mücadelelerini, İranlılaşmış Türkler ile Araplaşmış İranlıların mücadelesi olarak nitelendirir.

Selçuklu ailesi artık Karahanlılar'ın hakimiyetinde olan Maverâünnehir'de bir müddet bu devlete tabi olarak varlık sürer. İlk zamanlar her iki güç arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmayacak ancak zamanla Karahanlı şehzadesi Ali Tekin ile Arslan Yabgu, Karahanlı hükümdarına karşı bir ittifak gerçekleştirerek bu sükuneti bozacaktır. Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler ise Ali Tekin ve Arslan Yabgu arasında gerçekleşen ittifakın dışında kalmayı seçmişlerdir. Bu ittifak karşısında ise Karahanlı hükümdarı müttefiki Gazneliler ile birlikte tehlike olarak gördükleri Selçuklulara karşı anlaşıp Arslan Yabgu'yu Kalincar kalesinde tutsak etmiş, yabgu yedi yıl tutsak kaldığı bu kalede 1032 senesinde vefat etmiştir (Köymen, 1998: 30-31; Sevim, 1988: 23; Roux, 2004: 207; Turan, 2003a: 88).

Arslan Yabgu döneminin önemli bir gelişmesi de Tuğrul ve Çağrı Beylerin, hem kendilerine hem de Türkmenlere daha güvenli bir yurt bulabilmek için doğu ve batı üzerine yaptıkları keşif seferleridir. Bu sefer planına göre 1015 yılında Tuğrul Bey çöle çekilirken, Çağrı Bey de Horasan, Rey ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu coğrafyasına kadar ilerler. Yapılan keşif seferi sonunda Çağrı Bey, geldiği Azerbaycan ve Horasan'ı tekrar aşıp Maveräünnehir'e dönerek keşfettiği bu coğrafyalar hakkında kardeşi Tuğrul Bey'e bilgi verir. Böylece Selçuklular Çağrı Bey'in başarılı keşif seferinin etkisiyle doğudan batıya doğru ilerleyerek devleti Horasan'da kurup, zamanla Anadolu'nun da Türklerin ebedi yurdu olmasının önünü açacaktır (Sevim ve Merçil, 2014: 23-25; Turan, 2003a: 88-89; Sevim: 1988: 19-21).

Arslan Yabgu dönemindeki yönetsel düzene göre Mikail oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler, daha çok yabgunun emrinde birer komutan niteliğindedir. Her iki Selçuklu beyi yabgunun ölümüne kadar amcalarının makamına saygı duyarak bu düzene karşı harekette bulunmaz (Köymen, 1998: 33). Tuğrul ve Çağrı Beyler her ne kadar amcaları Arslan Yabgu'nun faaliyetleri karşısında etkisiz kalmış ya da öyle tercih etmiş olsalarda, bu durum onun şahsına ve yönetsel konumuna duydukları saygının bir göstergesidir. Öyle ki Yabgu makamına gösterdikleri saygı nedeniyle amcaları Arslan Yabgu esaret altına girdikten sonra onun yerini almak yerine, diğer amcaları Musa İnanç Bey'i bu makamda görmek isterlerdir. Sonuçta Arslan Yabgu, Selçuk Bey'in vefatı ile birlikte en büyük Selçuk oğlu olarak ailenin başına geçmek için hak iddia etmiş olsa da devlet zamanla Mikail oğullarının elinde kalmış olacaktır. Ancak Arslan Yabgu gibi daha sonra oğulları Kutalmış ve Resul Tekin'de Selçuklu ailesinin başına geçmek için hak iddia edecektir (Turan, 2003a: 92; Turan, 2004: 75).

Sonuçta anayurtları Orta Asya'dan Maveräünnehir'e göç eden Selçuklular gerek askeri gerek siyasi roller alarak, bölgedeki siyasi karışıklığın da etkisiyle henüz büyük bir devlet kurmadan güçlü bir aktör haline gelmeyi başarmış, kimi zaman kurulan ittifakların içinde yer alarak bir tehdit olarak dahi görülmüşlerdir. Bu nedenle Maveräünnehir, Selçukluların siyasi prestij elde ettikleri bölge olarak kabul edilir. Bunun yanında Orta Asya Türk devlet geleneğine sahip olan Selçukluların Maveräünnehir'e göç etmeleri, ilk olarak otoritelerinin meşruluğu için başvuracakları Abbasi Halifeliği ve dolayısıyla İslam devlet geleneği ve daha sonra İran devlet geleneğiyle meydana gelecek temasın başlangıcı olarak da nitelendirilir.

1.1.3. İktidarın Devri: Tuğrul ve Çağrı Beyler

Cend şehrinden Oğuz baskısı nedeniyle Maveräünnehir'e göç eden Arslan Yabgu liderliğindeki Selçuklu ailesinin içinde, göç edenler arasında Mikail'in oğulları Tuğrul ve

Çağrı Beyler de bulunur. Tuğrul ve Çağrı, en büyük Selçuk oğlu olan amcaları Arslan'ın yabguluk makamına saygı göstererek aile içindeki otoritesini kabul etmiş, bunun yanında kendileri de belli bir kuvvet ve nüfuza sahip olmuştur. Ancak Selçuklular henüz bu coğrafyada, Karahanlılar ve Gazneliler'in sıkı kontrolünde varlık sürdürmektedir (Sevim, 1988: 19).

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmut'un tutsaklığında vefat etmesiyle Selçuklu ailesindeki liderlik Tuğrul ve Çağrı Beylere geçer. En yaşlı Selçuk oğlu olan amcaları Musa İnanç Yabgu ise Yabgu unvanı alarak Selçuklu ailesinin başında adeta sembolik bir otorite olarak yer alır. Böylece meydana gelen iktidar devrinde tüm yetki Tuğrul ve Çağrı Beylerde olmakla birlikte, esasen görünürde Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve amcaları Musa İnanç Yabgu ile üçlü önderlik sistemi oluşturulmuş, bu yönetsel düzende yabguluk makamı bir onur makamı olmaktan öteye geçememiştir (Köymen, 1986: 13-14; Sevim ve Merçil, 2014: 30). Bu dönemde Selçuklular dış baskılar nedeniyle Harezm'e göç etmek zorunda kalmış, fakat burada Oğuz Devleti zamanından husumetli oldukları dönemin Cend liderinin saldırısına uğrayarak büyük kayıplar vermiştir. Yaşanan bu olay Selçuklular'da, güvenle yurt edinebilecekleri bir coğrafyada büyük bir devlet kurmaları hissini giderek kuvvetlendirir (Köymen, 1998: 37-39).

Göç ettikleri Harezm bölgesinde güvende olmadıklarını gören Tuğrul ve Çağrı Beyler ile İnanç Yabgu idaresindeki Türkmenler, Gazne Devleti'ne bağlı olan Horasan bölgesine izinsiz gelip yerleşerek bu durumdan rahatsız olan Gazne hükümdarı Mesut ile 1035 senesinde bir savaş yaşamıştır. Meydana gelen savaşta Gazne ordusu yenilgiye uğratılmış ve Sultan Mesut, Tuğrul ve Çağrı Beyler ile İnanç Yabgu'ya vali olarak hükmedecekleri topraklar ikta etmiştir. Ayrıca Selçuklular bu durumun karşılığı ya da bir güvencesi olarak Gazne Devleti'ne vergi ödemek, sınırını korumak veya ordusuna asker göndermek gibi yükümlülüklerle karşılaşmamıştır. Buradaki görünümleri daha çok Gazne Devleti'ne karşı hiçbir yükümlülüğü olmayan bağlı hükümdar niteliğindedir. Selçukluların kazandıkları bu zafer aynı zamanda akraba oldukları Türkmenlerin, çeşitli bölgelerden göç ederek onlara katılmalarına sebep olmuştur (Sevim ve Merçil, 2014: 30; Köymen 1998: 43-44; Köymen, 1986: 15-17; Koca, 2011: 24).

Selçuklular'ın 1035 senesinde kazandıkları zafer tam olarak Gazne baskısından kurtulmaları için yeterli olmamış, bu zaferden haberdar olan Türkmenlerin akın akın Selçuklulara katılması Gazne Devleti'ni huzursuz etmiş, Sultan Mesut Horasan'da istemediği Selçukluları ikinci kez bu bölgeden uzaklaştırmak için girişimde bulunmuştur. Sonuçta Selçukluları tam anlamda bağımsızlığa götürecek olan 1038 savaşı meydana gelmiş, Gazne

ordusu kesin bir yenilgiye uğratılmıştır. Selçuklular zafer sonunda bir kurultay düzenleyerek Türk devlet geleneğince hukuki başkan Tuğrul Bey Nişabur'un, Çağrı Bey Merv bölgesinin ve büyük amcaları Musa İnanç Yabgu'da Serahs'ı yönetmiştir. Böylece Selçuklu hanedanı, eskiden Gazne yönetiminde olan Horasan'da bir Selçuklu hakimiyeti kurmuş olur (Sevim ve Merçil, 2014: 31; Koca, 2011: 24; Ersan ve Alican, 2014: 16).

1038 yılında gerçekleşen zaferle birlikte Selçuklu beyleri tarafından, Türk devlet geleneğince düzenlenen kurultayda Tuğrul yeni düzenin lideri olarak seçilir. Böylece önceki dönemde var olan Tuğrul, Çağrı ve amcaları İnanç Yabgu'nun sözde kolektif liderliği, artık görünürde yerini Tuğrul'un tek başına liderliğine bırakır. Amcası yabgu ve kardeşi Çağrı Bey ise bu düzende yardımcı liderler olarak yer alır. Ancak yine de meydana gelen görünümün, Türk devlet geleneğince hanedan üyelerinin birlikte yönetimi şeklinde olduğu söylenebilir. Öyle ki bu sistemin bir parçası da Selçuk Bey'in, Yusuf Yınal'dan olma torunu İbrahim Yınal'dır. Tuğrul Bey, Horasan'ın başkenti Nişabur'a girmeden önce İbrahim Yınal'ı bu bölgeye göndererek halkı şehrin hakimiyetinden haberdar edip, itaate hazırlamasını istemiştir. Selçuklu şehzadesi şehir halkına kendisini Tuğrul ve Çağrı Beyler ile amcası İnanç Yabgu'nun elçisi olarak tanıtmış ve halkı yeni iktidara itaate hazırlamıştır. Bunun yanı sıra Cuma günü okunan hutbeden Gazne sultanı Mesud'un adını kaldırarak, Tuğrul Bey'in adını okutmuştur. Kurulan yeni düzenin merkezi Nişabur seçilerek, Selçuklular artık bu şehri ve halkı kendi devlet geleneklerine bağlı kalarak yönetir (Köymen, 1998: 47-48; Şapolyo, 1972: 45).

Selçukluların bağımsız bir devlet kurma yolunda önemli bir adım olan 1035 ve 1038 yıllarında kazandıkları zaferlerden sonra 23 Mayıs 1040 tarihinde bu iki güç arasında yeniden mücadeleler başlar. Sonuçta 1040 senesinde gerçekleşen mücadele sonunda Selçuklular, Çağrı Bey'in komutanlık yeteneğine bağlı olarak Gazneliler'e karşı üstün bir başarı gerçekleştirir. Böylece Dandanakan zaferi ile Horasan resmen Selçukluların eline geçerek burada yeni bir Türk İslam Devleti'nin temeli atılmış olur. Kurulan bu devletin teşkilatı ise en temelde Oğuz töresi esas alınarak meydana getirilmiştir. Ancak bu geleneksel teşkilat yapısı zamanla başka unsurların etkisiyle geliştirilecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 31-33; Köymen, 1986: 25; Güngör, 2003: 80).

Tuğrul ve Çağrı Beyler ile amcaları Musa İnanç Yabgu'nun Dandanakan zaferi öncesi elde ettikleri iki zafer, Selçukluların devlet düzenine geçme yolundaki kaderini belirler. 23 Mayıs 1040 tarihinde elde ettikleri zaferse önceki zaferlerden farklı olarak onlara güvenli bir yurt ve kurumsallaşmış teşkilatlı bir devlet düzeni getirecektir. Bu düzeni kurarken en büyük dayanakları eski Türk yönetim geleneği ve askeri kimlikleridir (Köymen, 1998: 54; Turan,

2003a: 106). Horasan artık İnan-İslam devlet geleneğinin yanında Selçukluların sahip olduğu köklü Orta Asya devlet geleneğinin eklenmesiyle meydana gelen zengin bir yapıyla yönetilecektir (Ersan ve Alican, 2014: 40). Ancak Selçukluların Cend'e göç ettikten kısa bir zaman sonra Horasanda elde ettikleri başarı onlara ani bir değişim getirmemiştir. Sözü edilen İnan-İslam sentezi devlet geleneği Selçuklunun kurduğu devlette kendini zamanla hissettirecektir. Bu dönemde hissedilen en temel etki sahip oldukları eski Türk devlet geleneğidir.

1.2. İnan'da Devlet Düzenine Geçiş: Büyük Selçuklu Devleti

Selçuklular Horasan'da devleti kurana dek neredeyse 70 yıl içerisinde karşılaştıkları çeşitli olaylardan dolayı Cend, Maverainnehr, Harezm ve son olarak da İnan'ın doğusunda yer alan Horasan olmak üzere dört kez yurtlarını değiştirmek zorunda kalmıştır (Turan, 2003a: 94). Selçuklu liderleri Cend'den bu yana zorlu mücadelelerden geçip geldikleri Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti'ni kurarak Nişabur'u başkent yapıp, artık bağımsız ve kurumsallaşmış bir devlet düzenine geçmiş olacaktır (Roux, 2004: 208).

1.2.1. Kurultayla Tasarlanan Devlet Düzeni: Sultan Tuğrul Dönemi

Dandanakan zaferi sonrası Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra büyük komutan Tuğrul, artık Horasan Selçuklu hükümdarı olarak ilan edilmeye başlanmıştır. Tuğrul, Merv'de tüm Selçuklu hanedanının katılımıyla Orta Asya Türk devlet geleneğince büyük bir kurultay düzenleyip, yeni kurulmuş olan devlet adına önemli kararlar alır. Kurultayda alınan kararlar neticesinde Abbasi Halifesine ve İnan'daki emirliklere Dandanakan'da kazanılan zaferi bildiren ve başında eski Türk hükümdarlık alametlerinden olan ok ve yay işaretlerinin yer aldığı fetih mektupları (fetihname) gönderilir. Böylece Selçuklular gerek halifeye gerek hükmedecekleri coğrafyaya, halifeye itaat edip halkı adaletli bir şekilde yöneteceklerini ve İslamiyet'i yaymak adına cihat yapacaklarını bildirir (Sevim ve Merçil, 2014: 34-35; Turan, 2003a: 106-107).

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğunda, eski Türk yönetim anlayışına göre devletin başında iki lider bulunur. Bu ikili liderlik çerçevesinde doğuda savunma batıda ise hücum politikası güdülecektir. Böylece Horasan ve doğusundan Melik unvanı kullanacak olan Çağrı Bey sorumluyken, Çağrı Bey'den bir derece önde olarak 'Sultan' unvanını kullanan Tuğrul Bey ise batının idaresinden sorumlu olacaktır. Türk devlet geleneğince gerçekleşen kurucu kurultayın bir neticesi olan bu düzenle Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan tarafından doğunun emniyeti sağlanacak, Tuğrul Bey de böylece batı fetihlerine yönelecektir (Köymen, 1998: 221). Selçuklular gerçekleşen kurultayda önceden amcaları yabgu ile kurdukları üçlü yapıdan

vaz geçerek ikili bir yönetsel düzene geçmiş olur. Çağrı Bey ile Tuğrul Bey arasında gerçekleşen bu an'anevi ikili liderlik ilişkisinde Çağrı Bey askeri lider olarak biliken, Tuğrul Bey ise siyasi lider olarak tanınır (Ersan ve Alican, 2014: 43-44). Turan (2003a: 98-99) devletin kuruluşundaki Tuğrul Bey'in sultan, Çağrı Bey'in ise melik olması durumunda ortaya çıkan yönetsel ilişkiyle Göktürk Devleti'nin kuruluşundaki Bumin Kağan ile İstemi Yabgu ve Osmanlı Devleti kurulurken Orhan Gazi ile Alaeddin Paşa arasındaki var olan ilişkinin benzerliğe dikkat çekmektedir.

Düzenlenen kurultayda alınan kararlar yine geleneksel olarak hanedan üyelerinin ortak kararı olmakla birlikte Tuğrul kurultayı resmi olarak yönetir. Tuğrul'un hükümdarlığının ilanı da yine tüm hanedan mensuplarının ortak bir kararıdır. Burada şunu belirtmek gerekir ki Tuğrul'un tek başına hükümdar ilan edilmesinin altında Çağrı Bey'in ondan daha az yönetici vasfına sahip olduğu ya da Tuğrul'un başından beri bir hükümdarlık ülküsünde olduğu düşünülmemektedir. Çağrı Bey Türk devlet geleneğinin bir neticesi olarak adeta ikinci bir hükümdar vasfıyla, her açıdan önemli bir konumda bulunan Horasan'ı Tuğrul'a tabi gibi görüncede kısmen müstakil bir şekilde hükmeder (Mecit, 2017: 75).

Kurultayda alınan kararlardan biri de Abbasi Halifesi ile siyasi ilişkiler geliştirerek, kurulmuş olan devletin halife tarafından tanınmasını sağlamaktır. Böylece 23 Ocak 1058 tarihinde düzenlenen bir merasimle halife, Allah'ın kendisine verdiği dünyevi hakimiyet yetkisini Tuğrul'a devrederek kendisi de uhrevi lider olarak kalır (Köymen, 1998: 180). Halifenin verdiği dünyevi yetkiyle Sultan unvanına nail olan Selçuklu liderleri, İslam dünyasında hilafetin yanında sultanlık şeklinde yeni bir müessesenin doğmasına neden olur. Sultanlık müessesesi ile halife unvanını ve halifelik mevkiini almadan hilafetin yalnızca yöneticilik (imamet) vazifesinin üstlenilmesi gibi İslam devletlerinde daha önce rastlanmayan bir yönetsel düzen ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla bu unvan yalnızca bir unvan değil İslam dünyasının en güçlü otoritesine sahip olduğu anlamına gelir (Güngör, 2003: 170; Ortaylı, 2015: 143).

Selçuklulardan sonra Abbasi Halifesi yalnızca uhrevi işleri yürüten bir makama sahip olarak görülmektedir. Ancak yine de İslam dünyasında yer alan hemen her devlet gibi Selçuklular da halifelik müessesesinin otoritesinden faydalanarak kendi hakimiyetlerini güçlendirir. Böylece Abbasi Halifesi'nden aldıkları menşurla hükmetme yetkilerini meşrulaştırıp İslam dünyasına kanıtlarlar. Dolayısıyla sultanlar otoritelerinin meşruluğu için halifenin onayı ve atamasını gerekli görür. Başka bir açıdan ise bu uygulama şeklen bir uygulama olarak değerlendirilir (Güngör, 2003: 170; Cahen, 1990: 240). Ancak Turan'ın (2003a: 307) belirttiği gibi gerek sultan gerekse halife siyasi ve uhrevi meselelerde her zaman

birbirine bağlıdır. Abbasi halifesi ile olan ilişkiler Selçukluların siyasi ve yönetsel bir kuruluş olarak tanınması ve Selçuklu sultanlarının sultanlığını ilan etmesi bakımından önemlidir (Köymen, 1986: 36). Bunun yanında Selçuklular da hem hakimiyeti altındaki sınırlar içinde hem de bu sınırlar dışında Sünniliğin ve halifenin koruyuculuğunu üstlenir. Nitekim Tuğrul Bey, Sünnilik ve halife için önemli olan Büveyhoğulları tehlikesini ortadan kaldırarak halife tarafından ‘Sultan’ ve ‘Doğunun ve Batının Hükümdarı’ unvanlarını alır (Roux, 2004: 210).

Selçuklu hanedanı Merv’de toplanan kurultayda devleti genişletme yoluna giderek bir fetih planı oluşturup, bu plan doğrultusunda fethedilmiş ya da fethedilecek ülkeleri sultan ve yabgular arasında paylaşır. Türk devlet geleneğince kurulan düzende Tuğrul Bey artık devletin hem fiili hem hukuki olarak sultanıdır. Sultan Tuğrul an’anevi hakimiyet anlayışının etkisiyle hükmedeceği coğrafyanın idaresini akrabalarıyla paylaşır. Kurultayda, kurulan devlet adına tüm Selçuklu ailesi için Türk devlet geleneğince müşterek kararlar alınarak her birinin kendine özgü otoritesine saygı gösterilir. Her hanedan üyesine bir fetih planı belirlenerek, bu plan doğrultusunda gerçekleşen fetihlerle birçok ülke ve bölge Büyük Selçuklu Devleti’ne bağlanıp birer tabi devlet haline getirilir. Bununla birlikte Tuğrul da kurultayda kendisine çizilmiş olan güzergaha göre fetihler düzenleyerek neredeyse tüm İran’a hakim olur. Çağrı Bey ise devletin meliki ve aynı zamanda komutan sıfatı ile Merv’de bulunarak kendisine düşen bölgelerde fetihler gerçekleştirir (Sevim, 1988: 1-2; Sevim ve Merçil, 2014: 34-36; Şapolyo, 1972: 49; Roux, 2004: 2009).

Tuğrul Bey dönemi için bahsedilmesi gereken bir başka husus, kendinden sonra gelecek her Selçuklu sultanı gibi güçlü bir merkeziyetçi devlet yapısı kurma hedefinde olmakla nitelendirilmesidir. Bunun nedeni olarak, düzenlenen kurultayda bazı Selçuklu hanedan üyelerine bağımsız olarak hükmedecekleri yurtlar verilmeyerek yalnızca sultan adına idare edebilecekleri bölgelere atanıp, Büyük Selçuklu Devleti adına fetihler yapmalarına müsaade edilmesi gösterilmiştir. Ancak devletin kuruluşunda, Türk devlet geleneğine özgü hakimiyet anlayışı neticesinde otorite paylaştırılmış ve ikili liderlik anlayışına göre şekillendirilmiş ya da öyle olmak durumunda kalmıştır. Öyle ki Tuğrul Bey, amcası Musa İnanç Yabgu’ya ve kardeşi Çağrı Bey’e kendinden sonra gelecek önemde bir ikinci makam vermiştir. Burada Selçuklu hanedan üyeleri için izlediği politika yalnızca, yaşanması olası bir parçalanmayı engelleyebilmek adına beyleri yakınında tutarak denetimi altına almak ve farklı yerlere yerleşerek bağımsız yurtlar edinmelerini engellemeye çalışmaktır (Sevim ve Merçil, 2014: 34-35; Turan, 2003a: 108-109). Dolayısıyla Selçuklu sultanları için merkeziyetçi bir devlet düzeni kurma isteği doğrultusunda politikalar geliştirdikleri öne sürülmüş, ancak Orta

Asya Türk devlet geleneğinde rastlanılmayan bu merkezileşme hareketleri beylerin isyanı ile karşılık bulabilmiştir.

Meydana gelen eski Türk devlet düzeni benzeri bir düzen doğrultusunda Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu kendilerine düşen bölgede sultan değil yalnızca birer yerel hükümdardır. Dolayısıyla sultanlık alametleri değil, tabilik alametlerine sahiptirler. Öyle ki ancak Sultan Tuğrul adına hutbe okuttuktan sonra kendi adlarına hutbe okutup para bastırabilirler. Bunun yanı sıra Sultan Tuğrul daha devletin ilk merkezi olan Nişabur'da teşkilatlanmasını kurarak, daha sonra fethettiği bölgeleri vergiye bağlayıp şahsına hutbe okutup bu bölgeleri hukuki ve siyasi bir bağ ile kendine bağlar. Bu bölgelere de Selçuklu devletini temsilen valiler tayin edecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 34-35; Turan, 2003a: 110).

Selçukluların büyük bir devlet kurdukları bu dönemde Sultan, Melik ve Yabgu olarak anılan üç üst otoritenin varlığından söz edilir. Bu düzende de kısaca bahsetmek gerekirse, Sultan devleti yöneten en üst otoritedir. Melik, kendisine verilen ya da elde ettiği bölgeyi Büyük Selçuklu Devleti adına yöneten hanedan üyesidir. Bu unvan daha çok İslamiyet sonrası Selçuklu hanedan üyelerinin yönettikleri bağlı devlet hükümdarları için kullanılır. Yabgu ise büyük anlamını taşımakla birlikte, genellikle hayatta kalan en büyük Selçuk oğullarının kullandığı unvandır. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in yabgu makamına gösterdikleri an'anevi saygıyı, Arslan Bey döneminde ve büyük zafer sonrası Musa İnanç Yabgu'ya karşı davranışlarında görmek mümkündür (Turan, 2003a: 108-109; Köymen, 1998. 11-12). Selçuklularda Sultan, Melik ve Yabgu makamları arasında bir tür hiyerarşinin bulunduğu söylenebilir. Ancak yabgu unvanının, bu unvanı alan Selçuklu üyesine hangi otoriteyi getirdiği ve nasıl bir yetki alanı bıraktığı tam olarak açıklanamamıştır (Turan, 2003a: 305).

Sultan Tuğrul, saltanatı boyunca yaptığı fetihlerle birçok Orta Doğu şehrini Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi bir eyalet haline getirerek devletin sınırlarını genişletir. Bazı durumlarda savaşmak istemeyecek kadar güçsüz olan ya da savaşmanın siyasi çıkarlarına ters düştüğü bölgeler, o bölge idarecisiyle yapılan anlaşmalarla da Selçuklu hakimiyetine alınır. Böyle durumlarda bölgenin emiri ve Sultan Tuğrul arasında yapılan anlaşmalarla şehrin yönetimi orada bulunan emire, merkeze bağlı olarak yıllık belli bir miktar vergi ödemeleri karşılığında verilir. Vergi ödemek ve Selçuklu vasalı olmak istemeyen emirler yerine, devlete tabi olacak itaatkar emirler atanır. Sonuçta Sultan Tuğrul, diğer hanedan üyelerinden İbrahim Yınal, Kutalmış ve Kavurt gibi şehzadelerin de yapmış oldukları fetihlerle kısa sürede bütün İran'ın fethini gerçekleştirmiş olmaktadır (Sevim ve Merçil, 2014: 36-39).

Tuğrul Bey büyük bir devlet kurduktan sonra, batı kaynaklarında çoğu kez geçtiği nitelikleri ile barbar ve hatta yağmacı olarak bilinen Türklerden beklenmeyecek bir şekilde

Orta Doğu dünyasında düzenin koruyucusu olarak hüküm sürmek niyetinde bir politika güder. Bu düşüncenin temelinde, bozkır düzeninden kalma geleneksel anlayışla hareket eden Türkmenlerin gerçekleştirdikleri yıkıcı akınların özellikle batıda bıraktığı etki yatmaktadır. Bu doğrultuda sultanın Türkmen siyasetinden bahsederken, Türkmenler ile Tuğrul'un gizli bir ortak gibi hareket ettikleri belirtilir. Daha açık bir ifadeyle bu politika ile sultanın, bir yandan İslamiyet'i yaymak amacı ile cihat yapmak adı altında Müslüman camiada güçlü bir siyasi ün yaparken, diğer yandan da Türkmen akınlarına karşı nispeten etkisiz tutumuyla toprak ve ganimet elde ederek devletine fayda sağladığı şeklinde açıklanır (Roux, 2004: 209). Bu konuda kabul gören diğer bir görüş Selçuklulara tabi Türkmenlerin gerek Anadolu bölgesine gerekse diğer bölgelere yaptıkları akınların, yapılan fetih planlarının bir parçası olmadan devletin kontrolü dışında gerçekleşmiş olduğudur (Sevim, 1988: 28).

Görüldüğü gibi Selçuklu sultanının Türkmenlere yönelik güttükleri politikanın niteliği çoğu zaman itilafı kalır. Kimilerine göre bu akınlar merkezden önlenemeyecek bir sistemde iken, kimilerine göre ise bu durum gerçekte Türkmenler ile Selçuklu sultanlarının amaçlarını uzlaştıran ortak bir politikadır. Nitekim Tuğrul Bey'in Türkmenlere yönelik politikası ne yönde olursa olsun onun Türk devlet tarihi adına başarılı bir iç ve dış siyaset yürüterek Türkmenlerle birlikte kurdukları devleti geliştirdiği kesindir. Sultan Tuğrul, Selçuklu hanedan üyeleriyle birlikte doğuda ve batıda gerçekleştirdiği fetihlerle devletin sınırlarını genişletirken bir yandan da gerek İbrahim Yınal gerek Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış gibi Selçuklu şehzadelerinin isyanı ve bağımsızlık mücadeleleri ile uğraşır. Tuğrul devleti kurduğundan bu yana güçlü bir merkeziyetçi yapı kurmayı amaçlamış, ancak istediği güçlü merkeziyetçi yönetimi tam anlamda sağlayamadan 1063 yılına gelindiğinde Rey'e yaptığı yolculuk sırasında hastalanarak vefat etmiştir (Roux, 2004: 211).

1.2.2. Anadolu'ya Giriş: Alp Arslan Dönemi

Alp Arslan babası Çağrı Bey'in vefatından sonra, Tuğrul'un saltanatı sırasında Horasan genel valisi olarak görev yapmaktadır. Görevi boyunca Büyük Selçuklu Devleti'nin bağlı bölgesi olan Horasan'ı başarılı bir şekilde idare ederek, amcası Tuğrul'un vefatına kadar da onun sadık bir vasalı olarak hüküm sürer. Sultan Tuğrul'un oğlunun olmaması nedeniyle o vefat edince saltanat mücadelesi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, şehzade Süleyman ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış arasında geçecektir. Ancak o sıralar Horasan valisi olan Alp Arslan hem Süleyman'ı hem de amcasının oğlu Kutalmış'ı bu mücadelede saf dışı bırakarak 1064 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı olarak tahta çıkar (Sevim, 1988: 39; Güngör, 2003: 82-83; Köymen, 2001: 5-6).

Alp Arslan tahta çıktığı sırada kendisinin ve babasının iktası olan Horasan ile birlikte amcası Tuğrul'un hükmettiği İran ve Mezopotamya'nın yer aldığı geniş bir coğrafyaya tek başına hakim olur (Roux, 2004: 213). Tahta çıktıktan sonra başka bir önemli gelişme olarak amcası Tuğrul'un veziri olan Amidü'l mülk yerine, Horasan'da bağlı devlet hükümdarı iken veziri olan Nizamülmülk'ü Büyük Selçuklu Devleti'nin baş veziri olarak atar. Bu atamadan sonra Abbasi halifesine bir elçi heyet göndererek Bağdad caminde adına hutbe okutulmasını isteyecektir. Bu istek üzerine halife, sultana verdiği bazı unvanlarla birlikte istediği hutbeyi okutarak, hükümdarlık alametlerinden olan sancak, kılıç ve hil'at gönderip Alp Arslan adına para bastırır. Böylece halife tarafından dünyevi işler yeniden bir Selçuklu sultanına, Alp Arslan'a devredilmiş olur (Köymen, 2001: 11; Sevim ve Merçil, 2014: 62-63).

Alp Arslan'ın tahta çıkışıyla Selçuklu devletlerinin iktidar anlayışlarında önemli bir değişim gerçekleşmiş, devletin kuruluşundaki geleneksel ikili yapı onun hakimiyetinde birleşmiştir. Nitekim devletin kurulduğu ilk dönem Türk yönetim anlayışında olduğu gibi çift hakimiyet anlayışı görülür. İşte bu durum Alp Arslan zamanında değişerek devletin artık tek bir hükümdarı olmuş ve devlet yalnızca onun tarafından yönetilmiştir. Öyle ki Alp Arslan hakimiyetin birliğini sağlamak amacı ile doğuyu ve batıyı kendi idaresinde yönetir. Bununla birlikte bu dönemde devlet yönetimi başta İran asıllılar olmak üzere zamanla çeşitli unsurlara dayandırılmaya başlanır (Köymen, 2001: 59; Köymen, 1998: 222).

Sultan Tuğrul vefat ettikten sonra Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına çıkması kolay olmayacaktır. Bunun nedeni saltanat veziri Amidü'l mülk Kündüri'nin de desteklediği Tuğrul'un üvey oğlu Süleyman'ın, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve Kirman'da Büyük Selçuklu vasalı olarak bölgeyi idare eden kardeşi Kavurt'un Büyük Selçuklu tahtında niyetlerinin olmasıdır. Zamanla iktidara yönelik bu tehditler ortadan kalkmış, ancak tahta karşı gelen bu tehditlerden en önemlisi Kutalmış'dan gelen tehdit olmuştur. Kutalmış, Alp Arslan'dan önce davranarak geldiği başkent Rey'i kuşatmış ancak bu kuşatma bertaraf edilebilmiştir (Köymen, 2001: 9-10; Köymen, 1998: 65-66; Ersan ve Alican, 2014: 54). Bilindiği gibi Kutalmış'ın babası Arslan Yabgu, Gazne sultanı Mahmud tarafından esir düşürüldükten sonra hakimiyet Mikailoğullarına geçer. Kutalmış'ın taht mücadelesinin temelinde bu hakkın mirasçısı olarak hareket ettiği düşünülür (Köymen, 2001: 44). Kutalmış'ın ve sonrasında oğullarının ve torunlarının Büyük Selçuklu tahtında hak iddia etmelerinin temelinde, Türk devlet geleneğine bağlı anlayışla en büyük hanedan üyesinin boyu yönetme meşruluğu kazanıyor olması yatmaktadır. Arslan Yabgu esir düşmeden önce Selçuklu ailesinin en yaşlı üyesi olarak bilinir (Mecit, 2017: 83).

Alp Arslan taht mücadelelerine dayanan iç meseleleri halledip halifeye de dünyevi liderliğini ilan ettirdikten sonra, Anadolu'ya Selçuklu emirleri ve Türkmenlerle birlikte bizzat idare ettiği hareketler düzenler. Bunun üzerine ordusunu iki kola ayırarak ilk kolu bizzat yönetip Gürcistan'a yönelir. Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün başında bulunduğu ikinci kol ise Bizans'ın savunmasında olan hudut kalelerine doğru başarılı hareketler düzenler. Daha sonra oğlunun komuta ettiği ikinci kuvvetle birleşerek bugünkü Türkiye sınırlarında bulunan ve Bizans idaresinde olan Ani bölgesini fethedecektir (Sevim, 1988: 38-42; Köymen, 2001: 16-19; Kafesoğlu, 1972: 43). Seferlerin ardından Abbasi halifesi ile tüm İslam devletlerinin yöneticilerine, yaptığı fetihler hakkında bilgi veren mektuplar gönderir. Başta halifelik başkenti Bağdat olmak üzere birçok İslam şehri gelen haberleri sevinçle karşılayarak, halife tarafında Sultan Alp Arslan'a 'fetih babası' unvanı verilir (Sevim ve Merçil, 2014: 65).

Bu sırada Bizans'ta iç karışıklık ve bunalım sürerken Romanos Diogenes, Bizans kralının ölmesi üzerine onun eşi ile evlenerek 1068 yılında tahta oturur. Tahta çıktıktan kısa bir süre sonra da Anadolu'daki Selçuklu istilasına son verme girişimlerinde bulunmak için Frank, Alman, İtalyan, Uz (Hıristiyan Oğuzlar), Peçenekler ve İskandinav gibi çeşitli ırktan oluşan ücretli askerlerle bir ordu meydana getirerek harekete geçer (Sevim, 1988: 45-47; Roux, 2004: 214). Alp Arslan'da Türk devlet geleneğince büyük savaş öncesi bir danışma kuruluyla toplantı düzenleyerek taarruz kararı alır. Romanos Diogenes'in harekete geçtiğini gören Alp Arslan 1071 senesinde ordusuyla Bizans'ın yakınına gelerek Selçuklunun gaza usulünde olduğu üzere, hem Abbasi Halifesi hem kendi adına oluşturduğu elçilik heyetini Romanos Diogenes'e gönderir. Heyetin Bizans'ın savaştan vazgeçip ülkesine dönmesiyle barışın gerçekleşebileceğini belirtmesine rağmen Bizans kralının teklifi kabul etmemesi üzerine savaş başlayacaktır (Köymen, 2001: 28-29; Köymen, 1998: 266-267; Şapolyo, 1972: 79).

26 Ağustos 1071 tarihinde Alp Arslan ve Diogenes'in orduları arasında Malazgirt'te gerçekleşen savaşta, Türklerin öteden beri uyguladıkları bozkır savaş taktiği karşısında Bizans ordusu ağır kayıplar verir. Bu sırada Diogenes savaş alanında yakalanarak Alp Arslan'ın huzuruna getirilir. Bizans kralı, Sultan Alp Arslan'ın huzurunda tıpkı bir konuk hükümdar gibi ağırlanmış ve aralarında bir barış antlaşması gerçekleşmiştir. Antlaşmaya göre Diogenes yüklü miktarda bir kurtuluş akçesi verecek ve Bizans Devleti Selçuklu Devleti'ne her yıl vergi ödemekle yükümlü olacaktır. Bunların yanı sıra Selçuklular istediği zaman Bizans'tan asker talep edebilecektir. Görüldüğü gibi zafer sonunda yapılan antlaşma ile Bizans, Selçuklu vasalı bir devlet olarak nitelendirilebilecek şekilde şartlara yükümlü olmuştur (Sevim, 1988: 65-71; Ersan ve Alican, 2014: 62-64; Güngör, 2003: 87; Şapolyo, 1972: 81-82).

Malazgirt savaşı için Türklerin geleneksel cihan hakimiyeti anlayışları ile İslami geleneğinin etkisinde sürdürdükleri cihat anlayışının örtüştüğü ve Selçukluların bu doğrultuda hareket ettikleri yorumu getirilir (Ersan ve Alican, 2014: 221). Bunun yanı sıra Alp Arslan için Malazgirt savaşı en az ulusal, siyasi ve askeri olduğu kadar dinsel bir önem de taşır. Malazgirt'te elde edilen zafer yalnızca Selçuklular adına değil, İslam dünyası adına da kazanılmış bir zaferdir. Ancak kazanılan zaferi yalnızca İslam dünyası değil Avrupa da ilgiyle takip eder ve zaferin elde edilmesinden çok kısa bir süre sonra Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı tüm Avrupa'nın Haçlı Seferleri hazırlığına girişmesine neden olur (Köymen, 2001: 30-31; Sevim, 1988: 74-75).

Malazgirt'te elde edilen zaferden sonra müttefiki Diogenes'in ölümünü haber alan Alp Arslan böylece Bizans'la yapılan antlaşmanın bozulmasıyla Kutalmış'ın oğullarının da aralarında bulunduğu Selçuklu şehzadeleri ve komutanları Anadolu'nun fethini hızla tamama erdirmek için görevlendirir. Böylece Tuğrul dönemindeki Anadolu akınlarının aksine Alp Arslan döneminde gerçekleşen akınlar, yaşanan zaferin de etkisiyle güçlü bir direnişle karşılaşmadığı için daha hızlı tamamlanır. Bu akınlardan sonra Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde Saltuklular, Mengüçükler, Danişmendliler, Sökmenliler, Yıvaloğulları, Artuklular olmak üzere birçok yerel Türk devleti kurulur. Kurulan Türk devletlerinin, Anadolu'nun güvenle yerleşilebilecek bir yurt haline gelmesinde önemli bir etkisi bulunur. Bununla birlikte Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun etnik yapısı hızla değişerek, Türkistan, Maveraünnehr ve Horasan'dan Anadolu'ya kitleler halinde Türk göçleri hızlanır (Köymen, 2001: 39-40; Sevim, 1988: 75-76).

Alp Arslan her fırsatta gerek siyasi gerekse askeri açıdan güçlü bir devlet adamı olarak yetiştirdiği Melikşah'ı kendinden sonra devletin başına geçebilmesi için veliaht olarak ilan eder. Öyle ki henüz hayattayken veliaht ilan etmekle birlikte hükmedilen coğrafyalardaki okunan hutbelerde de kendi isminden sonra onun isminin okutulmasını ister. Alp Arslan Malazgirt savaşı öncesinde de zafer dışındaki seçeneği göz önünde tutarak emrindeki kumandanlara eğer savaş esnasında şehit olursa yerine oğlu Melikşah'ın geçmesini, ayrıca Nizamülmülk'ün de Melikşah'ın veziri olmasını vasiyet eder (Sevim ve Merçil, 2014: 66; Turan, 2004: 59; Köymen, 2001: 30). Sultan Alp Arslan Malazgirt zaferinden bir yıl kadar sonra Maveraünnehr'e sefer hazırlıklarına başlamış, ancak Harezmi bir kumandan tarafından uğradığı suikast sonucu 1072 senesinde vefat etmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 93-94; Ersan ve Alican, 2014: 67).

1.2.3. Türkmen Meselesi

Türk milletinin en büyük topluluğu olarak Oğuzlar, tarih boyunca teşkilatçı ve savaşçı özellikleriyle farklı coğrafyalarda birçok devlet kurmuş, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türkmen olarak anılmaya başlamıştır. Türkmenlerin İslamiyet sonrası Orta Doğu'da kurduğu ilk büyük devlet bugünkü İran'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'dir (Kayhan, 2011: 215-217). Daha sonra Anadolu'nun fethedilerek Türk yurdu haline gelmesi de yine Türkmenler ile Selçuklu liderlerinin ortak başarısı olacaktır. Öyle ki Türkmenler bağlı buldukları beylerin kontrolünde Anadolu'ya göç etmiş, bu göçler Anadolu'da yeni bir Türk devletinin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Turan, 2004: 22-23).

Alp Arslan dönemine kadar Türkmenler devlet hizmetinde etkili bir şekilde yer almış ancak özellikle Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde Selçuklu sultanlarının bu yaklaşımları, içinde buldukları toplumun tesiri altında kalmalarından dolayı zamanla değişmiştir. Böylece Türkmenler Orta Doğu'ya geldiklerinde geleneksel yaşam biçimlerini yeni bir duruma uydurmak zorunluluğu ile karşılaşmış, bu coğrafyanın sahip olduğu yönetim geleneğinin de etkisiyle yönetimin dışında tutulmuştur. Bahsedilen yerel İran geleneği gerek devlet yönetimi gerek kuruluşları ve bürokrasisi ile burada kurulan hemen her devleti etkilemiştir. İran etkisi devlet bürokrasisini kontrolü altına almış, orduda da yine bu coğrafyada uygulanmış gulam sistemi etkili olmuştur. Türkmenler gerek orduda gerekse diğer yönetim organlarında nüfuslarının azalması, uygulanan ikta sisteminin şartları ve yaşam biçimlerine uygun yerleşebilecekleri toprağın olmaması gibi nedenlerle devletin giderek İran devleti kimliğini kazandığını öne sürüp Selçuklu hükümeti ile anlaşmazlık yaşamıştır (Kayhan, 2011: 217; Köymen, 1998: 161-162).

Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin İran coğrafyasında kurulmasıyla Selçuklular için aynı zamanda Türkmen meselesi şeklinde bir siyasi meselede kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktır. Selçukluların göçebe Türkmenlerin yardımı ile kurmuş oldukları bu devletin idari teşkilatında İran asıllı görevliler yer alırken askeri teşkilatta da gulam usulü ile yetiştirilmiş Türkler yer almış, bu nedenle Türkmenler tarafından devletin zamanla İran halkını yöneten bir İslam devleti şekline büründüğü öne sürülmüştür. Böylece Türkmenler zamanla Selçuklu hanedanına karşı tavır almıştır. İlk zamanlar Tuğrul Bey'in Türkmenlere karşı uygulamak istediği politika, onları devlet hizmetinde yer edinmelerini sağlayarak yerleşik düzene entegre edip aynı zamanda vergi sistemine dahil etmektir. Türkmenlerden bir kısmı devletin hizmetine girmek istemezken bunun yanında sultana karşı itaat ettiklerini de bildirerek işgal ettikleri bölgelerde Tuğrul'a itaatlerini kanıtlamış, ancak zamanla Türkmen akınlarına karşı farklı devletlerden şikayetler artmıştır (Köymen, 1998: 158-162; Köymen, 2001: 49).

Selçuklu hükümeti Türkmen meselesine çözüm getirebilmek adına ilk olarak, Türkmenleri buldukları doğu bölgelerinden batıya yani Anadolu'ya (Rum diyarı) yönelterek gaza ve cihat yapmalarını istemiş, böylelikle izledikleri doğudan batıya göç siyasetini de desteklemeyi hedeflemiştir. Diğer bir çözüm yolu ise Nizamülmülk'ün siyasetnamesinde önerdiği gibi, hanedana kırgın olan Türkmenleri idari teşkilatta görevlendirerek onları devlete yakın tutmak olmuştur. Türkmenlere yeni bir yurt bulmak ve Müslüman coğrafyalar da dahil kontrolsüz akın yapmalarını önlemek için bu meselelere Selçuklu yönetiminin getireceği çözüm önerileri Anadolu'nun Türkleşmesine sebep olur. Böylece Türkmen meselesi karşısında Selçuklu hanedanı tarafından izlenen politikanın en güzel sonucu, Selçuklu hükümeti ve Türkmenlerin iş birliği ile yaşadığımız coğrafyanın Türkleşerek yeni bir vatan haline gelmesidir (Köymen, 1998: 163-165; Köymen, 2001: 49-50; Turan, 2003a: 112).

1.2.4. Melik Şah Dönemi: Anadolu'da Yeni Bir Selçuklu Devleti

Alp Arslan'ın vefatı üzerine vasiyetine bağlı kalınarak Selçuklu devletinin tahtına Melikşah çıkarılır. Alp Arslan defalarca onu veliaht ilan etmiş hatta bunun için tören düzenlemiş, emirlerinden Melikşah'ı sultan olarak tanımaları için söz almıştır. Sultan bu konuda halifenin de onayını almak istemiş, böylece Abbasi halifesi Melikşah'ın veliahtlığını tanımıştır. Melikşah'ın veziri yine Alp Arslan'ın vasiyeti üzerine Nizamülmülk olur. Sonuçta 1072 senesinde Selçuklularda Melikşah devri resmen başlamış olmaktadır. Melikşah döneminde, vezir Nizamülmülk'ün de etkili rolü ile Selçuklu devlet teşkilatlanması ve kurumsallaşması olgunluk kazanmaya başlar. Ancak devlet son parlak dönemini yaşayarak ondan sonra gelen sultanların liyakatsiz yönetimi ve yaşanan taht kavgaları ile iç ve dış baskıların etkisiyle hızlı bir şekilde çöküşe doğru ilerleyecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 96-97; Ersan ve Alican, 2014: 68; Şapolyo, 1972: 92-93).

Diğer Selçuklu sultanları gibi Melikşah'da tahta çıkar çıkmaz kendine bağlı devlet hükümdarlarına sultanlığını bir elçi ve mektup ile duyurarak, itaat etmelerini ve adına hutbe okutulmasını emretmiştir. Melikşah tahta çıktığı sırada, babası Alp Arslan zamanında da isyana kalkışan Kavurt tahta geçebilmek için Selçuklu ordusu içindeki bazı askerleri yanına çekerek Melikşah'a karşı ayaklanma hedeflemiştir. Ancak Kavurt'un niyetini öğrenen vezir Nizamülmülk ayaklanma tehlikesini bastırarak, ordu mensuplarını Melikşah'ı desteklemeleri konusunda ikna edebilmiştir. Böylece önceki dönemde de isyana kalkışan bu Selçuklu hanedan üyesi yeniden bir bağlı devlet hükümdarı olmakla avunacaktır. Melikşah tahtına karşı tehditleri önledikten sonra sultanlığını Abbasi halifesine onaylatıp, ardından da planladığı

fetihleri gerçekleştirmek için harekete geçmiştir (Köymen, 1998: 69-71; Sevim ve Merçil, 2014: 102). Onun yaşadığı taht mücadeleleri incelendiğinde geleneksel kolektif yönetim anlayışı çerçevesinde komutanların ve emirlerin sultanın tahta çıkışında oldukça etkili olduğu görülmektedir.

Daha önceden de belirtildiği gibi Malazgirt zaferinden sonra yapılan antlaşma ile Bizans tabi hale gelmiş ancak daha sonra Diogenes'in ölüm nedeni ile anlaşma bozulmuş, bu nedenle Sultan Alp Arslan şehzade ve emirlerinden Anadolu'daki gazalarını sürdürmelerini istemiştir. İşte bu talep doğrultusunda süren gazalar Melikşah devrinde de devam edecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 111). Süleyman Şah, Alpalek, Devlet ve Mansur'un yer aldığı Kutalmışoğulları olarak da bilinen Selçuklu hanedan üyeleri ile Artuk, Afşin ve Tutak gibi ünlü Selçuklu emirlerinin Orta Anadolu'ya yönelik yaptıkları fetihler bu dönemde hız kazanır. Yapılan fetihlerin sonunda, Melikşah devrinin en önemli olayı olarak bugünkü Türkiye coğrafyasında Kutalmışoğulları tarafından bir devlet kurulur. Böylece Anadolu'da kurulacak olan Selçuklu devletinin ilk hükümdarı Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile kardeşleri Mansur, Devlet ve Alpalek tarihte isimlerini ilk kez Melikşah'ın döneminde, Anadolu'ya yapılan gaza hareketlerinde Urfa ve Bilecik civarında fetihler gerçekleştirirken duyuracaktır (Sevim, 1988: 77-81).

En azından kurulduğu ilk dönem için Selçuklu soyundan gelenlerin kurduğu vasal devlet olarak nitelendirilebilen Anadolu Selçuklu Devleti, Melikşah'ın döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı devletler arasında kabul edilir. Ancak bunu Anadolu Selçuklularının alışılmış tabilik alametleri dışında açık bir itaatlik belirtisi göstermeyişleri nedeni ile Melikşah devrinden sonra Sancar dönemi için söylemek güçtür. Zaten bu alametlerin varlığı da uzun süreli olmayacaktır. Bu dönemde Melikşah'ın tıpkı diğer Selçuklu sultanları gibi merkeziyetçi bir devlet yapısını hedeflediği, bu hedef doğrultusunda Süleyman Şah'ın Anadolu'daki faaliyetlerini yakından takip ettiği öne sürülür. Bunun yanında Selçuklunun Arslan Yabgu ve Mikail oğulları olarak Kımık boyuna mensup iki büyük ailesi arasındaki öteden gelen bir iktidar meselesi nedeni ile Melikşah'ın, Kutalmışoğulları'nın Anadolu'da henüz kurmuş olduğu bu devlete karşı tedbir alma yoluna gittiği belirtilir. Alınan tedbirlerden biri olarak, Anadolu'da Mengücekoğulları, Saltuklular ve Danişmedoğulları gibi Türk soyundan gelen emirler tarafından kurulmuş olan yerel devletlere müsaade edilmesi gösterilmektedir. Ancak daha sonra Anadolu Selçuklu sultanlarının, Anadolu coğrafyasında birliği sağlamak için çabalayarak Büyük Selçuklu Devleti'nden gelen bu tedbiri ortadan kaldıracakları görülecektir (Köymen, 1998: 102-104; Sevim ve Merçil, 2014: 114).

Selçuklu devlet teşkilatlanmasında vezirler hiyerarşik olarak sultandan sonra gelen bir otoriteye sahiptir. Bu gücü temsil eden önemli Selçuklu veziri Nizamülmülk, Sultan Melikşah ile arasında kuvvetli bir bağ kurmuş, öyle ki sultanın babası Alp Arslan vasiyetinde vezirlik görevine getirilmesini istemiştir. Melikşah'da aynı değeri vererek, Nizamülmülk'e atabeg unvanı vererek, büyük vezire peder şeklinde hitap etmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 159-160). Ancak zamanla Nizamülmülk ile Melikşah arasında bir anlaşmazlık yaşanacaktır. Bu anlaşmazlığın asıl nedeni olarak, Terken Hatun'un Melikşah'dan sonra tahta oğlunu geçirmek ve veziri Tacülmülk'ün ise devletin baş veziri olmak amacı ile Nizamülmülk ile sultanın arasını açmış olduğu gösterilir. Bir başka neden olarak da Nizamülmülk'ün devlet düzenini oluştururken çeşitli makamlara getirdiği kendisine yakın olan devlet adamlarının görevlerini yerine getirmeyerek halka yaptıkları zulümler gösterilir (Turan, 2003a: 214-215).

Melikşah saltanatı boyunca üç kez Bağdat'ı ziyaret etmiş, 1092 senesinde gerçekleşen üçüncü ziyaretinde ise Nizamülmülk bir Batını fedaisi tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. Nizamülmülk'ün iki büyük Selçuklu sultanına yapmış olduğu hizmetler dışında bir de miras bıraktığı ölümsüz eseri Siyasetname, Selçuklu devletleri ve yönetim tarihi açısından oldukça değerlidir. Sultan Melikşah ise bu olaydan hemen hemen bir ay sonra çıktığı bir av sırasında vefat etmiştir. Sultanın zamansız vefatı ile birlikte tahta kimin çıkacağı meselesi de ortaya çıkar. İlk zamanlar Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk ve Terken Hatun'un oğlu Mahmut olmak üzere tahta aday iki şehzade dışında başka bir taht mücadelesi görülmemektedir. Berkyaruk hanedan üyeleri arasında yaşı en büyük olması ve Nizamülmülk'ün onun veliahtlığını desteklemesi nedeni ile Terken Hatun için güçlü bir rakiptir (Köymen, 1998: 71-72; Sevim ve Merçil, 2014: 163-169; Güngör, 2003: 89-90).

Melikşah sultanlığı boyunca yürüttüğü politikada ekonomik çıkarları da göz önünde tutarak devleti siyasal olduğu kadar ekonomik yönden de geliştirmiştir. Bunu gerçekleştirmek için özellikle yolların güvenliğine önem vererek, bu sayede hüküm sürdüğü yerlerde refahın hakim olmasını sağlar (Sevim ve Merçil, 2014: 169-170). Devlet dayandığı sağlam temelleri Melikşah'ın otoritesindeki güçlü bürokratik yapıya borçludur. Bunun yanında bugünün sosyal devlet anlayışını anımsatan faaliyetlere rastlanılarak, hakimiyeti altındaki hemen her bölgeye şifahaneler, medreseler ve imarethanelerin inşa edildiği görülür (Ersan ve Alican, 2014: 81).

1.2.5. Duraklama Süreci: Berkyaruk ve Mehmet Tapar Mücadelesi

Büyük Selçuklu Devleti Berkyaruk'un hakimiyeti ile birlikte hızla duraklama dönemine girmiş, yaşanan taht mücadeleleri sonucu yönetsel açıdan oldukça yıpranıp fetihlerin de yavaşlamasıyla ekonomik kaynakları tükenmeye başlamıştır (Roux, 2004: 221;

Sevim ve Merçil, 2014: 173). Berkyaruk da tahta geçerken mücadeleler yaşamış ancak ordu mensuplarının desteğiyle güçlenerek tahta yönelik tehditleri bertaraf edebilmiştir. Yine de onun döneminde yaşanan mücadeleler, öncekilerden farklı olarak daha uzun süreli ve yıpratıcıdır. Ayrıca bu mücadelelerde ordu komutanlarının etkisi önceki benzerlerden oldukça güçlüdür. Selçuklu komutanlarının yaşanan mücadelelere taraf olmalarındaki temel gaye, buldukları konumu ve servetlerini korumaya çalışmaktır. Bunun yanında bu dönemde yaşanan iç mücadelelerin uzun sürmesi nedeniyle, Batınlık ve Haçlı seferleri gibi güçlü tehditlere karşı önlem almak için devletin yeterli ekonomik ve siyasi gücü kalmamıştır (Köymen, 1998: 72-77).

Berkyaruk saltanatı boyunca en şiddetli taht mücadelesini kardeşi Mehmet Tapar ile yaşamış, bu mücadele devleti siyasi, yönetsel ve ekonomik yönden oldukça zayıflatmıştır. 1101 senesine geldiğinde Mehmet Tapar ile Berkyaruk arasındaki mücadelelerin giderek şiddetlendiği bir safhada mutabakata varılmak istenerek bir anlaşma yapılır. Anlaşmaya göre Berkyaruk ‘Sultan’ Mehmet Tapar ise ‘Melik’ unvanıyla anılır. Böylece Mehmet Tapar bu sözde uzlaşmaya göre tabi statüsüne alınmış, ancak bundan hiç memnun olmamıştır. Zamanla Berkyaruk’un emrinde olan devlet adamları ve askerler saf değiştirerek Mehmet Tapar adına günde beş kez nöbet çaldırıp sultanlığını ilan eder. Bunun üzerine Berkyaruk ve Mehmet Tapar’ın mücadelesi kaldığı yerden yeniden başlamış olur (Köymen, 1998: 89-93).

Büyük Selçuklu Devleti’nin tarihinde benzeri olmayan bu dönem, sultanların öteden beri kurmak istedikleri öne sürülen merkeziyetçi yapıyı imkansızlaştıracak niteliktedir. Bunun nedeni, yaşanan iç savaşta çıkarlarına göre hareket eden kumandanların zamanla hudut bölgelerinde bağımsız beylikler kurmalarına imkan vermesidir. Büyük Selçuklu sultanlarının yaşadıkları taht mücadeleleri vezirlerin de kaderini tayin etmesi bakımından oldukça önemli görünürken, bu dönemde daha çok silahlı mücadelelerin yaşanması nedeniyle vezirlerin yerine kumandanlar daha aktif rol oynar. İki kardeş arasında yaşanan bu uzun ve şiddetli taht mücadelesi devletin dış siyasetini de etkileyerek, Batını hareketlerinin giderek güçlenmesine ve gelen Haçlı tehlikesine karşı devletin alınacak tedbirlerde geç kalmasına yol açar. Bu dönemin bir başka önemli sonucu da dini lider konumundaki halifenin siyasi mücadelelerde rol almaya başlayarak, Tuğrul döneminde devrettiği dünyevi hakimiyeti tekrar ele geçirmek niyetinde olmasıdır. Öyle ki halife, Mehmet Tapar’ı, kardeşi Beryaruk’a karşı birlikte ittifak kurmaya davet etmiş, ancak Mehmet Tapar halifenin teklifini kabul etmemiştir (Köymen, 1998: 89-94; Ersan ve Alican, 2014: 90).

Berkyaruk saltanatı boyunca kardeşi Mehmet Tapar ile birçok kez savaşmış, bu iki kardeş arasında yaşanan mücadeleler devleti hızla sona götüren nedenlerden biri olarak

kalmıştır. Beryaruk'un bu dönemde kendisini yönlendirecek ve devlet idaresini ayakta tutabilecek güçlü bir vezirinin olmayışı da bir etken olarak gösterilir. Zamanla Berkyaruk vefat edince Mehmet Tapar 1105 yılında Bağdat'a gelerek adına hutbe okutup sultanlığını ilan eder (Sevim ve Merçil, 2014: 221; Ersan ve Alican, 2014: 90). Sultan Mehmet Tapar da tıpkı Berkyaruk gibi hanedan üyelerinin isyanları ile uğraşmış, buna ek olarak Batıniler ve Haçlılarla mücadele etmiştir. Zorlu bir sultanlık dönemi geçiren Mehmet Tapar 1117 senesinde uzun bir hastalık süreci yaşayarak, Oğuz töresine göre düzenlenen bir şölende oğlu Mahmut'u tahta oturtup veliyet ilan eder ve İran şahlarının geleneğine taç giydirir. Bunun üzerine Mehmet Tapar 1118 senesinde henüz 38 yaşında vefat eder (Sevim ve Merçil, 2014: 255).

1.2.6. Devletin Yıkılışı: Sancar Dönemi

Sultan Mehmet Tapar'ın ölümü üzerine vasiyetine uyularak 14 yaşında olan oğlu Mahmut Büyük Selçuklu tahtına oturtulur. Melikşah'ın hayatta kalan son oğlu olan Sancar ise o sırada kardeşinin ölümü nedeni ile yas tutmaktadır. Ancak tahtta olan yeğenin devleti yönetirken Selçuklu devlet adamlarına ve şehzadelerine söz geçirememesi üzerine, Büyük Selçuklu tahtına geçme girişimlerinde bulunarak 1118 senesinde sultanlığını ilan edip halifeye de onaylatır. Selçuklu tahtında diğer Selçuklu sultanlarına kıyasla oldukça uzun süre kalmış olan Sancar, kendisinden önceki Mehmet Tapar döneminde Horasan meliki olarak görev yapar (Sevim ve Merçil, 2014: 257-258; Turan, 2003a: 234-235).

Tahta geçen Sancar oluşturduğu yeni düzene göre Mahmut'a hükmetmesi için Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Suriye bölgesini vererek, bu dönemin önemli gelişmelerinden olan Büyük Selçuklu Devleti'nin bir kolu niteliğindeki bağlı Irak Selçuklu Devleti'ni kurmuş olur (Sevim ve Merçil, 2014: 260-263). Ancak bu bağlı devletin kurulmasıyla birlikte devleti yıpratacak bir mesele daha ortaya çıkmış, öyle ki dünyevi liderliği Selçukluların elinden tekrar almak isteyen Halife, Irak Selçuklu melikleri ile Büyük Selçuklu sultanlarına karşı ittifaklar gerçekleştirmiştir. Bu ittifaklardan ilki dönemin halifesi ve Irak Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Mahmut arasında Sultan Sancar'a karşı gerçekleşmiştir. Bu ittifakta hükümdar Mahmut bağımsız hareket etmek isterken, halifede eskiden daha kuvvetli olan devrettiği dünyevi gücü geri kazanmak istemektedir. Halife ile Irak Selçuklu hükümdarı arasındaki bu anlaşmayı öğrenen Sancar, Mahmut'a bir mektup göndererek anlaşmayı bozar (Sevim ve Merçil, 2014: 260-263; Köymen, 1998: 204).

Büyük Selçuklu Devleti'ni çıkmaza götürecektir bir başka sorun Türkmenlerle² yaşanan mücadelelerdir. Türkmenler devletin kuruluşundan itibaren yarı bağımsız bir şekilde yaşamış, farklı zamanlarda çıkarttıkları meselelerle devleti meşgul etmiştir. İç meselelerinde bağımsız hareket ederken aynı zamanda Selçuklu sultanına bağlı olduklarını kabul eden Türkmenler, metbuluk tabilik ilişkisi içinde Sancar'a koyunla vergi öderler. Anlaşmazlığın temeli de bu verginin tahsili sırasında çıkmış, Selçuklu tahsildarını öldürmeleri üzerine savaş yaşanmıştır. İki kez yaşanan savaşı kazanan Türkmenler, birçok Selçuklu devlet adamını öldürerek Sultan Sancarı tutsak alır. Böylece Sancar, Türkmenlerin baskısı ile başkent Merv'e giderek tahttan çekilmek zorunda kalır. Sancar'ın Türkmenlerin elinde üç yıl süren esirliği ile Büyük Selçuklu Devleti'nin fiilen sona erdiği kabul edilir (Sevim ve Merçil, 2014: 281-283; Köymen, 1998: 299-301; Ersan ve Alican, 2014: 103-104).

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılma nedeni genel olarak, uzun yıllar birikimi olan ve çözümlenemeyen iç meselelerin devletin sonuna doğru giderek şiddetlenmesidir. Halifelik (halife ve sultan çekişmesi) ve Türkmen meseleleri ile yaşanan taht kavgaları buna örnektir. İç meselelerle oldukça meşgul olan devlet dışarıdan gelen tehditlere karşı yeterli savunma hazırlığı yapamamıştır. Azalan fetihler nedeni ile de ekonominin kötüye gitmesi devleti hızla sona yaklaştırır. 1040 senesinde Gazneliler'e karşı kazanılan Dandanakan zaferi ile Büyük Selçuklu Devleti'ni kurarak büyük bir devlet düzenine geçen Selçuklular, artan iç ve dış meseleler nedeniyle devletin 1157 senesinde yıkılışını engelleyememiştir (Köymen, 1998: 1; Şapolyo, 1972: 119).

Hasan Sabbah³ liderliğindeki Batıni fedailerin suikastleri önemli yıkılış nedenlerinden biridir. Nizamülmülk batınilikle hem ideolojik hem de siyasi ve askeri olarak mücadele eder ancak Batıni suikastlerinin son olmamakla birlikte ilk kurbanı olur. Sancar'ın veziri Kaşani, Abbasi halifeleri, vezirler, kumandanlar, valiler batıni hareketleri neticesinde öldürülmüştür. Batınilik devlet teşkilatında huzursuzluğa da neden olmuş öyle ki bazı kişiler şahsi çıkarlarına ters olanları batınilikle itham etmiştir. Türk devlet geleneğince devleti hanedanın ortak malı gören anlayış neticesinde yaşanan taht kavgaları da devletin yıkılma nedenleri arasında yer alır. Sonuçta gerek iç gerekse dış meselelerle boğuşan ve Sultan Sancar'ın vefatıyla birlikte ömrünü tamamladığı kabul edilen Büyük Selçuklu Devleti'nin fiili varlığı 1157 senesinde son bulmuş, ancak kendinden kopan parçaları kimi kısa süreli kimi de kendinden bile uzun süreli

² Kaynaklarda bu olaydan bahsedilirken çoğu zaman Oğuzlar şeklinde geçse de, Sancar'ı esir aldığı belirtilen Oğuzlar zamanla göç ederek Sanacar'a bağlanan Müslüman Türkmenler'dir.

³ İnanlılaşmış bir Arap olarak bilinen Hasan Sabbah, Şii Fatımi Devleti'nin propagandacıdır. Amacı Sünni Büyük Selçuklu Devleti'nin düzenini yıkmaktır. Onun bu amaca yönelik uyguladığı yöntem, fedailer aracılığı ile hançerle suikastlar düzenlemektir. Hasan Sabbah'ın fedailerini haşhaş (afyon) yedirerek cesaretlendirmesinden dolayı onlara haşhaşiler de denmektedir (bkz. Köymen, 1998: 208-210).

olacak şekilde varlık sürdürmüştür. Böylece Büyük Selçuklu Devleti son bulmasına rağmen Selçuklu hanedanının hakimiyeti devam etmiş olmaktadır (Köymen, 1998: 218-219; Sevim ve Merçil, 2014: xx; Ersan ve Alican, 2014: 145-147).

1.3. Selçuklu Meliklerinin Kurdukları Bağlı Devletler

Büyük Selçuklu Devleti için çeşitli devletlerin bir araya gelerek oluşturduğu devletçikler topluluğu demek doğru bir tanımlama olabilmektedir. Öyle ki bu kadim Selçuklu devletinin, konumları şekil ve nitelik bakımından farklılık gösteren birçok bağlı devleti bulunur. Bunlar başlarında Selçuklu hanedan mensubu meliklerin bulunduğu, Selçuklular dışında Türk soyundan gelen hükümdarların bulunduğu ve Türk olmayan hükümdarların bulunduğu bağlı devletler şeklinde üç kategoriye ayrılarak incelenir. Yapılan bu ayırım aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'nin nasıl bir yönetsel yapı ve/veya anlayışa sahip olduğunun açıklanmasını da kolaylaştırmaktadır (Köymen, 1998: 11-12; Köymen: 2001: 59-60). Metbu tabi ilişkisi yalnızca bu kurulan devletlerle sınırlı değildir. O dönemde birçok Müslüman ve Gayrimüslim beylikler de Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olarak yönetsel varlığını sürdürür. Ancak çalışmanın kapsamı açısından burada yalnızca başlarında Selçuklu soyundan gelen hükümdarların bulunduğu vasal devletler incelenecektir. Selçuklu hanedan mensu meliklerin yönettiği bu devletler Suriye ve Filistin'de bulunan Suriye ve Filistin Selçukluları, Kirman bölgesinde bulunan Kirman Selçukluları, Irak'ta bulunan Irak Selçukluları ile bunlara göre bağımsız ve uzun süreli siyasi ve yönetsel varlığını sürdürmüş olan Anadolu Selçuklularıdır (Sevim ve Merçil, 2014: XX; Turan, 2003a: 69; Kafesoğlu, 1972: 71).

Bahsedilen tüm kategorideki bağlı devletler Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olarak bir metbuluk-tabilik ilişkisi içinde kurulmuş ve yönetilmiştir. Ancak her bağlı devletin Büyük Selçuklu Devleti ile ilişkisi farklılık gösterir. Birinci kategorideki bahsedeceğimiz Selçuklu hanedan üyelerinin yönetimindeki bağlı devletlerin bulunduğu konum farklı olup, bu devletlerin hakları ve yönetsel yetkileri diğerlerine kıyasla daha fazladır. Her tabi hükümdarın -kısıtlı olmak kaydı ile- tıpkı metbu sultan gibi hakimiyet alametleri bulunur. Öyle ki kendilerine ait bir teşkilatlanma bulunmasının yanı sıra bağlı devlet hükümdarının da taht, taç, bayrak ve çetr kullandıkları görülür. Bununla birlikte metbu sultanın kapısında günde beş kez nöbet çalınırken, bağlı devlet hükümdarının kapısında üç kez nöbet çalınır (Köymen, 1998: 12; Sevim ve Merçil, 2014: xx).

Bağlı devletlerin metbuuna karşı bazı sorumlulukları bulunur. Öyle ki Büyük Selçuklu tahtının sahibi 'Sultan' ya da 'Sultan-ı Azam' unvanlarını kullanırken, bağlı devlet yöneticisi

eğer bir hanedan mensubuysa ‘Melik’ değilse yalnızca ‘Hükümdar’ olarak anılır. Bir başka yükümlülük de bastırılan paralarda ve okutulan hutbelerde metbu sultanın adının zikredilmesi gerekliliğidir. Metbu sultanın bastırıldığı paralarda halifenin ismi, sultanın ismi ve unvanları anılırken, tabi devletlerde basılan paralarda halifenin ismi, metbu sultanın ismi, unvanları ve en son da tabi devlet hükümdarının ismi yer alır. Aynı şekilde hutbede okunan isimlerde de bu sıra takip edilir. Bunların yanında tabi hükümdar her yıl metbuuna belli bir miktar vergi vermekle, bağlılığını ispatlamak ve bu durumun sürekliliğini korumak adına oğlunu ya da kardeşini rehin olarak göndermekle yükümlüdür. Yine tabi hükümdar sefere çıkan metbu sultanın ordusuna bir kuvvetle katılmak zorundadır. Bu son yükümlülük metbu sultan için de geçerlidir. Böylece metbu-tabii ilişkisi çerçevesinde yıllık vergi vermek, hutbe okutmak, para bastırmak ve yardımcı kuvvet göndermek vasallık alametleri olduğu kadar sorumluluklarıdır (Köymen, 1998. 11-12; Köymen, 1986: 33-34).

Metbu sultan sebebi olsun ya da olmasın dilediği zaman vasal devlet topraklarına girebilme hakkına sahiptir. Ancak buna rağmen bağlı devlet hükümdarının iç ve dış meselelerinde kısmen serbest olduğu söylenebilir. Öyle ki bağlı hükümdar başka bir devletle savaş yapıp, barış sözleşmesi imzalayabilir. Nitekim Selçuklu hakimiyetini genişletmek ve İslamiyet’i yaymak için cihat yapmak sultanın vazifesi olduğu kadar meliklerinde vazifesidir. Bunun yanı sıra yine başka devletlere elçi gönderip onlardan gelen elçileri kabul eder. Burada bağlı devletin dikkat etmesi gereken metbuunun hak ve çıkarlarına karşı bir faaliyette bulunmamaktır. Tüm bu belirtilen bağlılık alametlerini yerine getirmeyen tabi devlet isyan etmiş sayılır. Selçuklu hanedan mensuplarının hükmettiği bağlı devletlerden kimi kısa süreli kimi de Büyük Selçuklu Devleti’nin fiili varlığı son bulduktan sonra dahi uzun süreli olacak şekilde siyasi ve yönetsel varlığını sürdürebilmiştir (Köymen, 1998: 13; Sevim ve Merçil, 2014: xx).

Sonuç olarak bu düzen doğrultusunda Selçuklular devleti aracılı ve aracısız olarak iki şekilde idare eder. Aracısız yönetim doğrudan merkezin atadığı valilerle gerçekleşirken, aracılı yönetim ise bağlı hükümdarlar aracılığı ile gerçekleşir. Selçuklu devleti bu nedenle kendine bağlı birçok siyasi kuruluşun meydana getirdiği bir devletler topluluğu şeklinde nitelendirilir. Bütün bu bağlı devletlerin Büyük Selçuklu Devleti’nin küçük bir modeli şeklinde ayrı teşkilatlanması bulunur (Köymen, 2001: 59). Bir kıyaslama yapılırsa, aracılı yönetilen bölgelerin valileri doğrudan doğruya merkeze bağlı olurken, hanedan üyelerinin yönettikleri aracısız bölgelerin ise kısmen bağımsız ve her an azledilebilen meliklerin yönetiminde olduğu söylenebilir. Melikler devleti hanedanın ortak malı sayan an’anevi hakimiyet anlayışı neticesinde hükmettikleri bölgenin memurdan çok adeta yerel

hükümdarlarıdır (Güngör, 2003: 171; Cahen, 1990: 196). Böyle bir düzen merkezi yönetimde oluşabilecek bir boşluk ya da güçsüzlük durumunda yerel hükümdarların tahtta hak iddia etmelerini gerektirir.

1.3.1. Kirman Selçuklu Devleti

Dandanakan zaferi sonrası Büyük Selçuklu Devleti kurulurken, Türk devlet geleneğince toplanan kurultayda sahip olunan ya da olunmak istenen bölgeler hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır. İşte bu paylaşım sırasında Kirman bölgesinin Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurt'a (Kara Arslan) düşmesi ile melik Kavurt, şansını İran'ın güneyi olan Kirman'da deneyip Büyük Selçuklu'ya bağlı bir devletin hükümdarı olur (Sevim ve Merçil, 2014: 371-372; Roux, 2004: 208; Köymen, 1998: 55). Kavurt tahta geçer geçmez teşkilatlanmada bazı düzenlemeler yaparak gerekli atamaları gerçekleştirmiş, böylece Büyük Selçuklu düzenini hakim olduğu bölgede benzer bir teşkilatlanmayla sağlamaya çalışmıştır. Melik Kavurt, fetih planı doğrultusunda hakimiyet alanını genişleterek yaptığı fetihleri tabi olduğu Büyük Selçuklu Devleti adına gerçekleştirmiş olduğunu her defasında kanıtlar. Öyle ki bir tabi hükümdar olarak ele geçirdiği bölgelerde sırasıyla önce Abbasi halifesi adına, sonra amcası Sultan Tuğrul adına ve en sonda kendi adına hutbe okutarak Büyük Selçuklu Devleti'ne tabiliğini göstermiş olmaktadır (Sevim ve Merçil, 2014: 372-374).

1048 senesinde Kavurt tarafından kurulan ve sınırları genişletilen Kirman Selçuklu Devleti, diğer bağlı devletlere göre oldukça uzun süre tarih sahnesinde yer alır. Öyle ki metbuu Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına dahi tanık olup, onun siyasi ve yönetsel varlığı üzerinde büyük rol oynar. Kavurt bir bağlı devlet hükümdarı olarak, gerek zor duruma düşen metbuu sultana askeri yardım göndererek gerekse adına hutbe okutarak vasal devlet alametini belirtir (Köymen, 1998: 100). Ancak ilk zamanlar Tuğrul ve Çağrı Beylere tabi olarak hareket etmesine rağmen Sultan Tuğrul'un vefatıyla birlikte metbuu devletin tahtına sahip olmak için Alp Arslan'a karşı iki kez tahtı ele geçirme girişiminde bulunur. Melik Kavurt, hükümdarlığı sırasında bir dönem Kirman Selçuklu Devleti'ni bağımsız olarak hükmetme girişiminde de bulunarak, Büyük Selçuklu sultanın ismini hutbeden çıkarıp yalnızca kendi adına hutbe okutarak para bastırır. Bu bir vasal devlet için isyan girişimidir. Bu durum Melikşah devrinde de devam eder ancak Alp Arslan'ın vasiyetini kabul etmeyip Melikşah'a karşı tekrar tahtı ele geçirme girişimleri gerçekleştirmesi onun sonunu getirir (Sevim ve Merçil, 2014: 378-379; Köymen, 1998: 101).

Kirman Selçuklu Devleti'nin hükümdarlarının devleti Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olarak idare etmesine rağmen, aynı zamanda hükmettiği coğrafyada bağımsız bir devlet

yöneticisi gibi de hareket edebildikleri görülür. Ancak yine de daha çok dış politika olmak üzere diğer konularda Büyük Selçuklu sultanına bağlı hareket etmek zorundadır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu sultanına göre daha kısıtlı da olsa bazı hükümdarlık alametlerine sahiptir. Yine fetih hareketlerinde de bağımsız davranıp, hükmettiği yerlerde ilk önce tabi olduğu Büyük Selçuklu sultanlarının ismi olmak üzere kendi adına hutbe okutup para bastırabilmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 378-379).

Kavurt'un kurmuş olduğu devleti o öldükten sonra sırasıyla Kirmanşah, Sultansah, Turansah, İransah, Arslansah ve son olarak Muhammed yönetir. Bu meliklerin her biri Büyük Selçuklu sultanlarına tabi olarak siyasi varlıklarını sürdürür. Kirman Selçuklu hükümdarı Arslansah, son Büyük Selçuklu sultanı Sancar'a tabi bir melik olarak hüküm sürer. Bununla birlikte batısında bulunan Irak Selçuklu Devleti ile de olumlu ilişkiler kurarak, aralarında evlilik yolu ile bu bağı kuvvetlendirir (Ersan ve Alican, 2014: 148; Köymen, 1998: 102). Muhammed'in devri Kirman Selçukluları tarihinde önemlidir. Onun döneminde Büyük Selçuklu sultanı Sancar Oğuzların eline esir düşmüş, bu nedenle Sancar'a tabilik onun döneminde son bulmuştur. Böylece 1153 senesinden sonra Irak Selçuklu hükümdarı II. Muhammed'e tabi olarak varlığını sürdürmüş olacaktır. Melik Muhammed'in vefatı üzerine oğlu Tuğrulşah tahta geçince Kirman Selçuklu Devleti'nin yönetiminde atabeglerin etkisi kendini hissettirmeye başlayarak, kendinden sonra gelen meliklerin giderek yönetimde otoritelerini kuramadıkları görülür. Oğuzların istilalarıyla da devletin siyasi ve yönetsel varlığı son bulacaktır (Sevim ve Merçil, 2014: 386-389; Ersan ve Alican, 2014: 148).

1.3.2. Suriye Selçuklu Devleti

Kendini Sünni bir devlet ve bu mezhebin koruyucusu olarak kabul eden Büyük Selçuklu Devleti'nin dış politikasında Fatımi Devleti'nin varlığına son vermek önemli bir yer tutar. Alp Arslan bu amacı gerçekleştirmeye yönelik harekete geçtiği sırada Malazgirt'e yönelik Bizans ile mücadele etmek zorunda kalmış bu görevi Selçuklu kumandanı Atsız'a devretmiştir. Ancak Melikşah döneminde Atsız'ın giderek bölgedeki gücünü kaybetmesi üzerine Melikşah, kardeşi Tutuş'u Atsız'a karşı Suriye'ye gönderir. Yaşanan bu gelişme Tutuş tarafından Suriye bölgesinde yeni bir Büyük Selçuklu vasal devletinin kurulmasıyla sonuçlanır. Dolayısıyla bu vasal devlet Melikşah'ın emriyle kardeşi Tutuş tarafından kurulur (Köymen, 1998: 114-115; Roux, 2004: 220).

Tutuş devletin başına geçer geçmez Melikşah'ın saltanat dönemi boyunca tabi bir devlet olarak klasik bağıllık alametlerinin hemen hepsini uygulamıştır. Öyle ki metbu Sultan Melikşah adına hutbe okutup para bastırarak, Melik unvanını kullanır. Ancak Tutuş'un,

Melikşah'ın 1092 senesinde vefatı üzerine Büyük Selçuklu Devleti'nden bağımsız olarak Fatimi Halifeliğine bağlı yeni bir siyasi kuruluşun asıl sultanı olmayı amaçladığı öne sürülür. Bu isteği gerçekleşmeden yapılan ittifak bozulacaktır (Sevim ve Merçil, 2014: 440; Köymen, 1998: 115). Bunun yanında Tutuş'un Suriye hükümdarlığını yürütürken yaptığı başarılı fetihlerle devletin sınırlarını genişletmesinin yanı sıra Büyük Selçuklu sultanlığını da hedeflediği belirtilir (Sevim ve Merçil, 2014: 455-456).

Büyük Selçuklu Devleti fetret devrini yaşarken gerçekleşen taht mücadelelerine dahil olan Tutuş, bu mücadeleler uğrunda hayatını kaybeder. Onun vefatı üzerine Suriye Selçukluları tahtına oğlu Rıdvan geçer ancak bir süre sonra diğer oğlu Dukak'da tahttan hisse isteyerek mücadeleye girer. Sonuçta bu bağlı devlet, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olarak biri Halep diğeri Şam'da olmak üzere iki küçük devletçik şeklinde bölünecektir (Köymen, 1998: 116; Kafesoğlu, 1972: 88; Roux, 2004: 204). Babası Tutuş'un yerine Suriye Selçuklu tahtına geçen Rıdvan, Berkyaruk'un sultanlığındaki Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olarak varlığını sürdürür. Aynı dönemde kardeşi Dukak da Şam'da Suriye Selçuklu Devleti'nin diğeri bir kolunu oluşturur. Ancak devletin her iki kolunu oluşturan bu bölge hükümdarları, bir süre sonra birbirlerinin hakimiyet alanlarına girmek için mücadeleye girer (Sevim ve Merçil, 2014: 458-461). Büyük Selçuklular haçlı seferleri ile mücadele ettiği sırada gerek Rıdvan gerekse Dukak haçlı tehlikesine karşı Büyük Selçuklu ordusunda yer alarak her iki kardeş de bağlı devlet olma sorumluluğunu yerine getirmiştir. Bir süre sonra gittikçe önemini kaybeden Suriye Selçuklu Devleti de atabeylerin devleti zorbalıkla hükmetme baskısı nedeniyle tarih sahnesinden silinir (Sevim ve Merçil, 2014: 481; Köymen, 1998: 116).

1.3.3. Irak Selçuklu Devleti

1117 senesinde Irak Selçuklu Devleti adında yeni bir Büyük Selçuklu vasalı devlet kurulmaktadır. Bu devlet Büyük Selçuklu sultanı Mehmet Tapar'ın ölümü üzerine, yerine vasiyetine uyularak oğlu Mahmut'un geçirildiği dönemde kurulur. Mahmut'un yaşının küçük ve tecrübesiz olmasından dolayı tahta çıkışına itiraz eden amcası Sancar duruma müdahale edip kendisini Büyük Selçuklu sultanı ilan ederek, Mahmut'u da Irak bölgesinde Irak Selçuklu Devleti adında bir bağlı devletin başına geçirir (Köymen, 1998: 116-117; Kafesoğlu, 1972: 78). Böylece Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Mahmut devleti Sancar'a tabi bir şekilde yönetecektir. Sancar Irak Selçuklu teşkilatının atamalarını da kendisi gerçekleştirir (Sevim ve Merçil, 2014: 289; Ersan ve Alican, 2014: 149). Mahmut'a tahta çıktığı sırada henüz genç yaşta olduğu için bir tabi devlet hükümdarı olarak metbu-tabii ilişkisini metbu sultanla nasıl yürüteceği konusunda her ayrıntı vezir ve komutanlar tarafından öğretilir.

Burada önemli olan nokta hükümdar Mahmud'un her haliyle Sultan Sancar'a bağlı bir devlet hükümdarı olduğunu kanıtlamak için bağlılık alametlerini yerine getirmesi gerektiğidir (Köymen, 1998: 117-118).

Mahmut öldükten sonra yerine oğlu Davut geçmiş ancak onun hükümdarlığı yaşanan taht mücadeleleri nedeniyle uzun sürmemiştir. Yaşanan bu mücadele dönemi Sancar'ın müdahalesi sonucu devlet işlerinin tekrardan yoluna girmesi için Tuğrul'un tahta çıkarılmasıyla durulur. Büyük Selçuklu Devleti metbu devlet olarak kendisine tabi olan Irak Selçuklu hükümdarının oğlu Alp Arslan'ı kendisine göndermesini ister. Bu isteğin nedeni, tabi devletten gelebilecek herhangi bir isyanı önleyerek itaatinin sürekliliğini sağlamaktır. Ancak yine de Irak Selçuklu hükümdarları arasında geçen taht mücadeleleri bu devletinde değişmez kaderidir (Sevim ve Merçil, 2014: 305).

Irak Selçuklu Devleti'nin tarihinde sık sık ya meliklerle halife arasında hükümdara karşı ya da hükümdarla halife arasında metbu sultana karşı ittifaklar kurulur. Tabi devlet statüsünden kurtulup bağımsız bir devlet hükümdarı olmak isteyen Mahmud ile dünyevi hakimiyeti Selçuklu sultanlarından geri almak isteyen halife aralarında Sultan Sancar'a karşı anlaşmışlar, ancak durumdan haberdar olan Sancar'ın müdahalesiyle yapılan bu ittifak son bulmuştur. Gerçekleşen bir başka ittifak da Hükümdar Tuğrul'a karşı yapılmış ve Melik Mesud halife ile ittifak kurmaya kalkışmıştır. Ancak bu ittifak da gerçekleşmemiş ve bir müddet sonra Tuğrul vefat etmiştir. Hükümdar Tuğrul'un vefat etmesiyle uzun süredir taht hayali kuran Mesud tahta çıkmış, tahta çıkar çıkmaz o da Selçuklulara karşı halifeyle yapılan ittifaklarla uğraşmak zorunda kalmıştır (Köymen, 1998: 119-120; Sevim ve Merçil, 2014: 308-311).

Sancar döneminde Abbasi Halifelerin silahlı mücadelelere kalkıştıklarına sık sık tanık olunmaktadır. Oysa metbu Sultan Sancar başından bu yana Irak Selçuklu Devleti'ni kontrolü altında tutmaya çalışmış, devletin sivil teşkilatının başındaki veziri dahi kendisi atamıştır. Her şeye rağmen Sancar Selçuklu şehzadelerinin isyanlarının yanı sıra bir de devletin iç meselelerine Halife'nin müdahaleleriyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Dünyevi liderliği tekrar eline almak isteyen Abbasi Halifesi yaşanan mücadeleleri fırsat bilerek her defasında asi şehzadelerin yanında yer alıp, onlar adına hutbe okutmuştur (Köymen, 1998: 120).

1153 senesinden sonra bir kumandan tarafından II. Mehmed, Irak Selçuklu tahtına çıkarılır. Burada Sultan Sancar'ın Irak Selçuklu Devleti üzerindeki etkisinin giderek azalmaya başladığı, bir kumandanın dahi dilediğini tahta çıkarıp dilediğini azledebildiği görülür. Buna ek olarak Irak Selçuklu Devleti'nin son üç hükümdarının döneminde, Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından tutsaklığının ortaya çıkardığı siyasi huzursuzluğun da etkisiyle zaten var

olan selçuklu melikleri arasındaki çatışmalar artar. Sonuçta Sultan Sancar'ın Irak Selçuklu Devleti'nin iç meselelerine müdahale olanağı kalmayarak, artık bu tabii devletin onun hakimiyet sınırları içinden çıkması olacaktır (Köymen, 1998: 122; Sevim ve Merçil, 2014: 332).

Büyük Selçuklu Devleti'nin bağlı devleti olan Irak Selçuklu Devleti ile ilişkileri gerek Abbasi Halife'si gerek komutanların etkisi ile giderek içinden çıkılmaz bir hal almış, başından itibaren bağımsız bir devlet olmak isteyen bu devletin tabii statüsünde giderek zayıflamıştır (Köymen, 1998: 122). Irak Selçuklu Devleti'nde de hemen hemen tüm hükümdarlar yönetimde ikinci planda kalmaya başlamış ve devleti özellikle son dönemlerinde atabeyler yönetmiştir. Abbasi halifelerinin siyasi hakimiyeti tekrar kazanabilmek için engel olarak gördükleri Türk hakimiyetine son verme çabaları da devletin sonunu hazırlayan bir başka önemli etkidir. Sonuçta Irak Selçuklu Devleti fiilen 1194 senesinde son bulur (Sevim ve Merçil, 2014: 366; Ersan ve Alican, 2014: 149). Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız durum, Selçuklu hanedan üyeleri tarafından kurulmuş olan bağlı devletlerin Büyük Selçuklu Devleti ile nasıl bir ilişki sahip olduklarının ve içinde buldukları yönetsel durumun anlaşılabilmesidir. Aynı amaç doğrultusunda Anadolu Selçuklu Devleti'nin durumu da irdelenecektir.

1.4. Anadolu'da Selçuklu Devleti

Selçuklu devrinin en önemli olayı Anadolu'nun fethedilerek Türkler için üzerinde güvenle devlet kurabilecekleri bir yurt haline gelmesidir. Ancak Anadolu'nun fethi bir seferde ve kısa bir süre içinde gerçekleşmemiştir. Türklerin Anadolu'yu keşfi Selçuklulardan çok öncesine dayanmakla birlikte bu durumun Selçuklu devri için ilk evresi Türkmenlerin -devlete yakın tutulmak amacıyla- Anadolu'nun fethine düzenli ordularla birlikte dahil edilmesiyle yapılan akınlar olurken, son evrede Anadolu'da görevlendirilen emirler tarafından kurulmuş yerel devletlerin yapmış oldukları fetihler gelir.⁴ Sonuçta Türkler anayurtlarından çok uzakta, Anadolu coğrafyasında yeni bir vatan ve bağımsız bir devlet kuracaktır (Köymen, 1998: 239-244; Koca, 2011: 26).

Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah, tıpkı amcalarının Büyük Selçuklu Devleti'ni kurma yolunda yaptıkları girişimlere benzer bir şekilde İznik'i ele geçirip başkent yaparak, 1077 senesinde Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Böylece Anadolu coğrafyasında bir teşkilatlanma oluşturarak devlet kurucusu olarak tahta çıkar (Kafesoğlu,

⁴ Anadolu'ya ilk kez Hun Türklerinin girişinden sonra Sabarlar ile ikinci bir Türk girişi gerçekleşir. Hun ve Sabarlar'dan sonra Anadolu'ya giren Türkler, Müslüman Türkler yani Selçuklulardır (bkz. Peacock, 2016: 22).

1972: 89; Şapolyo, 1972: 125; Koca, 2011: 303). Kaynaklarda Kutalmışın oğulları Süleyman Şah ve Mansur'un Anadolu'ya geldiklerinde nasıl bir vazifede bulduklarına ilişkin farklı görüşler bulunsada, başlarda Büyük Selçuklu sultanının kontrolünde hareket ettikleri söylenebilmektedir. Öyle ki Melikşah, Süleyman Şah ve Mansur'u bir fermanla kollektif bir şekilde Anadolu hakimiyetine görevlendirir. Ancak zamanla bu kolektif yönetim zedelenir ve Mansur'un Anadolu'yu tek başına yönetmek istemesi üzerine Süleyman Şah ile Mansur arasında çatışma yaşanmıştır. Yaşanan çatışma Melikşah'ın emir Porsuk'u Anadolu'ya görevlendirerek Mansur'un öldürülmesiyle son bulmuş, hakimiyet tek başına Süleyman Şah'a verilmiştir. Böylece Sultan Melikşah 1077 senesinde yeni bir fermanla Süleymanşah'ı Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçirir. Dolayısıyla Malazgirt zaferinden sonra Türkmenlerin giderek Anadolu'ya yerleşmesiyle onları bir çatıda toplayacak güçte siyasi otorite boşluğu, merkez İznik olmak üzere Süleyman Şah tarafından doldurulmuş olur (Mecit, 2017: 90; Turan, 2017: 49-50; Kafesoğlu, 1981: 5-12).

Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçukluların bugünkü Anadolu coğrafyasındaki uzantısı olarak nitelendirilir. Ancak aralarında tam bir metbu-tabii ilişkisinin varlığı tartışmalı kalmaktadır. Ortaylı (2015: 148) her iki devlet arasındaki bu ilişkiyi daha çok “protokoler” olarak nitelendirir. Bununla birlikte Anadolu Selçuklularında alışılmış tabilik alametlerine tam anlamıyla rastlanıldığı söylenememektedir. En doğru çıkarım Melikşah'ın vefatına kadar Süleyman Şah'ın devletin ilk döneminde bir nebze metbu-tabii devlet ilişkisini sürdürdükleri ancak Melikşah'ın vefatı sonrası Sancar döneminin sonuna kadar bunu söylemenin güç olabileceğidir. Öyle ki Süleyman Şah bastırıldığı paralarda ve okuttuğu hutbelerde kendi adını geçirmemektedir. Bu davranışı ile hukuki açıdan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a tabii bir devlet olduğu şeklinde değerlendirilir (Köymen, 1998: 104). Gerek Anadolu Selçukluların gerekse diğer Selçuklu hanedan üyelerinin kurmuş oldukları bağlı devletlerin durumu genellikle Türk devlet anlayışındaki geleneksel hakimiyet anlayışının niteliğine bağlanmaktadır.

1.4.1. Anadolu'da Tutunma Süreci: Süleyman Şah ve I. Kılıçarslan dönemi

Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan Selçuklu devleti, günümüz Türk yönetiminin temelini atıldığı önemli bir devlettir. Süleyman Şah, Türk devlet geleneğinde görüldüğü üzere kurmuş olduğu devleti başlangıçta abisi Mansur ile birlikte idare eder. Ancak Mansur'un devleti tek başına yönetmek niyetindeki tehdidi Melikşah'ın desteğiyle ortadan kalkacak, sonuçta Süleyman Şah Anadolu Selçuklu Devleti'ni tek başına idare edecektir (Sevim, 1988: 84; Köymen, 1998: 105-106; Ortaylı, 2015: 216). Anadolu Selçukluları tıpkı

Büyük Selçuklular gibi otoritelerinin meşruluğunu geleneksel olarak asil soydan gelmelerine bağlamış, bu güçten Süleyman Şah da faydalanmıştır (Mecit, 2017: 148). Şu gerçektir ki her iki aile de Selçukluların ve daha da geçmişte Oğuz Devleti'nin mensupları oldukları için aynı asil soy iddiasını güdebilmektedir. Sonuçta Orta Asya'dan gelen Selçuklular Horasan bölgesinde Acem ve Arap devlet geleneğiyle temas ettikten sonra Anadolu'ya gelecek, böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin bir devamı olarak İran-İslam ve Türk devlet geleneğinin birlikteliğinde yönetim faaliyeti sürdüreceklerdir.

Süleyman Şah gerçekleştirdiği fetihlerle hızla Anadolu'da var olan Bizans otoritesinin gücünü yok edip bu coğrafyayı İslam yurdu haline getirirken, fethettiği şehir ve kalelere vali ve kumandanlar atayıp kadı ve hatip görevlendirir. Süleyman Şah'ın devleti kurduktan sonra özellikle miri toprak sistemine bağlı olarak yönetimi, Bizans devrine göre görece daha özgürlükçü olarak nitelendirilir. Buna Bizans döneminde çalıştığı toprak üzerinde hiçbir hakkı olmayan toprak aristokrasisinin hizmetinde adeta bir köle gibi çalıştırılan köylülerin, Selçuklu yönetiminde uygulanan miri toprak sistemiyle birlikte tutsaklıktan kurtulup toprak sahibi dahi olabildikleri neden gösterilir (Turan, 2004: 98-99; Sevim ve Merçil, 2014: 522-526). Ancak yine de Süleyman Şah'ın geleneksel Türk devlet yapısına has bir şekilde, miri toprak sistemiyle yerli çiftçiye üzerinde işlem yapması için toprak vermesinin yanında, toprağın mülkiyetinin çoğu zaman devlette kaldığı yalnızca kullanım hakkının köylüde olduğunu belirtmek gerekir (Turan, 2004: 108-109).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Süleyman Şah, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la yaşadığı bir mücadele sonunda 1086 senesinde vefat etmiştir. Bu tarihten itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'nin tahtı altı yıl boş kalır. Süleyman Şah, Tutuş ile yaşadığı mücadele öncesinde İznik'te yerine naip olarak Ebulkasım'ı atamış, Süleyman Şah'ın vefatı ile birlikte altı yıl süren bu iktidar boşluğu sırasında Ebulkasım devletin idaresini kendi elinde toplamış, yeniden bir Anadolu Selçuklu sultanı tahta çıkana dek hakimiyetin bir şekilde sürdürülmesine sebep olmuştur (Sevim, 1988: 94; Mecit, 2017: 94).

Yaşanan gelişmelerden haberdar olan Melikşah, Suriye'ye doğru giderek vefat eden Süleyman Şah'ın eşi ve oğullarını İran'daki payitahtına götürme kararı alır. Burada Melikşah'ın asıl amacının Anadolu tahtını otoritesiz bırakarak, bu coğrafyada aynı olayların tekrar yaşanmasını önlemek ve yaşanacak isyan girişimlerini engellemek olduğu belirtilir. Sonuçta Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan'ın tahta çıkması engellenememekte, 1092 senesinde I. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışına kadar ki süreçte ise Anadolu Selçuklu Devleti kendini koruyabilmektedir (Turan, 2004: 107-108). Böylece Büyük Selçuklu Devleti taht mücadeleleriyle meşgul olurken, Kılıç Arslan 1093 senesinde İznik'te babasının hakimiyetini

yeniden devralır. Onun saltanatında devletin, kendisinden önceki babasının yönetiminden farklı olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi bir şekilde yönetilmediği netleşerek daha özgür ve müstakil bir hale geldiği belirtilir. Böylece artık resmen Horasan Selçuklu sultanı dışında bir de Anadolu Selçuklu sultanının varlığı kabul edilecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 530; Roux, 2004: 222; Mecit, 2017: 93).

Süleyman Şah Anadolu'da bir devlet kurduktan sonra Türkmen akınları Türkistan üzerinden artarak devam eder. Türkmenler Anadolu'ya gelenekleri ve yaşam tarzlarıyla göç ederek, burada aile başkanlarının ismine göre yeni boylar meydana getirirler (Turan, 2004: 85). Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olan ve başlarında Türk hükümdarların bulunduğu yerel devletlerden Mengücekliler, Danişmendliler ve Saltuklular büyük sultan Alp Arslan'la birlikte Malazgirt Meydan savaşına katılan komutanlardan Mengücek, Danişmend ve Saltuk Bey tarafından kurulur. Bu devletler ilk zamanlar Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olsa da devletin yıkılışına doğru ve yıkılışından itibaren Anadolu Selçuklu sultanlarını metbu olarak tanırlar. Ancak daha sonra Anadolu'da kurulmuş olan diğer devletlerle birlikte bu devletlere, Selçuklu yönetimi altında siyasi birliği sağlamak adına son verilir (Köymen, 1998: 140-142). Sultan I. Kılıç Arslan 1107 senesinde Habur ırmağında gerçekleşen savaş sırasında ırmağa düşüp boğularak vefat eder. Onun dönemi Anadolu coğrafyasında Türkmen beyliklerinin Selçuklu yönetiminde toplanarak Anadolu'da siyasi birliğin kurulmaya başladığı bir dönem olarak kalır (Turan, 2004: 133; Sevim ve Merçil, 2014: 536-537).

1.4.2. Anadolu'da Türk Birliğini Kurma: I. Mesud ve II. Kılıç Arslan Dönemi

I. Kılıç Arslan'ın ölümüyle birlikte Mesud, tahta geçmek için yaşanan mücadeleler sırasında başkent Konya'ya ilerleyip şehri ele geçirerek 1116 senesinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı olur. Mesud döneminde de Anadolu'da Türk birliği sağlanmaya çalışılır. Ayrıca artık Büyük Selçuklu sultanları için Anadolu Selçuklu sultanlarının da Selçukluların sultanı unvanını almaları engel teşkil etmeyecektir (Mecit, 2017: 123). II. Kılıç Arslan dönemi, Alp Arslan dönemine benzer şekilde Anadolu topraklarının Bizans'a karşı müdafaa edilmesi açısından da önemlidir. Öyle ki 1176 senesinde Anadolu hakimiyetini Türklerden almak niyetinde olan Bizans komutanı Manuel ile Selçuklular arasında meydana gelen savaş sonrası kazanılan Miryokefalon zaferi, en az Malazgirt zaferi kadar Anadolu siyasi birliğini sağlamak açısından önemlidir (Turan, 2004: 233-235; Cahen, 2002: 42; Gordlevski, 1988: 47).

Sultan Mesud dönemine kadar bunu iddia etmek güç olmakla birlikte, Anadolu Selçuklu sultanlarının Mesud'un döneminden itibaren tıpkı Büyük Selçuklu Devleti'nde

olduğu gibi Orta Asya Türk devlet geleneği ile İran-İslam devlet geleneklerini sentezleyen nitelikte bir yönetim anlayışına sahip oldukları öne sürülür. Başka bir ifadeyle Mesud döneminden önceki Anadolu Selçuklu sultanlarının beylik dönemindeki Türk devlet geleneğini temsil ettikleri ancak Mesud ile birlikte güçlü bir merkezi devlet idealinde birer İran şahı benzeri otorite anlayışında oldukları belirtilir (Mecit, 2017: 120). Ancak Selçuklu devletlerinin kuruluşundan yıkılışına kadar Türk devlet geleneğinin başta hakimiyet anlayışı olmak üzere devam ettiği söylenebilmektedir.

Mesud Anadolu'da Türk birliğini sağlayabilme karşısındaki en büyük iki engel olan Haçlı ve Danişmendli tehlikesini ortadan kaldırmak için giriştiği mücadelelerde oldukça yıpranmış, hastalığının da etkisi ile Anadolu Selçuklu Devleti'ni Türk devlet geleneğince oğulları II. Kılıç Arslan, Dolat ve Şahinşah arasında paylaşmıştır. Bu geleneksel davranış ile birlikte II. Kılıç Arslan'ı tahta geçirip, diğer kardeşleri Dolat, Yağıbasan ve Şahinşah'ı ona tabi hale getirmiştir. 1155 senesine geldiğinde Mesud vefat ettikten sonra oğlu II. Kılıç Arslan tahtta kalacak, kardeşleri Dolat, Şahinşah ve Yağıbasan ise sırası ile Ankara, Çankırı ve Sivas melikliği yaparak II. Kılıç Arslan'a tabi olarak devam edeceklerdir (Sevim ve Merçil, 2014: 545-547; Kesik, 2003: 42-49; Güngör, 2003: 98).

II. Kılıç Arslan'ın tahta çıkar çıkmaz başta babasının veziri, kadısı ve saraydaki bazı devlet görevlilerini öldürttüğü öne sürülür. Sultanın devlet görevlilerine karşı güvensizliğinin altında yatan neden bu şahısların gerek devlet yönetiminde gerekse tahta çıkacak sultanın belirlenmesinde oldukça etkili olmalarıdır. Bu etkinin nedeni, Selçuklu yönetim anlayışını etkileyen Türk devlet geleneğince devletin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu düşüncesine dayanılarak, devlet adamlarının alınan kararlara katılmada kendilerine hak iddia etmeleridir. Sultanın tek başına otoritesinden ziyade hanedanın otoritesine dayanan bu geleneksel yönetim anlayışından gerek Büyük Selçuklular gerekse Anadolu Selçukluları etkilenmeden geçememiştir. Bu anlayış çerçevesinde hükmedilen topraklar parçalanmaktan kurtulamamıştır (Mecit, 2017: 132).

II. Kılıç Arslan tıpkı babası Mesud gibi devleti siyasi, idari ve ekonomik olarak oldukça geliştirir. Onun dönemi de Selçuklu taşra idaresi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Sultan başarılı bir şekilde yürüttüğü siyasi ve yönetsel politikasının bir bedeli olarak yaşlanıp artık fetih yapamayacak duruma gelmesiyle hükmettiği coğrafyayı on bir oğluna paylaşarak, devleti hakimiyet alanlarına böler. Böylece 1186 senesinde yapılan düzenlemeyle devletin merkezi Konya olup, bu merkeze bağlı on bir devlet bulunmaktadır. Bu uygulama geleneksel Türk hakimiyet anlayışında görülen, devleti hanedanın ortak malı

olarak kabul eden anlayışın bir ürünü olarak nitelendirilir (Turan, 2003a: 292-293; Turan, 2004: 243; Cahen, 2002: 53).

Meydana gelen düzende, II. Kılıç Arslan merkez Konya'da veziri ve kendisine bağlı devlet adamlarıyla bulunurken, oğulları ise sultan babalarına tabi bir şekilde kendi bölgelerinde merkezin benzeri bir teşkilatlanma kurarak yönetim faaliyeti sürdürmektedir. Öyle ki her melik kendi bölgesinde askeri, idari, adli ve mali faaliyetler yürütecektir. Bununla birlikte kendi adlarına para bastırıp hutbe okuturken, diğer devletlerle savaş ya da barış şeklinde dış ilişkilerinde de kısmen bağımsız olacaklardır. Ancak meliklerin bütün faaliyetleri merkezin denetimi ve kontrolündedir ve asla kendi bölgelerinin sultanı değildirler. Bütün faaliyetlerini melik unvanı taşıyarak ve bu unvanın getirdiği niteliklere bağlı kalarak gerçekleştirebilirler. Her melik yılın belli günlerinde Konya'daki babalarını ziyaret edip onun otoritesine bağlılıklarını kanıtlayarak, kendi bölgelerinde bu doğrultuda hizmet görür (Turan, 2004: 243).

Gerek Mesud gerekse II. Kılıç Arslan'ın geleneksel Türk devlet anlayışına bağlı kalarak hükmedilen coğrafyayı oğulları arasında bölüştürmesi, otoritenin dağılması ve merkezileşme eğilimlerinin zayıflaması gibi sonuçlar getirmeye meyillidir. Tıpkı Büyük Selçuklular gibi Anadolu Selçukluları da hanedanın ortak yönetimi ve veraset sisteminin düzene sokulamaması gibi geleneksel meseleleri bünyesinde barındırır (Mecit, 2017: 133). II. Kılıç Arslan'ın hükmettiği coğrafyayı on bir oğluna paylaşması, ömrünün son zamanlarında beklendiği gibi oğulları arasında iktidar kavgasına neden olur. Ancak II. Kılıç Arslan o sıralar Uluborlu meliki olan Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliaht ilan ederek, 1192 senesinde tahta geçmesini kolaylaştırır (Turan, 2004: 242; Sevim ve Merçil, 2014: 553; Roux, 2004: 227). II. Kılıç Arslan dönemi Anadolu Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı gelişerek güçlü bir devlet düzeni kurulmuş, bu düzen Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı olarak nitelendirildiği için aynı zamanda İran-İslam ve Türk devlet geleneklerinin etkisinde şekillenmiştir (Mecit, 2017: 134).

1.4.3. Gelişme Süreci: I. Gıyasettin Keyhüsrev ve I. İzzettin Keykavus Dönemi

Gıyaseddin tahta geçmeden önce Türk hakimiyet anlayışına bağlı devlet geleneği neticesinde, devlet topraklarının on bir melik arasında bölünmesi esnasında Kütahya meliki olarak atanır (Turan, 2004. 261-262). O da tahta çıktıktan sonra tıpkı babası II. Kılıç Arslan gibi hükmettiği coğrafyayı oğulları arasında paylaşır. Ancak oğullarını melik olarak atarken babasının aksine daha merkeze bağlı bir yönetim hakkı verir. Bu nedenle onun dönemi için nispeten yönetsel birliğin sağlandığı şeklinde yorumlar getirilir. Öyle ki meliklerin gittikleri

bölgede, bir önceki düzenin aksine artık kendi adlarına hutbe okutup para bastırmak gibi yetkileri bulunmamaktadır. Bununla birlikte yalnızca merkeze tabi birer vali olarak, her türlü dış ilişkilerde başkentin iznine bağılıdır. Böylece Anadolu Selçuklu devri meliklerin taşrada yürüttüğü faaliyetler açısından II. Kılıç Arslan dönemi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılır. II. Kılıç Arslan dönemine kadar oldukça müstakil bir şekilde hareket eden melikler, onun döneminden sonra artık daha çok buldukları bölgenin birer valisi niteliğindedir (Turan, 2004: 316).

Gıyaseddin Keyhüsrev'in İran-İslam devlet geleneğinin etkisinde otoriter bir yönetim kurarak, ülke topraklarında güçlü merkezîyetçi bir yapı kurmayı hedeflediği iddia edilir. Ancak yine Orta Asya Türk devlet geleneği baskın gelmiş, toprakların paylaştırıldığı sistemin ötesine gidilememiştir. Gerek oğulları gerek kardeşleri arasında devlet topraklarının paylaşılması bozkır benzeri anlayışın benzeri olarak kalmıştır (Mecit, 2017: 185). Yalnızca II. Kılıç Arslan'ın oğulları arasında hakimiyeti bölme yöntemine kıyasla bu dönemde meliklerin merkeze daha bağılı olduğu söylenebilir. Öyle ki melikler gittikleri bölgelere kendi teşkilatlanmasını götürmüşler, ancak tabi devlet alametlerini yerine getirmelerine müsaade edilmemiştir. Bu şekilde bölgelerin aracısız olarak merkezden yönetildiği değerlendirilmesi yapılabilir (Turan, 2004. 298).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev yürüttüğü fetih politikasında ticari faaliyetleri de göz önünde tutar. Öyle ki Samsun şehrini ele geçirerek Asya ve Avrupa ticaret hattını güven altına almış, bununla birlikte önemli bir ithalat ve ihracat merkezi olan Antalya şehrine de fetih düzenlenerek şehir 1207 senesinde ele geçirilmiştir. Böylece bu dönemde Selçuklular ilk kez oldukça önemli olan uluslararası ticaret hattına ve ticari ve ekonomik açıdan gelişmiş bir konuma sahip olur. I. Gıyaseddin Keyhüsrev saltanatı süresince Anadolu Selçuklu Devleti'ni uluslararası ticaretin merkezi haline getirir (Sevim ve Merçil, 2014: 559-561). Sultan I. Gıyaseddin döneminde ticari faaliyetlerin artmasını sağlayan bir başka uygulama, ticaretin devlet tarafından bir nevi sigortalanmasıdır. Ticari faaliyetleri teşvik etmek amacıyla tacirlerin uğradıkları zararlar devletin hazinesinden tazmin edilmekte ve yine ticari faaliyetin gerçekleştirildiği gemilerden her türlü vergi kaldırılmaktadır. Böylece Anadolu Selçuklu döneminde etkili kervansarayların inşa edilmesi ve tüccarların bizzat devlet tarafından korunması, ekonomik faaliyetlerin artmasına imkan vermiş olur (Turan, 2004. 314).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev bir Rum imparatoru ile yaptığı savaşta şehit olur. Onun ölümü ile birlikte devlet ileri gelenleri tarafından yapılan müzakerelerle, o sırada Malatya meliki olan en büyük oğlu I. İzzettin Keykavus 1211 senesinde Kayseri'ye getirilerek tahta çıkarılır (Sevim ve Merçil, 2014: 562). Keyhüsrev'in vefatından sonra tahta kimin çıkacağıının

yine emirler tarafından kararlaştırılması önemli bir durumdur. Bu durum Selçukluların an'anevi olarak her konuda istişareye verdiği önemin bu dönemde de devam ettiğinin göstergesidir. Öyle ki Gıyaseddin Keyhüsrev'in şehit olmasından sonra, doğru şehzadeyi seçebilmek adına devlet erkani toplanarak birlikte karar alır. Bu kararları tahta çıkan sultan tarafından karşılıksız kalmayarak, tahtını borçlu olduğu emirlere üst makamlar ve genellikle önemli bölgelerin valilikleri verilir (Turan, 2004: 316; Mecit, 2017: 194-195).

Hem Keyhüsrev hem Keykavus dönemlerine kadar, Moğol istilası sonrası Anadolu'ya Türkmen göçleriyle birlikte İran asıllı bürokratların da göçü artar. Bu durum Anadolu Selçuklu Devleti'nin yapısını etkileyecek, bu Selçuklu devletinde de Büyük Selçuklularda olduğu gibi İran-İslam ve Türk unsuru devlet yapısında bir arada bulunacaktır. Böylece gerek İran gerek Türk asıllı devlet adamları teşkilatlanmada birlikte yer alacaktır. Dolayısıyla devlet yapısında her iki geleneğin birlikte etkisi görülebilmektedir (Mecit, 2017: 180-182). I. İzzeddin Keykavus devri de Anadolu Selçuklu Devleti'nin uluslararası ticaretin merkezi haline geldiği, gerek siyasi gerek iktisadi açıdan oldukça başarılı bir devir olarak değerlendirilir. Sultan yaşadığı bir hastalık nedeniyle 1220 senesinde vefat eder (Sevim ve Merçil, 2014: 563-566).

1.4.4. Anadolu'da Son Yükseliş: Alaeddin Keykubat Dönemi

I. İzzeddin Keykavus'un vefatı sonrası, bir oğlunun olmaması nedeniyle onun yerine tahta geçecek uygun bir hanedan üyesinin tespiti için dönemin veziriyle birlikte devletin ileri gelenleri toplanarak tahta geçecek sultanın kim olması gerektiğine karar verir. Toplantıdan çıkan karara göre I. Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkarılması uygun görülür. Böylece I. Alaeddin Keykubat başkent Konya'da yapılan törenle tahta çıkarılır. Bağdat halifesi de bazı hükümdarlık alametleri gönderir. Anadolu Selçuklu Devleti Keykubat döneminde artık siyasi bütünlüğünü önemli ölçüde sağlayıp hemen hemen bugünkü Türkiye'nin sınırlarına ulaşmıştır (Sevim ve Merçil, 2014: 567; Koca, 2011: 29).

Alaeddin Keykubat da, II. Kılıç Arslan döneminden sonraki Selçuklu sultanlarıyla aynı kaderi paylaşarak bazı Orta Çağ yazarları tarafından Keykavus ve Keyhüsrev için yapılan değerlendirmelere benzer şekilde otokrat bir şah olarak nitelendirilir. Ancak bu değerlendirmenin yapılabilmesini güçleştiren Türk devlet geleneğinin izleri onun döneminde görülür. Buna ek olarak onun döneminde de devlet yapısında farklı makamlarda İran asıllı devlet görevlilerine rastlanması tek başına yönetimin Persleştiği iddiası için geçerli bir neden değildir (Mecit, 2017: 210-212). Öyle ki I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in döneminde de sultanların seçiminde emirler önemli rol oynar. Ancak onların bu dönemde devlet işlerindeki tek

müdahalesi bununla kalmayıp, kendilerini adeta bir sultan gibi hissederek hemen hemen her konuda söz sahibi olmaya başladıkları dahi görülür. Sultan Alaeddin, emirlerin bazılarını tutsak edip bazılarını da öldürterek sultanların merkeziyetçilik ideallerini tehdit eden bu durumu ortadan kaldırmak niyetinde olsa da bu önlem ancak geçici bir çözüm olarak kalır (Sevim ve Merçil, 2014: 568-569).

Alaeddin Keykubat dönemine kadar gelen bir Selçuklu düzeni olarak sultanlar pazartesi ve perşembe olmak üzere haftanın iki günü oruçlu bir vaziyette Divan-ı Mezalime katılır. Bu usule Keykubat döneminde de sık sık rastlanır ve sultan halktan gelen istek ve şikayetleri dinleyerek adaleti sağlamaya çalışır. Toplanan divana kadılar da katılarak şeri davalara bakar. Örfi davalar ise özellikle Alaeddin Keykubat zamanından itibaren Emir-i dad aracılığıyla çözüme kavuşturulur (Turan, 2004: 313-314).

Cahen (2002: 22) Alaeddin Keykubat'ı gelecek Selçuklu sultanlarının hem en saygını hem de son bağımsız sultanı olarak tanıtır. Sultan Anadolu Selçuklu Devleti'ne en parlak dönemlerinden birini yaşatmış, sahip olduğu uluslararası ticaret yollarının güvenliği ve genişlemesi faaliyetleri ile ekonomik açıdan devleti oldukça iyi bir duruma getirmiştir. Bunun yanında Selçuklu şehirlerine cami, medrese, köprü ve hastaneler ve kervensaraylar inşa ettirir. Bu açıdan onun dönemi kamu hizmetlerinin geliştiği bir dönem olarak da nitelendirilir. O her alanda Anadolu Selçuklu Devleti'ni üstün bir konuma erdirmek için faaliyetler gerçekleştirmiş, bu nedenle kendisi Selçuklu tarihinde sultanların en büyüğü anlamında 'Ulu Keykubat' olarak anılmıştır. I. Alaeddin Keykubat devlet adamlarının da katıldığı bir tören sırasında yediği yemekten zehirlenerek vefat etmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 576).

1.4.5. Devletin Yıkılış Süreci: II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Alaeddin Keykubat Anadolu Selçuklu Devleti'ne son parlak dönemini yaşatmış, onun döneminden sonra devlet hızla çöküşe doğru ilerlemiştir. Sultanın vefatı üzerine başta Sadettin Köpek⁵ gibi etkili şahısların müdahalesiyle II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıkar. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin en önemli olayı vezir Sadettin Köpeğin etkisinde kalarak devlete yıllardır hizmet eden, itaatkar devlet adamlarının hayatına son vermesidir. Saadettin Köpek'in devletin otoritesini sarsmaya yönelik amacını anlayan II. Gıyaseddin, onu öldürterek bu önemli tehdidi ortadan kaldırmış, ancak bu dönemde devlet oldukça önemli ve yetenekli devlet adamlarını kaybetmiştir. Yaşanan bu iç mesele devleti sarsmaya yetecektir (Sevim ve Merçil, 2014: 577-578; Turan, 2017: 67; Özcan, 2005a: 79; Şapolyo, 1972: 181).

⁵ I. Alaeddin Keykubat ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında görev yapmış devlet adamıdır. Kendisini zamanla tahtın bir ortağı olarak görerek devletin önemli bir iç meselesi haline gelir ve Sultan Keyhüsrev'in emriyle ortadan kaldırılır (bkz. Koca, 2011: 427-436).

Bu döneme kadar hemen her Selçuklu hanedan mensubu, sultanların tahta çıkışı da dahil çeşitli konularda toplanarak ortak bir karar alır. Ancak II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde hanedan üyeleri bir araya gelip ortak bir karar almaktan yoksun ve hatta birbirleriyle yarış halindedir (Mecit, 2017: 227).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yaşanan yönetsel sıkıntıların yanında, Anadolu Selçuklu Devleti'ni siyasi, idari ve iktisadi açıdan oldukça yıpratın bir başka gelişme Babai⁶ ayaklanmalarıdır (Gordlevski, 1988: 181-182). Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıpratın bu gelişmeleri fırsat bilerek istilalara başlamış, II. Gıyaseddin her ne kadar istilaları önleme girişiminde bulunsada 1243 senesinde Köseadağ Savaşı'nın yaşanmasını önleyemeyerek bu savaştan yenilgiyle ayrılmıştır. Sonuçta bundan sonra liyakatsiz devlet adamları, vezirler ve son olarak da Moğol darbesi nedeniyle devlet hızla çöküşe doğru gitmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 581-582; Kafesoğlu, 1972: 195).

1243 Köseadağ yenilgisinden sonra Anadolu Selçuklularının hükmettiği coğrafya Moğollara tabi olur. Gıyaseddin'in veziri yaptığı anlaşmayla devleti Moğollara yıllık vergi vererek adeta bağılı hale getirmek zorunda kalır. Devletin bu duruma gelmesinin nedeni, Selçuklu sultanlarının ilk dönemki büyük sultanlara kıyasla liyakatsiz oluşu ve idari yapıda çıkarıcı devlet adamlarının şahsi menfaatlerini göz önünde tuttıkları gösterilir. Moğollar karşısında gittikçe güçsüz kalan sultanların artık devlet yönetiminde fiilen aktifliği kalmamaktadır. Devlet yıkıldıktan sonra onlara kalan yalnızca küçük bir saray teşkilatlanması ve bir divandan başka bir şey değildir (Turan, 2004: 657). Bu döneme kadar korunın Anadolu Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığı 1243 senesinde yaşanan Köseadağ Savaşı ile son bulacak, bu nedenle gerek Orta Çağ yazarları gerekse modern yazarlar tarafından II. Gıyaseddin yönetimi bu yenilgi çerçevesinde değerlendirilecektir. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bugünkü Alanya da henüz 25 yaşında hayatını kaybeder. O saltanatı boyunca yaptığı hatalar nedeniyle Anadolu Selçuklu Devleti'ni geri dönüşü olmayan bir sona götürmüştür (Sevim ve Merçil, 2014: 583-584; Ortaylı, 2015: 209).

Selçuklu hakimiyetindeki coğrafyanın idaresi Moğol valiler ve kumandanlara geçmiş olsa da Selçuklunun kurmuş olduğu idari yapı kısa sürede yok olmamış, bunun nedeni olarak Selçuklu devlet geleneğinin güçlü kökleri gösterilmiştir. Öyle ki Moğol istilalarından sonra da bu coğrafyada Selçuklu yönetim geleneği devam etmiştir. Bununla birlikte iktisadi açıdan da devlet refahını koruyabilmiş yine kervansarayların ekonomik ilişkilere verdiği destekle bir müddet milletlerarası ticaret sürdürülebilmiştir (Turan, 2017: 68-69). Anadolu Selçuklu

⁶ Baba İshak ya da Babaliler isyanı olarak da bilinen göçebe Türkmen ayaklanmalarıdır. Türkmenlerin gücünü arkasına alan Baba İshak, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatına karşı Türkmenleri hükmedilen coğrafyanın her bir köşesine hareketler düzenlemeye teşvik etmektedir (bkz. Turan, 2004: 440-446).

Devleti bundan sonraki son beş sultanın yanlış politikaları nedeniyle gittikçe sona yaklaşmış, son Selçuklu sultanı olarak bilinen II. Gıyaseddin Mesut 1302 senesinde tahta çıkmış, ancak 1308 senesinde Moğolların genel valisi Timurtaş Noyan'ın Selçuklu şehzadelerinin hayatına son vermesiyle Anadolu Selçuklu Devleti fiilen son bulmuştur (Turan, 2004: 658-660; Sevim ve Merçil, 2014: 605). Anadolu coğrafyasını Türk yurdu yapan Selçuklular sonrası Osmanlı Devleti, Moğol istilasına rağmen oldukça kudretli bir geri dönüş sonucunda siyasi ve idari teşkilatlanmayla Türk yönetim düzenini yeniden bu coğrafyada kuracaktır. Böylece siyasi ve idari olarak Kınık'tan alınan miras Kayı sayesinde en yüksek seviyeye çıkarılabilecektir (Turan, 2004: 671).

Hem Büyük Selçuklu ve bu devlete bağlı Selçuklu devletleri hem de Anadolu Selçuklu sultanlarının merkezi bir otorite kurma çabalarına rağmen Türk devlet geleneğindeki hanedan üyelerinin yönettiği toprak parçalarından oluşan yapının ötesine gidilememiştir. Bu noktada Selçuklu sultanlarının İran etkisiyle güçlü bir merkezi devlet kurmayı hedefledikleri, ancak köklerindeki Türk devlet geleneğince ülüş sisteminin gerekliliklerinden kurtulamayacak bir devlet yapısı ve yönetim anlayışına sahip oldukları belirtilir. Orta Asya Türk devlet geleneğine ait devleti hanedanın ortak malı olarak gören bu geleneksel anlayışla kurulan Selçuklu devletlerinin, yine aynı anlayış neticesinde varlıklarının son bulduğu söylenebilir (Mecit, 2017: 183).

1.5. Yabgulular ve Mikailoğulları Meselesi

Selçukluların güçlü devletler kurmasında büyük emeği olan başbuğları, Selçuk'un oğlu Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı Bey ile diğer Selçuk oğlu olan İsrail Arslan'ın torunu ve Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'dır (Roux, 2004: 204). Mikail'in soyundan gelen Tuğrul ve Çağrı Bey, Büyük Selçuklu ve Irak, Kirman, Suriye Selçukları olarak Selçuklu ailesinin bir kolunu oluştururken, Selçuk'un diğer bir oğlu Arslan Yabgu'nun neslinden gelen Kutalmış'ın oğulları ve torunları ise Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurarak diğer bir kolunu oluşturur. Önceleri yalnız Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Bey Selçuklular olarak anılırken, Selçuk'un büyük oğlu Arslan Yabgu'ya tabi olanlar Yabgulular olarak anılır. Yusuf Yınal'ın soyundan gelenler ise Yınalılar olarak bilinir (Turan, 2003a: 53; Sevim ve Merçil, 2014: 22; Kafesoğlu, 1958: 121-122).

Selçuklu ailesinin bahsedilen iki kolu arasında geçmişten gelen bir iktidar meselesinin olduğu öne sürülür. Bahsedilen mesele Selçuk Bey'in vefatıyla ortaya çıkmış onun vefatından sonra ailenin başına Türk devlet geleneğince en büyük Selçuk oğlu olduğu gerekçesiyle Arslan Yabgu geçmiştir. Bu dönemde Arslan Yabgu ile Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı

Beyler ayrı ayrı güçler halinde hareket etmeyi tercih eder (Ersan ve Alican, 2014: 32; Peacock, 2016: 74-75). Ancak Arslan Yabgu'nun Gazne sultanı Mahmud tarafından esir düşürülmesinden sonra Selçuklu ailesinin idaresi Mikail'in oğullarına geçer. Her ne kadar amcaları Arslan'ın yabguluk döneminde makamına saygı göstermiş olsalar da onun Gazne esirliğinden kurtulması için herhangi bir çaba göstermedikleri belirtilir. İşte bu nedenle artık Arslan Yabgu'nun oğulları ve torunları, yabgunun haksızlığa uğradığı gerekçesiyle Büyük Selçuklu tahtına karşı kimi zaman açık kimi zamanda kapalı bir şekilde hak iddia ederek mücadeleye girişeceklerdir (Kesik, 2003: 105-106; Mecit, 2017: 83-86; Köymen, 1998: 34-39).

Amcaları Arslan Yabgu ile bağlarını koparan Tuğrul ve Çağrı Beyler çağın en kuvvetli devletini kurmuş, ancak Selçuklu ailesinin kurduğu bu devlette Arslan Yabgu'nun oğullarına bir yönetim hakkı verilmemiştir. Bunun üzerine Kutalmış ve oğulları birkaç kez tahta karşı isyan ettikleri için asi olarak resmedilmiştir (Ersan ve Alican, 2014: 16-17; Mecit, 2017: 84). Öyle ki Tuğrul Bey henüz devleti kurduğu zaman, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış kendisini yabgunun mirasçısı olarak kabul ederek tahtta hak iddia etmiştir (Köymen, 1986: 58-59). Kutalmış'ın oğulları ve torunlarıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanları arasında geçen Selçuklu ailesinin başı olarak iktidar iddiaları, Anadolu Selçuklu Devleti kurulana kadar ve kurulduktan sonra da devam eder. Öyle ki bu devlet kurulduktan sonra Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, tıpkı atalarının siyasetini güderek Selçuklu soyunun bu iki kolu arasındaki ilişkiyi her zaman kontrollü olarak sürdürür (Köymen, 1998: 102-103). Mücadeleler I. Kılıç Arslan dönemine kadar sürecek, ancak ondan sonraki Mesut döneminde amca çocukları arasındaki bu iktidar mücadelesi azalacak ya da Büyük Selçukluların Oğuz baskısıyla ilgilenmeleri nedeniyle öyle olmak durumunda kalacaktır (Kesik, 2003: 105-106).

Yabgulular ve Mikailoğullarının soyundan gelenler arasında bahsedilen iktidar mücadelelerinin bizi ilgilendiren kısmı özünde başka bir açıdan, yani Türk devlet geleneği ile İran-İslam devlet geleneğinin temsilcisi ithamı üzerinden değerlendirilmesidir. Öyle ki Yabguluların Türk devlet geleneğini temsil eden yöneticiler olarak Anadolu'ya geldikleri, Büyük Selçuklu sultanlarının ise (Mikailoğullarının) giderek İran-İslam devlet geleneğinin etkisinde bir devleti temsil eden yöneticiler halini aldığı öne sürülür. Dolayısıyla Kutalmış'ın Büyük Selçuklu sultanlarına atfedilen İran-İslam devlet geleneğinin niteliklerini bünyesinde bulundurmuyarak Türk devlet geleneğini devlet anlayışında canlı tuttuğu, genellikle Yabgulular ile Mikailoğulları arasında geçen iktidar mücadelelerinde kullanılan ithamlar olmuştur. Böylece Yabgulular ve Mikailoğulları arasında süre gelen mücadelenin, bir Türk ve İran devlet geleneğinin temsilcisi olma iddiaları açısından da değerlendirildiği görülür. Ancak

Büyük Selçuklular için öne sürülen İran geleneğinin etkisinde kaldıkları iddiası aynı şekilde daha sonra Mesud döneminden sonraki Anadolu Selçuklu Sultanları için de öne sürülmeye başlanacaktır (Mecit, 2017: 81-86; Köymen, 2001: 44-45; Turan, 2015: 180).

Anadolu Selçuklunun özellikle Mesud dönemine kadar ilk sultanlarının eski Türk devlet geleneğindeki yönetim anlayışına daha yakın oldukları belirtilir. Öyle ki Kutalmışoğullarının bu coğrafyaya ilk gelişlerinde yönetsel düşünceleri Oğuz politikasına yakın kabul edilir (Mecit, 2017: 307-309). Buna karşı Büyük Selçuklu sultanlarının baskın merkezileşme istekleri nedeniyle birer otokrat İran-İslam devlet geleneğinin etkisindeki hükümdar tipine dönüşme ideallerinin olduğu iddia edilir. Bu iddia her ne kadar tartışmalı olsa da yabguluların Anadolu'da devleti kurdukları ilk dönemde işlerine yaradığı söylenebilir. Öyle ki gulam askeri meselesinden rahatsız olan Türkmenler, Büyük Selçukluların gulam usulü ile ordularını meydana getirmesini bir nevi İran devleti usulü olarak değerlendirerek, zaman zaman meydana gelen isyanlarda yabguları destekler. Burada Türk devlet geleneğini savunan ve iktidarda kendisine bu geleneğin bir temsilcisi olarak hak iddia eden Kutalmış, İran asıllı devlet adamlarına karşı kendi konumlarını beğenmeyen Türkmenlerin desteğini almıştır (Köymen, 2001: 44-45; Mecit, 2017: 83-86).

İran'ın bahsedilen ve Selçuklu sultanları için iddia edilen hükümdar tipi, oldukça güçlü bir otoriteye sahip İran şahlarının otoritesine benzerdir. Bu hükümdar tipini boy federasyonu şeklinde yapılan devletlerde görmek güçtür (Ortaylı, 2015: 158). Selçuklu sultanları için öne sürülen İran şahlarının benzeri bu otorite tipi eski Türk hakimiyet anlayışıyla çelişir. Bu doğrultuda gerek iktidar seçiminde gerekse yönetim faaliyetini sürdürürken devlet adamlarının büyük rolü olması, Selçuklu sultanlarının tam olarak iddia edildiği şekilde merkezi bir devletin otokrat sultanları olabilmeleri karşısındaki bir engel olarak görülür (Mecit, 2017: 193). Selçuklu sultanları her ne kadar yönetimde birincil otorite olsalar da, eski Türk hükümdarlarında olduğu gibi bu otorite meşru olduğu kadar mutlak değildir. Tuğrul'un Horasan'da devleti kurduktan sonra merkezîyetçi bir yapı oluşturmak istediğinde olduğu öne sürülsede bu istek diğer hanedan üyelerinden Kutalmış, İbrahim Yınal gibi hanedan mensuplarını huzursuz etmiş, sonuçta Türk devlet geleneği içinde kan bağına dayalı otorite paylaşımı güçlü bir merkezileşme önündeki en büyük engel olarak kalmıştır (Turan, 2003a: 306; Ersan ve Alican, 2014: 48).

Bahsedilen bu duruma bir örnek olarak II. Kılıç Arslan'ın kendisini Arap ve Acem sultanı şeklinde tanıtip oğullarına da İran geleneğinin etkisinde isimler ve unvanlar vermesi gösterilir. Öyle ki hemen hepsinin Farsça ya da Arapça kökenli isim ve unvanlar kullandıkları görülür (Mecit, 2017: 182; Cahen, 2002: 177). Antik İran şahlarının adını alan Keyhüsrev ve

Keykavus, bazı Orta Çağ yazarlarının Anadolu Selçuklularına attığı gibi İran devlet geleneğinin devam ettiği yeni merkezin hükümdarları olarak nitelendirilir (Mecit, 2017: 174-176). Ancak Orta Asya Türk devlet geleneğinin etkisi Selçuklu sultanlarını otoritesini, İran şahlarının benzeri otoriteye sahip olarak nitelendirilmeye engel olmaktadır. Bunlardan ilki Selçukluların, devleti hanedan üyelerinin ortak malı olarak gören an'anevi hakimiyet anlayışı çerçevesinde yönetim faaliyeti sürdürüyor olmasıdır. Bununla birlikte yine aynı nedenle hanedan üyelerinin gerekli konularda kendilerini söz sahibi görebilmeleri ve hatta sultanın kararlarını etkileyebilmeleridir. Böylece sultanların, hanedan üyelerinin sadakatine ihtiyacı bulunur (Turan, 2003a: 112-113; Ortaylı, 2015: 154). Henüz Tuğrul Bey'in başkanlığında toplanan kurultayda geleneksel Türk devlet anlayışına bağlı olarak hükmedilen coğrafya Selçuklu hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır. Aksi halde Orta Asya'nın devlet geleneğinde alışılmış olunmayan merkezileşme hareketleri beylerin isyanıyla karşılık bulabilmektedir (Köymen, 1998: 54; Turan, 2003a: 109).

Selçuklularının uyguladıkları devletçilik politikasının da onların otokrat İran şahları şeklinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Ancak kurmuş oldukları bu düzen hemen hemen tüm alanda devletin kontrolünden ve gerektiğinde müdahalesinden başka bir şey değildir. Nitekim bu durum daha çok Türk devlet geleneğince baba devlet anlayışının bir neticesidir (Turan, 2017: 34-35). Tüm bunların sonunda gerek yabgulular ve mikailoğulları meselesinin içerisinde gerekse Selçuklu sultanlarının otoriteleri için yapılmış ithamlarda yer alan bu yargılar karşısında, Selçuklu yönetim anlayışında köklü Orta Asya Türk yönetim geleneğinin etkisi sürmektedir (Cahen, 2002: 174-175).

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLET YAPISI

Buraya kadar tanıtmaya çalıştığımız Selçuklular, tarih boyunca belli bir teşkilat yapısı ve yönetim anlayışı ile gerek boylara gerekse devletlere hükmeder. Horasan'da büyük bir devlet kurduktan kısa bir süre sonra bugün dahi karışık bir bölgeye hükmedip, birçok devleti kendine bağlı olarak yönetirler. Bu nedenle Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışı incelenmeye değerdir. Ancak bu çalışmada Selçuklu ailesinin kurdukları devletlerin nasıl bir idari yapı ve yönetim anlayışına sahip olduğunu anlamaya çalışmaktan ziyade, Selçuklu modeli olarak da nitelendirebileceğimiz bu yapı ve anlayışın şekillenmesinde etkili olan unsurların neler olduğuna yanıt bulunacaktır. Bu nedenle öncelikle Selçuklu devletlerinin sahip olduğu idari yapı ve yönetim anlayışı gibi hususlardan bahsetmek gerekir.

Horasan'da kurulan Selçuklu teşkilatı Orta Asya'dan kalma bozkır devlet geleneğinin yanında, bu coğrafyanın sahip olduğu örgüt ve yönetim biçiminin etkisiyle de şekillenir. Selçuklu devlet teşkilatı öncelikle İslami ilkeler göz önünde bulundurularak, yerine geçtikleri ve İran-İslam etkisinde kalan Gaznelilerin sahip oldukları devlet teşkilatı örnek alınarak şekillenir. Bu konuda Orta Asya'dan kalma milli devlet geleneğinin yanında en önemli pay, Nizamülmülk'ün ideal devlet ve yönetim anlayışına da yansıyan İran-İslam devlet geleneğinin etkisidir (Kafesoğlu, 1972: 143). Selçuklu devlet teşkilatının Nizamülmülk'ün vezirlik döneminde şekillenmeye başlayarak sağlam temellere oturtulması nedeniyle, vezirin ideal devlet anlayışı da önemli bir unsur olarak görülür.

Selçuklu ailesi anayurtlarından göç edip Horasan'a geldiklerinde kan bağına dayandırdıkları ve bir gelenek halinde miras aldıkları otoriteleriyle oldukça geniş bir coğrafyaya hükmeder. Karşılaştıkları gelenekleri köklü Türk devlet geleneğine eklemeyip, Selçuklu devlet modelini oluştururlar. Ancak bu etkilerden bahsetmeden önce Selçuklu devlet modeli hakkında bilgi vermek gerekir. Selçukluların devlet modeli açıklanırken de diğer Selçuklu devletlerinin bu devleti model alması bakımından Büyük Selçuklu Devleti temel alınır. Nitekim Selçukluların kurdukları devletler yapısını, Büyük Selçukluların meydana getirdiği model çerçevesinde ve Nizamülmülk'ün büyük eseri siyasetnamede ortaya koyduğu ideal yönetim anlayışını inceleyerek oluşturmuştur (Cahen, 2002: 175; Öztürk, 1999: 120). Selçukluların devlet yapısını etkileyen unsurların anlaşılmasını kolaylaştırmak adına, bu başlık altında öncelikle Selçukluların nasıl bir idari yapıya sahip oldukları sorusuna yanıt aranmıştır.

2.1. Devlet Teşkilatı

Selçuklu yönetim anlayışına göre yeryüzündeki düzen Tanrı'nın görevlendirdiği sultan tarafından sağlanır. Sultan bu görevi yerine getirebilmek için idari yapıyı meydana getirir. Bu idari yapı aynı zamanda sultanın sahip olduğu egemenliğin kamusal alandaki yansımasıdır (Ersan ve Alican, 2014: 172-173). Selçuklu devlet teşkilatı hemen her geleneksel devlette olduğu gibi saray, hükümet ve ordu olmak üzere üç ana unsura dayanmaktadır.

2.1.1. Saray Teşkilatı

Selçuklular saray teşkilatını beylik döneminden bu yana bünyesinde bulundurarak bir otağ teşkilatlanmasına sahip olmuştur. Ortaylı'nın (2015: 141) belirttiği gibi her ne kadar sade bir yaşam biçimini çağrıştırsada göçebe yaşam biçiminde de oldukça kompleks bir teşkilatlanma vardır. Ancak bu yapı Horasan'da büyük bir devletin kurulmasıyla birlikte olgunlaşarak, vezir Nizamülmülk'ün de tecrübesiyle kurumsallaşır (Ersan ve Alican, 2014: 179). Sarayın devletin gücünün simgesi olmasından dolayı saray teşkilatlanması oldukça önemlidir. Selçuklu saray teşkilatlanmasını düzene sokan görevlilerin görev ve yetkilerinin sınırı önceden belirlenmiştir. Bu görevlilerin en temel vazifesi sultanın hayatını ve sarayın işlerini düzene sokmaktır (Köymen, 2001: 89-90). Saray teşkilatının başında sultan bulunur. Bu nedenle öncelikle sultan ve yetkilerinden bahsetmek gerekir.

2.1.1.1. Sultan ve Yetkileri

Selçuklu ailesinin içinde yaşadığı Oğuz ülkesinde, hükümdarın genellikle Yabgu unvanı taşıdığı belirtilir. Oğuz diyarından ayrıldıktan sonra, Selçuk'un oğulları da bu unvanı kullanır. Ancak Selçukluların hükümdarlık unvanında, Horasan'da İslami nitelikler çerçevesinde bir Türk İslam devleti kurmalarıyla değişiklik yaşanmıştır. Abbasi halifesi 'Sultan' unvanına Selçuklu hükümdarlarını layık görmüş ve bu unvanla birlikte dünyevi hakimiyeti devretmiştir. Bundan sonra bu unvanı gerek Büyük Selçuklu hükümdarları gerekse Anadolu Selçuklu hükümdarları kullanacaktır. Ancak Kirman, Suriye ve Irak Selçuklu hükümdarları birer bağlı devlet hükümdarı olmaları nedeniyle bu unvanı kullanamamaları Melik unvanını kullanırlar. Selçukluların Horasan'da aldıkları bu unvanı kullanarak Türk devlet geleneğinde görülen ve Karahanlı hükümdarlarının kullandığı Kağan unvanıyla ilgilenmedikleri görülür (Sevim ve Merçil, 2014: 612; Mecit, 2017: 57).

Saray teşkilatının en tepesinde bulunan sultan, kelime anlamı olarak başta 'güç, otorite, kudret' gibi anlamlara karşılık gelir. Bu kavram Hz. Muhammed dönemiyle birlikte devlet başkanı, hükümdar gibi yönetici vasfı taşıyan şahıs anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Abbasi halifeleri nezdinde ise dünyevi otoritenin hakimi olan devlet adamına

karşılık gelir. Sultan Tuğrul, halife tarafından doğunun ve batının hükümdarı seçilerek Sultan unvanını almıştır. Böylece İslami niteliklerin etkisinde Selçuklular için yeni bir dönem başlamış olmaktadır. Burada önemli olan bu unvanın Selçuklulara neleri getirdiğidir. İlk olarak belirtilmesi gereken Sultan unvanının Selçukluların kalıtsal, geleneksel ve karizmatik nitelikli otoritesini meşrulaştıran bir unsur olmasıdır. Bununla birlikte taşıdığı anlam bakımından Selçuklu iktidarının daha geniş bir coğrafyayı içine alan hakimiyet anlayışına ve daha geniş kitleleri hükmetme meşruluğuna işaret etmektedir. Sultan unvanı, Selçukluların artık tüm Sünni İslam aleminin liderleri olarak kabul görülmeleri nedeniyle büyük bir öneme sahiptir (Ersan ve Alican, 2014: 170; Cahen, 1990: 235).

Selçuklu devletlerinin başında bir sultan, sultanın dünyevi egemenliği etrafında ise bir idari teşkilatlanma yer alır. Hiyerarşide sultandan sonra vezir gelmekle birlikte, vezirin de başında bulunduğu bir bürokratik yapılanma mevcuttur. Sultan yönetim faaliyetini, devletin hemen hemen tüm hakimiyet alanına yayılan bu bürokratik yapılanma aracılığıyla sürdürür. Selçuklu sultanları vezirlerini kendileri seçmektedir. Seçilen vezirler, sultan adına devletin idari sistemini yönetir (Ersan ve Alican, 2014: 165; Kurpalidis, 2007: 73). Halife tarafından Sultan unvanı verilmesi, aynı zamanda ‘uhrevi ve dünyevi liderlik’⁷ şeklinde ayrı ayrı otoritelerin temsil edildiği anlamına da gelir. Bu şekilde yapılan bir ayırım kimi yazarlar tarafından Avrupa’nın “çift başlı kılıç doktrini” olarak bilinen otorite paylaşım anlayışına benzetilerek değerlendirilmiştir. Ancak Avrupa’nın yönetme gücünü Tanrı’dan insana devreden egemenlik tanımı ile İslam ve eski Türk devletlerinin Tanrı’ya ait olan yönetme gücünün insan tarafından yalnızca kullanılmasına dayanan egemenlik tanımı farklılık gösterir (Ersan ve Alican, 2014: 171). Dolayısıyla halife ve sultan arasında yapılan bu ayırım batıdaki papa ve kral ayırımından çok farklıdır. Kaldı ki halifenin otoritesi ile papanın otoritesi de farklılık gösterir. Çoğu kez sultanın, yalnızca dünyevi lider olarak konumlandırılmış olsa da uhrevi konularda da otoritesinin güçlü olduğu ve yalnızca halifenin konumuna saygı gösterdiği görülmektedir (Cahen, 2002: 176).

Allah’ın vekili olan Selçuklu sultanları yönetim gücünü ve otoritelerinin meşruluğunu Tanrı’dan almakla birlikte, bu meşruluğu halife tarafından tanınarak da sağlarlar. Bu güç çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin mutlaklığı tartışılmakla birlikte sahibidirler (Kurpalidis, 2007: 71-74). Sultan otoritesinin meşruluğunu halifeden alır, ancak gerek bu unvana gerek getirdiği yetkilere sahip olmak için halifenin inisiyatifine bağlı kalmak

⁷ Bu konuda İran asıllı Gazali’nin her iki otorite için ayrı ayrı eserler meydana getirmesi dikkat çekicidir. Öyle ki halife için oluşturduğu nasihat kitabını Arapça meydana getirirken, kaynağını hadisler ve İslami nitelikli uygulamalardan oluşturur. Sultan için oluşturduğu nasihatnameyi ise Yunan ve eski İran devlet geleneklerini referans alarak Farsça meydana getirmiştir. Halifeye karşı vermiş olduğu nasihatler ilahi nitelikli olurken, sultana karşı nasihatleri ise daha dünyevi ve uygulanabilir niteliktedir (bkz. Lewis, 1960: 214).

zorunda olmadığı durumlara da rastlanır. Güçlü Selçuklu sultanları kimi zaman bu unvanı kendisine atfederek de elde etmiştir. Ancak yine de Fars ve Arap halkını yönetmek için bu unvana ve getirdiği yönetsel meşrutiyete halife tarafından sahip olmayı önemsemişlerdir. Türk halkını yönetmek içinse otoritelerinin meşruluğu için örfi kanuna uygun yönetim faaliyeti sürdürmek (töreye uygunluk) yeterli görülür (Roux, 2004: 252-253).

Tanrı tarafından yönetme gücü ve yeteneği ile donatılarak seçilen sultan yeryüzünü Tanrı adına düzene sokarak yönetir. Tanrının vermiş olduğu kut yani yönetme gücü ve yetkisiyle ona karşı sorumlu olarak devleti yönetir. Gerek Tuğrul Bey Horasan'da Selçuklu Devleti'ni kurarken gerek Anadolu'yu fetheden Alp Arslan devleti yönetirken ve gerekse Süleyman Şah Anadolu'da yeni bir Selçuklu devleti kurarken kendilerinin dünya düzenini sağlamak ve insanları yönetmek için seçilmiş kişiler oldukları inancına sahiplerdir. Büyük vezir Nizamülmülk siyasetnamesinde sultanın bilgili ve adaletli olması nedeniyle Tanrı tarafından seçildiğini belirterek, gerek devletin bekasını gerekse sultanın iktidardaki devamlılığını bu iki ilkeye sahip olmaya bağlamıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetnamesinde belirttiği bu durum Türk töresinde de geçmektedir. Öyle ki geleneksel Türk devletlerinde de hakan kendisine bağlı tebaasına karşı adaletli bir yönetimden sorumludur (Sevim ve Merçil, 2014: 609).

Sultanların İslam devlet geleneğine uygun olarak Tanrı tarafından seçildikleri anlayışı, Selçuklu sultanlarının otoritelerinin meşruluğu açısından orijinal bir fikir değildir. Bu anlayış Türk devlet geleneğindeki kut anlayışında da mevcuttur. Bu nedenle Makdisi (1975: 232) sultanın dünyevi hakimiyetiyle halifenin otoritesini bir mecburi birleşim olarak nitelendirmekle birlikte, bu birleşimin İslam dünyasındaki sultan unvanının anlamını da değiştirdiğini belirtir. Öyle ki Selçuklulardaki egemenliğin meşruluk kaynağını oluşturan kut ve Allah'ın yeryüzündeki vekili olmak üzere her iki anlayış, birbirlerini etkileyerek birlikte sultan makamını oluşturmuştur. Kurpalidis (2007: 72) ise Selçuklu sultanlarının hükmetme yetkisini Allah'ın isteğiyle ellerinde bulundukları anlayışının, gerçekte devleti yöneten Selçuklu hanedanı ile diğer devlet erkanının çıkarlarını savunduğunu ifade eder.

Hem İslam hem Türk devlet geleneğinde yer bulan sultanın hükmetme yetkisini Tanrı'dan aldığı anlayışının bir neticesi olarak, sultanın yetkileri Selçuklu devlet geleneğinde sınırsız olarak değerlendirilmemiştir. Selçuklu devrinde örnekleri olmakla birlikte devletin çıkarına uymayan durumlarda hanedan üyelerinin, sultanın kararlarına muhalif olarak bu kararları değiştirebildiği görülür. Bu durumun temelinde de Türk devlet geleneğinin izleri yatmaktadır. Öyle ki devleti hanedan üyelerinin ortak malı sayan anlayış çerçevesinde hanedan üyeleri, kararlara katılmayı ya da karşı çıkmayı bir sorumluluk ve hak olarak görür.

Bununla birlikte kararlarda etkisi olan bir başka kişi de sultanın danışmanlığını yapan devlet adamıdır. Sultan danışmanlarını (müşavir) hatunlardan, devlet büyüklerinden ya da vasal devlet hükümdarlarından seçmektedir. Yine de sultanın kararlarını en çok ordu etkilemekte, olaylar genellikle ordunun istediği şekilde sonuçlanmaktadır (Köymen 1986: 65-66). Selçuklu yönetiminde halkın rızası da önemli bir yer tutar ve devletin bekası tebaanın duasına bağlıdır. Bu nedenle halkı adil ve doğru bir şekilde yönetme sorumluluğu da sultanı görece kısıtlayan bir durum olarak görülür (Kurpalidis, 2007: 80).

Sultanın mülki işler, imar işleri, savaş ve sefer işleri ile ordu ve halkı ilgilendiren diğer işler olmak üzere oldukça geniş yetki ve sorumluluk alanına sahiptir. Nizamülmülk'e göre sultan, vezirlerle, devlet ileri gelenleriyle ve işin ehli olan bilirkişilerle görüşmeler yaparak kararlar vermelidir (Köymen, 2001: 73-74). Sultan gerekli durumlarda büyük divana başkanlık eder. Divanı Mezalimin de başkanıdır ancak genellikle bu işi sultanın istediği kişiler üstlenir. Selçuklu yönetiminde, Allah tarafından verilen hakimiyet yetkisini başarıyla kullanmanın tek yolu şeriata uymak ve adaleti sağlamaktır. Çünkü Allah bu yetkiyi sultana verirken onu halkın yaşamından sorumlu tutar. Bu durumda sultanın yetkilerinin bu şartlarla sınırlandırıldığı ortaya çıkmaktadır (Kurpalidis, 2007: 76-79).

Sultan tahta çıkıp iktidarı elde edince devlet düzenini yeniden oluşturur. Tüm devlet teşkilatını yeniden atamak için bir ferman çıkarır. Bu fermanda memurluğunun devam etmesini sakıncalı gördüklerini azleder. Böylece devlet yeniden düzenlenerek kurulmuş olur. Bu dönemi fırsat bilen hanedan mensupları taht mücadelesine kalkışırken, bağlı devlet hükümdarları da tabilik alametlerini yerine getirmeyerek sultana karşı bağımsızlık denemelerine girişir (Köymen, 2001: 127-128). Selçuklu sultanının fermanların yanı sıra ağzından çıkan her söz kanun gücünde ve değerindedir. Bu fermanlara hem halk hem de devlet teşkilatı uymakla yükümlüdür. Sultan devlet için önemli gördüğu sorunlar karşısında kurultay düzenler. Özellikle savaş hazırlıkları sırasında uygulanacak olan yöntemleri belirlemek için kurultay toplanır. Türk devlet geleneğince düzenlenen kurultaylarda, yine an'anevi olarak ortak alınan kararların uygulanmasına önem verilir (Köymen 1986: 67-70).

2.1.1.2. Hakimiyet Alametleri

Sultanlar hakimiyetlerinin göstergesi olarak kullanmış oldukları ve sahip oldukları hakimiyetin niteliğini ortaya koyan, 'hakimiyet belirtileri' olarak da bilinen bazı sembollere sahiptir. Bu semboller en bilindik olarak ok, yay, lakap, hutbe, taht, taç, sikke, tevki ve tuğra, çetr, nevbet, bayrak ve sancak, tıraz, hil'at, gaşiye, saltanat çadırı ve saray'dır (Ersan ve Alican, 2014: 172).

Lakaplar: Selçuklu sultanları, sayıları birden fazla olabilen bazı lakaplara sahiptir. Bu lakapları Abbasi halifesinden ya da doğrudan kendileri alır. Halife tarafından lakap verilmesi, basılan paralarda ve okunan hutbelerde bu lakapların geçmesiyle otorite meşruluk kazanarak hakimiyet tanınmış ve onaylanmış olacaktır. Lakapların yalnızca sultana verilmeyerek, vezirlere ve devlet erkanından kimselere de verildiği görülür. İdari ve askeri teşkilat mensuplarının da lakapları olabilir (Köymen, 1986: 68; Köymen, 2001: 76-77).

Hutbe: Hükümdarlık alametlerinden bir başkası da hutbe⁸dir. Sultanların hükmettiği coğrafyalarda bulunan camilerde cuma namazı vaktinden önce bu şekilde adının okutulması bir İslami gelenek olmakla birlikte hükümdarlık alametlerinden biri haline gelmiştir. Hutbede adı geçen sultan ve bağlı devlet hükümdarlarının adlarının anılma sırası önemlidir. Öyle ki eğer merkez tarafından atanan valinin yönettiği bir ülkenin camisinde hutbe okutulacaksa, burada sırasıyla önce Bağdat halifesinin sonra sultanın unvanı ve lakabı okunarak, kendileri methedilip dualar edilir. Bununla birlikte hutbe tabi bir devlette okunacaksa burada da sırasıyla önce halifenin sonra sultanın ve en son tabi devlet hükümdarının adı ile birlikte unvan ve yine lakapları okunur. Tüm Selçuklu devletlerinde hutbe okunmuş ve bu durum hükümdarın hakimiyetini duyurma ve kabulü için önemli görülmüştür (Sevim ve Merçil, 2014: 613).

Taht ve Taç: Hükümdarlığın başlangıcı tahta oturmaktır. Gerek tabi devlet hükümdarları gerekse elçilerin kabul törenleriyle birlikte tüm resmî kabuller gerçekleşirken hükümdar tahtında oturur. Sultanlar sefere çıkarken tahtlarını da çıktıkları seferde yanlarında bulundurur. Tahtlar altın ve değerli taşlarla süslenir ve bu bir çeşit güç göstergesidir. Tahtın sahip olduğu biçim ve kıymeti oturan kişinin makamını belirtmektedir. Hükümdarlık alametlerinin bir başkası, tahtın ayrılmaz bir parçası olan taçtır. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Abbasi halifesinden siyasi hakimiyeti devralırken yapılan törende değerli taşları bulunan bir taç hediye almıştır. Bununla birlikte Türkiye Selçuklu sultanları da düzenlenen her türlü törende tahtında başında tacıyla birlikte oturmaktadır. Bu gelenek İran şahlarınıninkine benzetilmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 613-614; Köymen, 1986: 72-73).

Sikke: Hükümdarlık alametlerinden biri olan ve tahta çıkışı simgeleyen bir başka unsur da hükümdar adına para bastırılmasıdır. Öyle ki tahta çıkan hükümdar öncelikli olarak adının ve unvan ve varsa lakaplarının yazılı olduğu paraları bastırarak hükümdarlığını ilan eder. Sikkede de isimlerin zikrediliş sırası önemlidir. Bağlı devletlerde basılan paralarda sırasıyla önce halifenin ismi sonra metbu sultanın en son da tabi devlet hükümdarlarının isimleri, unvanları ve lakapları geçmektedir. Selçuklu paralarına bakıldığında basılan

⁸ Hutbe, cuma veya bayram namazlarında okunmakta olan dini nasihatlerdir.

paraların ön yüzünün üst kısmında Kınık boyunun hakimiyet sembolü olarak kabul edilen ok ve yay sembolüne rastlanır (Köymen, 1986: 75-76).

Tevki ve Tuğra: Bu hükümdarlık alametlerini tek tek açıklamak gerekirse Tevki, en kısa tanımıyla hükümdarın istek ve hükümlerini belirten metnin sembolüdür. Tevki, Tuğrul Bey'in döneminde Oğuzların ok ve yay damgası şeklinde iken, Tuğrul Bey zamanından sonra kısa dua cümlesi şeklinde kullanılmıştır. Bunun nedeni İslami geleneklerle olan etkileşimin artmasından kaynaklıdır. Tuğra ise devletin resmi evraklarında ve binalarında kullandığı hanedana has arma niteliğinde olan işarettir. Tuğra, hazırlanan resmi belgelerin üst tarafında bulunan besmelenin hemen üstünde yer alan isimle birlikte hürmet lakabı ve dua cümlesidir. Yine Tuğrul Bey'in kullandığı damgada Oğuz sembolü olan ok ve yay bulunurken, ondan sonraki dönemde İslam devlet geleneğinin etkisiyle dua cümlesi olan tevki bulunur. Anadolu Selçukluların tuğrası ise yay eğrisine benzerdir (Sevim ve Merçil, 2014: 613-614).

Çetr: Kısaca sultanın sefere çıktığında başında tutulan şemsiyedir. Çetri taşıyan görevliye çetirdar veya çetirci denir. Çetrici daima sultanın gerisinde bulunur, sultan at üzerindeyken de o da ata binip çetri taşır. Çetr de kullanılan malzeme genellikle altın sırma, kadife ve ipek kumaştır. Anadolu Selçuklu sultanları da hükümdarlık alametlerinden olan çetr kullanmışlardır ancak Büyük Selçuklu Devleti'nden farklı olarak kullandıkları çetr siyah renklidir. Bunun sebebi, Abbasilerin Sünniliği temsiliyette bu rengi kullanıyor olmalarıdır. Çetrin savaş halindeyken bulunduğu konum, hükümdarın nerde olduğunu göstermesi dolayısıyla önemlidir. Çetr kimin başında tutuluyorsa onun sultan olduğu anlaşılır. O nedenle çetri taşıyan asker buna özen gösterir. Öyle ki çetr yere düşerse orduda düzen bozulabilir, bu da savaşın yenilgiyle sonuçlanmasına dahi yol açabilmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 615-616).

Nevbet: Kısaca bando ile çalınan özel bir melodidir. Metbuluk tabilik alametlerinin önemli bir simgesidir. Nevbetin çalındığı sayı metbu ve tabi devletlerde farklılık gösterir. Metbu devlet sarayının kapısında beş namaz vaktinde de çalınırken, tabi devletler ise yalnızca üç namaz vaktinde nevbet çaldırır. Fakat tabi devletlerde nevbet ancak metbu devlet hükümdarının izni alınarak çalınabilir. Geleneksel Türk devletlerinde nevbet her zaman yer almış, savaşlarda ya da her hangi yapılan bir kutlamada davul çalınmıştır. Davula ek olarak zurna ve boru gibi diğer müzik aletleri geliştikçe ortaya nevbet çıkmıştır (Köymen, 1986: 70-71).

Bayrak veya Sancak: Hükümdarlık alametlerinden olan bayrağın kullanımı ve şeklinin önemi ayrıdır. Bir hükümdarlık sembolü olmasının yanında, başta kumandanlar olmak üzere orduyu tamamlayan her topluluğun ve önemli devlet memurlarının ya da başka diğer

toplulukların ayrı ayrı özel bayrakları bulunur. Bayrakların renkleri farklılık gösterir. Öyle ki Abbasi halifelerinin sembolik rengi olan siyah renkli bayrakları vardır. Türkler'in kesin olmamakla birlikte genellikle kırmızı renkli bayrak kullandıkları bilinir. Selçuklu devletlerine ait askeri birliklerin kullandıkları bayrağın kırmızı olduğu belirtilir (Sevim ve Merçil, 2014: 616). Savaş esnasında en şiddetli saldırılar bayrağın bulunduğu birliğe düzenlenir. Bayrağın havada görüldüğü müddetçe savaş sürmekte, eğer bayrak düşer ya da karşı tarafın eline geçerse bu yenilgi anlamına geldiği için bayrak sıkı bir şekilde korunmaktadır (Kesik, 2003: 120).

Tıraz ve Hil'at: Sultanın ve diğer üst mertebeden kişilerin giydikleri elbisedir. Tıraz, altın işlemlerle süslenmiş özel tasarım elbiselerdir. Bununla birlikte tırazın kenar kısmına sultanın ismi, lakabı ve semboller yazılır. Sultan, tıraz'ı herhangi bir vesile ile ödüllendirmek istediğine takdim ettiği zaman Hil'at olur. Ancak hil'at yalnızca elbiseye verilen isim değildir. Hil'at, içinde elbiseyle birlikte kemer, kılıç, kılıç bağı ve hatta at, çadır, bayrak ve sikkeden oluşan bir takımdır. Genellikle tabi devlet hükümdarına, önemli devlet adamlarına, elçilere ve diğer devlet hükümdarlarına verilir. Yeni atanan vezire hil'at göndermek gelenek olurken, gösterdikleri başarılarında da hil'at giydirilir. Halife tarafından hil'at verilmesi sultanın otoritesinin tanınmasına işarettir (Sevim ve Merçil, 2014: 617-619; Köymen, 1986: 74).

Gaşiye: Eyer takımı içerisinde yer alan ve eyerden önce konulan keçedir. Sultana özgü olarak altın işlemlerle süslenen gaşiye, çeşitli nedenlerle düzenlenen törenlerde, sultanın ata bindiği sırada bir görevli tarafından sultanın önünde taşınır. Herhangi bir devlet hükümdarının başka bir devletin hükümdarına ait gaşiyeyi omuza alınarak taşınması ona tabi olarak itaat ettiğinin göstergesidir (Sevim ve Merçil, 2014: 619).

Saltanat Çadırı: Saltanat çadırı en az saray kadar önemlidir. Hükümdarlık alametlerinden olan çadırın bulunduğu yerden çıkartılarak kurulması sefer hazırlığı olarak nitelendirilir. Çadırın nereye kurulduğu seferin hangi yöne gerçekleşeceği açısından da önemlidir. Sefere çıkılacağı vakit çadırın kıra kurulması gelenektir. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey gerek Dandanakan zaferinden gerekse evlilik töreninden sonra çadır kurmuş, böylece çadır aynı zamanda şenlik amacıyla kurulmuştur (Köymen, 1986: 70; Sevim ve Merçil, 2014: 619).

Ok ve Yay: Selçuklu devleti kurulmadan önce dahi hükümdar alametlerinden görülmüştür. Öyle ki Tuğrul Bey 1038 senesinde Nişabur'a kolunda bir yay ve göğsünde bulunan üç okla girer. Bununla birlikte Selçukluda basılan sikkeler incelendiğinde üzerinde ok ve yay bulunur (Sevim ve Merçil, 2014: 619).

2.1.1.3. Saray Teşkilat Yapısı

Saray Farsça kökenli bir kelime olup, hükümdarın bulunduğu yer olarak anlamlandırılır. Aynı zamanda hükümdarın aile bireyleri ile kendisine bağlı hizmetlilerinin yaşadığı yer olarak da nitelendirilir. Saraylardan beklenen özellik düzenli ve görkemli olmasıdır. Saray teşkilatı içinde çalışan görevlilerin en temel görevi de bu nitelikleri sağlamaktır. Bu düzen içinde yer alan her görevlinin yetki ve hizmet alanı belli olmakla birlikte bu yetkiyi aşmamaktadır. Saray görevlileri sultana bağlıdır. Sultanların hayatları daha çok fetihler ya da başka daha birçok nedenle saray dışında geçer. Bu nedenle saraydan kasıt yalnızca devletin merkezinde bulunan bina mahiyetinde olmamakla birlikte sultanın kaldığı her yer için geçerlidir. Bazen saray yerine kullanılan dergah bu anlamda algılanmaya müsait olması açısından daha sık kullanılır (Sevim ve Merçil, 2014: 620).

Tüm Selçuklu devletinde hükümet teşkilatında yer alan görevliler ile saray teşkilatında ve askeri teşkilatlanmada yer alanlar ırk olarak farklılık gösterir. Askeri görevler genel olarak Türklere verilmekle birlikte saray görevlileri, bürokratlar ve sivil yönetimin başındaki kişiler genellikle işin ehli olan kişilerdir. Türkler kılıç ehli olarak nitelendirilirken özellikle İran kökenli devlet adamları kalem ehlidir. Kılıç ehli ile kalem ehli olanların bulunduğu teşkilat kadroları arasında geçiş oldukça ender rastlanabilecek bir durumdur. Yargı işlevi de işin ehli olan ayrı bir kadroya verilir. İdari kadroda yer alanların ise adli kadroda yer almalarının önüne geçilir. Bu düzen Horasan'dan Anadolu'ya göç eden İranlı unsurunda etkisiyle benzer şekilde Anadolu Selçuklularına geçer (Cahen, 2002: 181-183).

Saray teşkilatlanmasında yer alan belki de en önemli görevli “Büyük Hacib”dir. Öyle ki bu teşkilatta yeri sultandan sonra gelmekle birlikte hükümet teşkilatlanmasında da vezirden sonra gelir. Bu nedenle diğer görevliler arasında oldukça önemli bir makama sahiptir. Görevi sultan ile büyük divan arasında aracı olarak iletişimi sağlamaktır. Büyük Hacib genellikle Türk asıllı olup emirlik derecesindedir. Bununla birlikte gulam sistemine uygun olarak yetiştirilip askeri sınıfa bağlıdır. Büyük Hacib'in, sarayın muhtelif işlerinden sorumlu olmasından dolayı sultan tarafından itimat edilen kişiler arasından seçilmesi önemlidir. En önemli görevi bugün de çeşitli kurum ve kişilerin gerçekleştirdiği, hizmetlerin yerine getirilip getirilmediğini denetlemektir. Saray teşkilatı içinde yer alan devlet görevlilerinin, kendilerine düşen hizmetin yerine getirilişini kontrol eder. Büyük Hacib emri altında çalıştırdığı çeşitli derecelerde bulunan başka haciblerle bu görevi yerine getirmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 620; Köymen: 2001: 91; Kafesoğlu, 1973: 135).

Saray teşkilatlanmasında hacibden sonra gelen devlet görevlisi Emir-i Hares'dir. Sultan bir suçluyu suçuna göre cezalandıracağı vakit boynunu vurdurtmak veya tutsak etmek

için zindana atmak başta olmak üzere çeşitli ceza görevlerini yerine getirmekle görevlidir (Köymen, 2001: 93). Saray teşkilatlanmasında yer alan bir başka görevli de Vekil-i Der'dir. Vekil-i Der, sultan ile veziri arasındaki ilişkiyi sağlayan aracı niteliğinde bir saray görevlisidir. Bir başka saray hizmetlisi olan Üstadüddar ise hazine ve vergi gelirlerinden gerekli miktarı alıp sarayın mutfak giderlerini, ahır masraflarını ve ayrıca emrindeki memurların ihtiyaçlarını karşılayan görevlidir (Sevim ve Merçil, 2014: 620-621). Çeşnigir ve Şarabdar, sarayın mutfak işleri ile ilgili görevlileridir. Çeşnigir, sultanın sofrasına gelen yemeğin önceden tadına bakmak ve sofrayı düzenlemekle görevli olan kişidir. Şarabdar ise sultanın içeceklerini hazırlamak, kalitesini kontrol etmek ve eğlenceleri düzenlemekle sorumlu olan görevlidir. Bununla birlikte Şarabhane olarak bilinen sultanın içkilerinin bulunduğu kilerden sorumludur (Köymen, 2001: 95; Cahen, 2002: 181).

Sarayın bir başka görevlisi olan Emir-i alem, sultan bayrağını korumakla görevli emirdir. Emir-i Candar ise sarayın genel güvenliğinden sorumlu olan kumandandır. Bunun yanı sıra sultanın muhafızları olarak bilinen candarların emiridir (Sevim ve Merçil, 2014: 621; Cahen, 2002: 181). Selçukluların hemen her döneminde görülen bir başka saray görevlisi silahdar, adından da anlaşılacağı gibi sultanın silahından sorumlu olan ve törenlerde silahını taşıyan görevlisidir. Ayrıca silahdar, silahhaneyi korumakla da görevlidir (Köymen, 2001: 94). Emir-i Şikar ise sultanın av faaliyetini düzenleyen gerekli hazırlıklarını yapan saray görevlisidir. Aynı zamanda sultan ava çıktığında ona hizmet yapmakla görevli olan kişilerin emiridir. Son olarak saray muallimliğinden bahsetmek gerekirse bu saray görevlisi de Selçuklu saraylarında yetişen çocukların ve gulamların eğitim ve öğretiminden sorumlu olan öğretmendir. Bu görevlilere Kur'an okutan veya üstad da denilmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 621-622).

Sultanın hemen her işinden sorumlu olan saray teşkilatını oluşturan devlet görevlilerinin hepsi birer askeri sınıf (kılıç ehli) mensubudur. Bununla birlikte emirlik rütbesinde olan saray teşkilatı mensuplarının neredeyse tamamı gulam sistemi ile eğitilmiş birer Türk'tür (Köymen, 2001: 97). Selçuklu sultanlarının sarayları hem resmi hem özel hayatlarını yaşadıkları yerlerdir. Saraydaki haremlik ve selamlık denilen düzen tam olarak budur. Öyle ki selamlık denilen kısım resmi olarak devlet erkanının ağırlanıp devlet işleri ile ilgili görüşmelerin yapıldığı ve önemli kararların alındığı resmi ziyaretçilerin kabul edildiği alandır. Harem ise sultanın özel hayatını yaşadığı eşleri ve cariyelerinin yaşadığı alandır (Sevim ve Merçil, 2014: 623).

2.1.2. Hükümet Teşkilatı

Selçuklu hükümet teşkilatının tepesinde sultan bulunmakla birlikte sultandan sonra vezir gelir. Köymen (2001: 68) hükümet teşkilatını, idaresinden esasen vezirin sorumlu olduğu sivil teşkilat olarak tanımlar. Hükümet teşkilatı en temelde merkez ve taşra örgütlenmesinin meydana getirdiği bir bütündür. Merkezi örgütlenme, sultanın çevresinde toplanmış divanlardan ve bu divanlarda görev alan memurlardan oluşur. Devletin idari, siyasi, iktisadi ve sosyal faaliyetlerini düzenleyen bu divanlar, günümüz anlamında bakanlar kuruluna benzer Büyük Divan'ın (Divan-ı Ala) denetimi altında işlemektedir. Bununla birlikte merkezi örgütlenmenin bir uzantısı olarak merkeze bağlı eyalet ve vilayetlerin yönetim faaliyetini yürüten taşra örgütlenmesi mevcuttur. Selçuklu taşra yönetimi biri melikler diğer ise valiler tarafından olmak üzere iki türlü şekilde sürdürülür. Taşrada bulunan devlet görevlileri yerel yönetim faaliyetlerinden sorumludur (Ersan ve Alican, 2014: 178; Öztürk, 1999: 120).

2.1.2.1. Merkezi Örgütlenme

Merkez teşkilatı, devleti asıl yöneten organ olmakla birlikte her biri günümüz bakanlıklarının benzeri nitelikte olan divanların meydana getirdiği bir bütündür. Her bir divan 'Sahib-i Divan' olarak bilinen bir bakan tarafından idare edilir ve bakanlıkların kendilerine ait bütçeleri ve memurları bulunur. İşte bu bakanların bir araya gelmesiyle merkezdeki karar organı olan Büyük Divan'ı ya da bugünkü anlayışla Bakanlar Kurulu'nu oluşturur. Kaynaklarda 'Divan-ı Ala' olarak da geçen Büyük Divan, Selçuklu idari teşkilatlanması içinde merkezde başka bir deyişle sultanın bulunduğu yerde bulunur. Devlet işlerinin yürütüldüğü bu divan, bütün idari teşkilatlanmanın düzen ve işleyişini sağlar. Gerekli durumlarda sultanın ve çoğunlukla da vezirin başkanlık ettiği Büyük Divan'da, idari açıdan özel durumlar için çıkarılan sultan emirleri ile devletin iktisadi meseleleri olmak üzere başlıca iki önemli konu üzerinde durulur (Sevim ve Merçil, 2014: 624; Köymen, 2001: 156; Ekiz, 2010: 10). Türk devlet geleneğine uygun olarak Büyük Divan'da tıpkı geleneksel kurultaylarda olduğu gibi devlet meseleleri hatta sultanın re'sen vermiş olduğu kararlar dahi görüşülerek istişare yapılır ve karar alınır (Özer, 2012: 47-49).

Büyük Selçuklu Devleti'ndeki divan teşkilatıyla gerek Anadolu Selçuklu Devleti gerekse diğer Selçuklu devletlerindeki divan teşkilatı hemen hemen aynıdır. Selçuklu hükümet teşkilatı gerek Türk gerekse İran etkisinden çok az nitelik değiştirerek gelenek halinde süregelmiştir. Öyle ki divanların isimlerinde ve görevlerinde önemli bir değişiklik görülmez. Her biri farklı görev ve hizmet alanına sahip bu divanların başında İranlı sivil

devlet adamlarına rastlanılır. Büyük Divan esasen, Divan-ı Tuğra ve İnşa, Divan-ı İstifa, Divan-ı Arz ve Divan-ı İşraf-ı Memalik olmak üzere ikincil önemde diğer dört divandan meydana gelir. Sultana yardımcı kuruluşlar olarak bu divanların sahipleri büyük divanın üyelerini oluşturur. Selçuklularda büyük divana katılan üyeler başta divan başkanı olan vezir dışında naib, müstevfi, pervane, atabeg, işraf-ı memalik, tuğrai ve emir-i arzdir. Büyük divanın üyeleri, bu divana başkanlık eden vezirin emirlerine karşı sorumludur. O nedenle divanlardan önce bahsedilmesi gereken müessese vezirlik müessesidir. Merkez teşkilatına hakim olan vezirin devlet düzenindeki rolünü kavramak bu açıdan önemlidir (Köymen, 2001: 156-157; Ortaylı, 2015: 172).

Vezalet Divanı: Her hükümdar devlet işlerini yürütürken faaliyetlerine yardımcı olacak kimselere ihtiyaç duyar. Bu tür bir yardımcılığın kurumsal anlamda vezirlik makamına dönüşmesinin Abbasiler döneminde gerçekleştiği belirtilir. Ancak bu makam Abbasilere de en temelde geleneksel İran devleti olan Sasanilerden kalmadır (Üçok vd., 2002: 144). Vezir aslen Farsça kökenli bir kelime olup Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da 'Vicira' şeklinde geçer. Burada ki anlamıyla karar vermek, sultanın faaliyetlerini üstlenmek, sultana yönetim faaliyetinde yardımcı olmak anlamlarında kullanılır. İran asıllı bir kurum olduğu belirtilen vezalet, Büyük Selçuklular ile birlikte İslam dünyasının yönetsel bünyesinde oldukça etkili bir yerdedir. Selçuklu devrinde vezirlik, zamanla sultan adına devleti idare eden güçlü bir makam haline gelir. Bürokratik düzenin en üst mertebesinde olan vezir, bizzat Selçuklu sultanı tarafından atanır (Ersan ve Alican, 2014: 174).

Selçuklu vezirleri göz önüne alındığında hemen hepsinin kalem ehli ve İran asıllı olmakla birlikte ayrıca bu makama liyakatli kimseler oldukları görülür. Devletin sivil teşkilatı oluşturulurken dönemin anlayışından farklı olarak soyluluk değil, kabiliyet ve bilgi ön planda tutulur. Selçuklular devleti kurarken sivil teşkilat kadrosunda, tesadüf olmamakla birlikte ağırlıklı olarak İranlılar yer alır. Bu haliyle devletin sınıfsız toplum anlayışına sahip olduğu değerlendirilmesi yapılabilir. Bu anlayıştan en çok nasibini alan sivil teşkilat makamı vezirlik makamıdır. Aynı şekilde bu makama gelirken olduğu gibi devlet teşkilatlanmasında üst makamlara yükselmenin tek şartı bilgi, yetenek ve hizmete liyakattir (Köymen, 2001: 157; Köymen, 1986: 84-85; Turan, 1995: 28-30).

Vezirlik makamı, Selçuklular daha Horasan'da devleti kurmadan önce de var olan bir memuriyettir. Öyle ki henüz büyük Dandanakan zaferi yaşanmadan önce de Selçuklu önderlerine belli konularda danışmanlık eden görevliler bulunur. Ancak vezirliğin bir kurum olarak var olmasıyla Selçukluların teşkilatlı bir devlet kurması arasında ilişki kurulmaktadır. Dandanakan zaferiyle birlikte büyük bir devlet düzenine geçilmesiyle, kurumsallaşma

zorunluluğu bilinci de oluşmuştur. Dolayısıyla vezirlik makamı da Selçuklu Devleti'nin ilk veziri Kündüri ile birlikte bir danışmanlıktan öte kurumsal bir mizaç elde eder (Ersan ve Alican, 2014: 175-177). Bu makamın kurumsallaşmasının ise daha çok İran geleneği çerçevesinde gerçekleştiği belirtilir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirler, sultandan ve hanedan mensuplarından sonra en yüksek mertebede yer alırken, komutanlar vezirden sonra gelir. Bunun somut bir göstergesi olarak vezirler, sultanın mührünü taşımakla birlikte aynı zamanda onun otoritesini kullanan en üst rütbeli devlet adamıdır. Sultanın tahta çıkışıyla birlikte vezirin de görevi başlamış olur. Genellikle sultanın vefatı ya da her hangi bir nedenle tahttan inmesiyle vezirin de görevi son bulur. Büyük Selçuklu Devleti'nde sultandan sonra en yüksek mertebede yer alan vezirler, sultanlar gibi Abbasi halifeleri tarafından unvanlar ve lakablar elde eder. İlk Selçuklu veziri Kündüri Abbasi halifesi tarafından 'amidü'l mülk' lakabını almıştır (Köymen, 1986: 87; Ersan ve Alican, 2014: 177; Kurpalidis, 2007: 84-85).

Vezir büyük divanın başında yer almakla birlikte, 'Divanü'l Vezare' ya da 'Vezaret Divanı' olarak da bilinen bir divanı bulunur. Ancak bunun yanında diğer divanlardan da sorumludur. Vezaret divanının bünyesinde, işlerini yürütmekle görevli çeşitli memur kadroları vardır. Bu kadronun içinde, vezirin ve diğer memurların sorumlu oldukları vazifelerin yerine getirmesinde kendisine vekalet eden naibler önemlidir. Naiblik görevinde genellikle divan-ı inşanın başkanı yer alır. Vezirin naibi aynı zamanda sultanın veziri de sayılır. Naib dışında bir de bazı işleri yerine getirmek için çalıştırdığı memurları ve kendine bağlı askerleri bulunur (Kurpalidis, 2007: 85; Köymen, 2001: 157; Ersan ve Alican, 2014: 177; Kafesoğlu, 1973: 138).

Vezirin devlet faaliyetlerine ilişkin oldukça geniş yetkileri vardır. Öyle ki sultan gibi vezirler de kendi divanlarından bizzat ferman çıkartabilir. Bunun yanında vezirler devlet faaliyetlerini yürütürken, genellikle sultandan aldığı emirlerle hareket ederler ve diğer devlet adamlarına kıyasla sultanla sürekli iletişim halindedirler (Köymen, 2001: 159; Turan, 1995: 53). Vezirler sultan namına ülkeyi yönetmekle birlikte, düzenlenen törenlerde, elçiler ve vasal devlet hükümdarları ile münasebetlerde ve Divan-ı Mezalim'de sultanın vekili olarak yer alır. Bununla birlikte devlet görevlilerinin ataması ve azliyle de ilgilenir. Vezirin bu önemli görevlerinin yanı sıra sultan ile halk arasında bir aracı niteliğinde olduğu, halkın işleriyle de yakından ilgilendiği belirtilir (Kurpalidis, 2007: 84-85).

Vezirler vermiş oldukları hizmet karşılığında devletten belli bir miktar maaş alır ve iktaları da bulunur. Vezirler divit, dest ve otağ başta olmak üzere sultanlarda olduğu gibi bazı sembollere sahiptir. Bunların yanında milletlerarası ilişkiler yürütülürken veziri temsilen bir

de elçisi bulunmaktadır (Köymen, 2001: 174-177; Ersan ve Alican, 2014: 177). Sivil teşkilatın en üst mertebesinde yer alan vezirin bir Selçuklu komutanı gibi kendine bağlı askeri kuvveti de bulunurken, emrindeki askerlerin maaşlarından vezirler sorumludur. Vezirlerin çoğu zaman sivil taraflarının yanı sıra komutanlık taraflarının da olduğu görülür. Öyle ki vezirlerin, başkaldıran bağlı devlet hükümdarına ilişkin kuvvet kullandıklarına dair örnekler bulunur. Dolayısıyla Selçuklu vezirlerinin sultandan sonra gelen bir öneme sahip oldukça geniş yetkilerinin olduğu ve tüm hükümet işlerinin onda toplandığı açıktır. Tüm bu yetkileri kullanan vezirin itaatkar ve işinin ehli olması önemlidir. Büyük vezir Nizamülmülk'ün de belirttiği üzere, devlet faaliyetlerinin düzenli ve iyi bir şekilde yürütülmesi vezirin bu niteliklere sahip olmasına bağlıdır (Köymen, 2001: 159-164).

Divan-ı İnşa: Selçuklu sultanlarının diğer devlet ve eyaletlerle olan haberleşmesiyle ilgilenen divandır. Bu divan haberleşme işlerinin yanı sıra yazışma işiyle de ilgilenir. Sultanın vermiş olduğu ikta belgeleriyle atama işlemlerine ait belgelerde bu divan tarafından hazırlanıp verilmektedir. Bu divana başkanlık eden kişi 'sahib-i divan-ı tuğra' ya da 'inşa' unvanı alır (Sevim ve Merçil, 2014: 624; Ersan ve Alican, 2014: 180). Sonuçta bu divanın en önemli vazifesi başta sultan fermanlarıyla resmi belgeleri hazırlamak, gerek hakimiyet alanı içinde gerekse diğer devletlerle gerçekleştirilen resmi haberleşmeleri sağlamaktır (Kurpalidis, 2007: 89).

İlk zamanlar bu divan tuğra ve inşa dairesi şeklinde iki daireden oluşur. Tuğra dairesi, sultanın vermiş olduğu emirlerin yazılı olduğu emirnamelerin üst kısmına, genellikle sultanın adı ve varsa lakabı ile dua cümlesinden oluşan tuğrasını basmakla görevli dairedir. Bu daireden çıkan belgeler genellikle Farsça yazılır (Sevim ve Merçil, 2014: 624-625). Tuğrul Bey dönemi Dandanakan zaferi sonrası gönderilen fetihnamenin başında geleneksel Türk devletlerinin hükümdarlık sembollerinden olan ok ve yay işaretleri yer alır. Turan (2003: 107) Tuğra divanının buradan çıktığını belirtir. Dolayısıyla Tuğra, fermanları onaylarken kullanılan ok ve yay olarak resmedilen hakimiyet sembollerinin kullanıldığı divandır (Kurpalidis, 2007: 87-88). İnşa dairesi ise devletin hem iç hem de dış yazışmalarıyla ilgilenir. Tuğra divanı Büyük Selçuklunun kuruluşundan itibaren tüm Selçuklu döneminde var olan bir divandır. Daha sonra bu iki daire birleştirilerek tek bir divan haline gelecektir. Bu divanın başında Nizamülmülk'ün vezirlik dönemine kadar Türk asıllı devlet görevlileri bulunurken, onun zamanından itibaren bu göreve İran asıllı devlet adamları atanır (Sevim ve Merçil, 2014: 624-625).

Divan-ı İstifa: Kaynaklarda 'Divan-ı İstifa-yı Memalik' olarak da geçen bu divan, devletin iktisadi meseleleriyle ilgilenen ve devlet hazinesinin gelir ve gider işlerini denetleyen

büyük divana dahil en üst mali daire olarak bilinir. Bu divanın başkanına ‘Müstevfi’, ‘Müstevfi’l-memalik’ ya da ‘Sahib-i Divan-ı İstifa’ denmektedir. Divan bugünkü anlamda Maliye bakanlığı mahiyetindedir. Divan-ı İstifada devletin yıllık bütçesi düzenlenir, devlet gelirinin giderinden fazla olmasına özen gösterilir. Bu gerçekleşmiyorsa gelir ve giderlerin denk olduğu bir düzenleme oluşturulmak hedeflenir (Sevim ve Merçil, 2014: 625; Kafesoğlu, 1973: 138).

Devletin ekonomik işlerinden sorumlu memurlarının hepsi müstevfiye bağlıdır. Müstevfi, eyaletlerdeki mali işlerle ilgili dairelerin yönetim ve kontrolünü gerçekleştirmek için tüm eyaletlere temsilci atar. Her üst mertebedeki devlet görevlisinde müstevfilerin de işlerinde yardımcı olan naibleri bulunur. Müstevfi vergi toplamakla görevli memurların işlerini ve bu işlerle ilgili tutulan belgeleri kontrol eder. Gelir ve giderlerle ilgili tüm malumat özel defterlerde yer alır. Defterlerde ürünlerden elde edilen gelir miktarı ve kira ücretleri kaydedilir. Bu divanın yıllık bütçe düzenlemek, vergi toplamak gibi görevlerin yanı sıra her türlü devlet görevlisinin maaş ve ödeme işlemleriyle de ilgilendiği görülür (Kurpalidis, 2007: 95-97; Köymen, 2001: 185; Cahen, 2002: 184).

Divan-ı İşraf: Kaynaklarda ‘Divan-ı Müşrif’ olarak da geçen bu divanın görevi, idari teşkilatın gelir ve giderlerini denetlemektir. En mühim görevi hazinenin gelirlerini denetlemek olan Divan-ı işrafın yaptığı denetleme içerisine divan-ı istifanın faaliyetleri de girecek şekilde oldukça geniştir. Bu divanın başındaki görevliye ‘Müşrif’ veya ‘Müşrif-i Memalik’ denir. Eyaletlerde müşrifeye bağlı temsilciler bulunur. Bu temsilcilerin görevi merkezdeki müşrifeye bilgi vermek, önceden miktarı belirlenmiş vergilerin zamanında gelmesini kontrol etmektedir. Bu görevliler amillerin yanında bir bakıma müfettişlik görevini yerine getirir (Kurpalidis, 2007: 99; Ersan ve Alican, 2014: 180). Mali işlerle görevli ikinci bir divan olarak gördüğümüz divan-ı işrafın, divan-ı istifa ile arasında bir bağın olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Sultan Sancar dönemine ait bir vesikada divan-ı inşa başkanlığı ile divan-ı istifa başkanlığında aynı kişinin isminin geçmesi bu iki görevin aynı bürokrat tarafından yürütüldüğünün kanıtı niteliğindedir (Kurpalidis, 2007: 100-101).

Divanül-Ceyş: Kaynaklarda ‘Divan-ı Arz’ olarak da geçen bu divan ordunun yönetimi, asker sayısı ve mali faaliyetleri ile ilgilenen divandır. Bu divanın başındaki kişi ‘Arız’, ‘Arızu’ l-Ceyş’ veya ‘Sahib-i Divan-ı Arz’ olarak bilinir. Divan-ı Arız bugünkü anlamda milli savunma bakanıdır. Devletin merkezinde bulunan bu divanın dışında eyaletlerde de divanları bulunur. Eyalet temsilcilerine ise ‘arız’ denmektedir. Başlıca görevleri her rütbeden askerlerin maaş ve diğer gelirlerini yürütmek, asker toplamak ve askerlerin kayıtlarını takip etmektir. Bununla birlikte çeşitli rütbeden askerlerin ödenek miktarını belirleyip ödemekle görevlidir.

Divanül-Ceyş bugünkü Milli Savunma Bakanlığı mahiyetindedir (Köymen, 2001: 186; Sevim ve Merçil, 2014: 625; Kurpalidis, 2007: 102-103).

Yukarıda açıkladığımız divanlar büyük divanı oluşturan divanlardır. Bu divanların her bir üyesinin tıpkı vezir gibi kalem ehli sınıfından ve İran asıllı olması, her birinin sultanın güvenine nail olmuş kişiler olması ve bizzat sultan tarafından atanmaları ve maaşlı olmaları gibi bazı ortak yönleri bulunur. Bir başka bahse değer ortak yönleri de her bir divanın merkezin dışında eyaletlerde de teşkilatlanmalarının bulunmasıdır. Bu divanlar dışında belirli faaliyetleri yerine getirmek için oluşturulan başka divanlarda bulunur. Bu divanların başındaki devlet görevlileri büyük divanın üyesi olmadıkları için toplantılarına da katılmazlar (Köymen, 2001: 181-186).

Divan-ı Berid: Devlet teşkilatlanması içinde büyük divana bağlı olmayan divanlardan biri Divan-ı Berid'dir. Bu divan merkez ile eyalet arasındaki iletişim ve haberleşmeyi sağlar, ülkenin her bir yanında meydana gelen tüm olaylardan en ince ayrıntısına kadar merkezi haberdar eder. Divan-ı Berid'in başkanına 'Sahib-i Berid' denmekte, eyaletlerde ise 'Sahib-i Haber' denilen görevlileri bulunmaktadır. Sultan Alp Arslan zamanında bu divan rüşvet ve yalan haberin artması sonucu devlet düzeninde geri dönüşü olmayacak bozulmaların meydana gelebileceği gerekçesi ile kaldırılmıştır. Fakat daha sonra Sultan Sancar döneminde casus kullanarak bir haber alma teşkilatlanmasının varlığı görülür. Sonuçta oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren bir devletin merkezi teşkilatı ile eyaletler arasında veya Sultan ile eyaletleri yöneten melik ve valiler arasında gerçekleşen haberleşmeyi sağlayacak bir teşkilatlanmanın varlığı gerekli görülmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 626).

Divan-ı Mezalim: Büyük divana dahil olmayan bir başka divan Divan-ı Mezalim'dir. Selçuklu devlet teşkilatlanmasında oldukça önemli bir yeri olan bu divan haksızlığa uğrayan halkın -bu haksızlığa memurlar tarafından uğramış dahi olsalar- başvurabilecekleri bir kurumdur. Mezalim divanında görülen davaların çözümlenmesi ve adaletin yerini bulabilmesi için hükümetin belirlediği bazı kanunlar, gelenekler ve eşitlik ilkesi temel alınır. Bu divanda görülen davaların konusu genellikle vergi işleri, güvenlik ve toplum düzeniyle ilgili meselelerdir. Başlarda bu divanın başkanlığını sultan yaparken daha sonra sultanın vekaleten vezirini, eyaletteki büyük devlet görevlilerini, kadıları ya da melikleri atadığı görülür (Sevim ve Merçil, 2014: 626; Köymen, 2001: 187).

Mezalim mahkemelerinde görev alan Emir-i Dad'lar kötü idarenin zulüm ve baskısından halkın korunmasını sağlar. Divan-ı Mezalim yönetilen Müslüman ya da Gayri-Müslim halkın yönetim karşısında herhangi bir zulme uğradığında, idare karşısında uğramış olduğu haksızlıklara karşı başvurdukları bir mekanizma olarak faaliyet gösterir (Cahen, 2002:

187; Alodalı ve Usta, 2017: 168-169). Bu divanı önemli kılan haksızlık ve yolsuzluk yapmış her bürokrat ve devlet adamının yargılanabilmesidir. Bunun yanında mezalim divanı, sultan ile halk arasında kurulan iletişimin doğrudan olmasını sağlayan, halkın istek ve sorunlarını idari makamlara iletebildiği bir kurumdur (Ersan ve Alican, 2014: 190).

Türk yönetim geleneği incelendiğinde gerek İslamiyet öncesinde gerek sonrasında adil bir yöneticinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bahsedilen niteliklerde, halkın sorunlarını dinleyen ve bu sorunları göz ardı etmeyerek çözüm üreten yönetici anlayışından bahsedilir. Selçukluların Divan-ı Mezalim ve kadılık müesseseleri bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Çünkü her iki mekanizmada, halkın sorunlarını dile getirme fırsatı bulduğu önemli kurumlardır. Gerek Türk devlet geleneğinde gerekse İran-İslam devlet geleneğinde yöneticinin (Sultan/Şah) halktan gelen şikayetleri değerlendiren ve bu şikayetlere çözüm üreten en yüksek karar mercii olarak kabul edilerek, Mezalim Divanı'na benzer mekanizmaları devlet yapısında bulundurması ortak bir yönetim geleneği olarak kabul edilir (Alodalı ve Usta, 2017: 170-172; Ortaylı 2012: 25).

Divan-ı Has: Büyük divana dahil olmayan bir başka divan da Divan-ı Has'dır. Bu divan adından da anlaşılacağı gibi sultana ait arazilerin yönetiminden sorumludur. Sultan kendi şahsına ait olan has arazisinden hanedan mensubu olan kişilere ya ikta olarak ya da mülk olarak alanlar verir. Sultana ait bu araziye kontrol eden ve yönetiminden sorumlu olan devlet görevlisine 'Vekil-i Divan-ı Has' ya da kısaca 'Vekil' denir. Ayrıca bu divan içinde mali işlerle ilgilenen bir daire bulunmaktadır. Bu daireyle bağlantılı olarak Müstevfiler görev alır. Müstevfiler divan-ı hasın mali işleriyle ilgili bilgiler verir. Yine divan içinde has araziyle ilgili her konuda denetim yapan müfettişler de bulunur (Sevim ve Merçil, 2014: 626-627).

Divan-ı Eyalet: Kaynaklarda 'Divan-ı Vilayet' olarak da geçen bu divan taşra yönetiminin önemli bir parçasıdır. Merkezde bulunan divanlar gibi eyaletlerde de merkezdeki divanın küçük bir benzeri olan farklı amaçlarla kurulmuş divanlar vardır. Vali aracılığı ile yönetilen bir eyalette divan başkanı validir. Eğer eyaleti idare eden Selçuklu hanedan üyesi olan bir melik ise o zaman valinin başkanlık ettiği divandan farklı bir divan kurulur. Bu durumda Selçuklu melikin divanı merkezdeki büyük divanın benzeridir. Melikin divanında görevli olan veziri, merkezde bulunan büyük divanın verdiği görevlere bağlıdır. Bununla birlikte bu vezir sultan tarafından atanır. Dolayısıyla Büyük Divan'a bağlı olan merkezi organların eyalet görevlileri bu divanda bulunur (Sevim ve Merçil, 2014: 627; Kurpalidis, 2007: 109).

2.1.2.2. Taşra Örgütlenmesi

Selçukluların, ya tabi devlet hükümdarlarının hakimiyetinde dolaylı olarak yönetilmiş ya da merkezden atanmış valiler tarafından doğrudan yönetilmiş olsun hakimiyet alanı sayıları belli olmamakla birlikte şehir ve vilayetlere ayrılır. Taşra idaresinin temelini vilayetler oluşturmaktadır. Vilayetler merkeze doğrudan bağlı valilerin yönettiği vilayetler, meliklerin dolaylı olarak yönettiği vilayetler ve uç vilayetleri olarak ayrılmaktadır. Valiler doğrudan merkezden atanmakla birlikte Büyük Divana bağlıdır. Selçuklu hanedan üyesi olan melikler ise doğrudan sultana bağlı bulunmakta, vilayetlere meliklerle birlikte onlara idari işlerde yardımcı olacak atabeylerde atanmaktadır. Uç vilayetlerinin başında ise uç beyleri bulunur (Köymen, 2001: 187-188; Baykara, 1985: 52-53).

Selçuklu döneminde vilayetlerin yüksek yöneticilerinin çoğunlukla yalnızca vali unvanı taşıdığı görülür. Bunun nedeni meliklerin, ikta sahiplerinin, amillerin ve şahnelerin de valilik görevini yerine getiriyor olmasıdır. Nizamülmülk'ün siyasetnamesinde de vali kelimesi ikta sahibi ve amil kelimeleriyle birlikte geçer (Köymen, 2001: 187-188). Hanedan üyesi olan valilerin diğerlerinden ayrı olarak yönettikleri bölgelerde kendi divanları bulunur. Ancak atandıkları takdirde şehir ve vilayetlerin idaresi, Selçuklu hanedanın erkek üyeleri olarak meliklere verilir. Ayrıca vilayetlere ilişkin değişiklikler sultanın fermanı ile yapılır (Ersan ve Alican, 2014: 182; Kesik, 2003: 123). Selçuklu devletlerinde, meliklerin dışında üst düzey komutanlar da vilayet yöneticisi olarak görülür (Kurpalidis, 2007: 149). Bunun yanı sıra hemen her vilayette tüm divanların temsilcileri olarak memurlar bulunur. Taşra görevlilerinin ikta gelirlerini toplamak, gelirlerle asker yetiştirmek, buldukları bölgenin güvenliği sağlamak ve vergilerin zamanında toplanmasını gerçekleştirmek gibi sorumlulukları vardır (Ersan ve Alican, 2014: 182).

Selçuklu taşra bürokrasisini oluşturan görevliler başlıca amid, reis, hatib, amil, kadı, muhtesib, şahne unvanlarına sahip devlet adamlarıdır. Büyük vezir Nizamülmülk'e göre sivil ve askeri teşkilatlanmada görev alan bu kişilerin tecrübeli, yetenekli ve işin ehli olmaları gerekir. Taşra teşkilatı merkez teşkilatının aksine tamamen İranlılardan oluşmamaktadır. Merkez teşkilatı İranlılardan oluşurken, taşra memurluklarında İranlılarla birlikte Türkler de görev alır. Başlıca eyalet memurlukları arasından şahnelik bütünüyle kılıç ehliendir. Muhtesib ise kimi zaman Türk olurken kimi zaman da İranlıdır. Bunlar dışında kalan memurluklar kalem ehlinin yani İranlıların tekelindedir (Ersan ve Alican, 2014: 182; Köymen, 2001: 189-202).

Amid: Selçuklu devletinin taşra bürokrasisinde yer alan ve devleti vilayette temsil eden en üst memurudur. Görevli olduğu vilayette Selçuklu otoritesini yürüten Amid'in emri

Selçuklu sultanının emri olarak bilinir. Sultanın bizzat iletişim kurduğu üst düzey devlet memurlarındandır. Selçuklu askeri teşkilatlanmasında görev alan bir Türk'ün ilk amacı emirlik rütbesini elde etmek ise mülki teşkilatlanmada görevli bir İranlının ilk amacı amidlik rütbesini elde etmektir. Selçuklu devleti aracısız hükmettiği her vilayete amid atar (Köymen, 1986: 89; Köymen, 2001: 202-203; Kafesoğlu, 1973: 142).

Amid'in bu merteye sonucunda en önemli görevi diğer bürokratların denetimini yapmaktır. Asıl görevi idari ve mali işlerle ilgilenmek olan amid zaman zaman askeri işlerle de ilgilenerek devletin vilayette hemen her işinden sorumludur. Bir diğer önemli görevi de vergilerin zamanında ve adil toplanmasını sağlamaktır. Bunun yanında şehrin savunmasını da gerçekleştirir. Vezirlik makamında olduğu gibi valilik makamına da kalem ehli sınıfından, özellikle İran asıllı kişiler atanır (Köymen, 1986: 88-89 Köymen, 2001: 202-203). Vali bölgesinde haksızlığı, zulmü ve kanunsuzluğu önlemekle de görevlidir. Bunun için divan-ı mezalim başkanını yönlendirip uyarabilir (Kurpalidis, 2007: 109). Sultan tarafından bizzat görevlendirilen amid görevlerini yerine getirirken Büyük Divan'a bağlı olarak çalışır. Zamanla şahnelik makamının kurulmasıyla, amidlerin saydığımız görevlerinden yalnızca mali işlerle yani daha çok ikta meseleleriyle ilgilenerek diğer görevlerin şahnelere geçeceği görülür. Dolayısıyla şehir düzeni ve hayatıyla ilgili sorunlarla alakalı değildir (Ersan ve Alican, 2014: 182; Köymen, 2001: 214; Kurpalidis, 2007: 149).

Şahne: Selçuklu devletinin vilayetteki üst düzey komutanıdır. Selçuklu sultanlarının geniş yetkili devlet adamları olan Amid'ler, zamanla özellikle devletin geç dönemlerinde bazı görevlerini vilayetlerdeki askeri vali olarak bilinen şahnelere bırakır. En bilinen görevi, emniyeti sağlamak, toplum düzenini bozan her türlü suçu işleyen kişileri yakalatıp cezalandırmak ve sultanın egemenliğini savunmaktır. Şahneler cezalandırma görevini yerine getirirken tarafsız olmalı, soruşturmaları yürütürken de bilirkişiye, müftiye veya imama danışmalıdır. Bu durumda şahne ve kadının işbirliği içinde oldukları görülür (Kurpalidis, 2007: 124-128; Ersan ve Alican, 2014: 182). Kılıç ehlinde olan bu Türk komutanlarının emrinde askeri kuvvetler bulunur. Nitekim kalem ehli sınıfından olan İran asıllı amid'lerin emrinde de İran asıllı mülki memurlar bulunmaktadır (Köymen, 2001: 221).

Amil: Vilayette görülen bir diğer memurluk da amilliktir. Bu makama da tıpkı amidlikte olduğu gibi kalem ehli sınıfından bir İranlı atanır. Amil, sivi vali, genellikle memur ve vergi tahsildarı olmak üzere üç anlama gelir. Bunların yanı sıra amid ile birlikte vali anlamını da taşır. Yine bununla birlikte bazı Orta Çağ eserlerinde bağlı devlet hükümdarlarına amil denildiği görülür. Ancak yine de kabul görünen ortak görüş amil'in vergi tahsildarı olarak memur anlamına geldiğidir. Amillerden vergileri toplarken, halka iyi muamele

göstermeleri, hasad zamanından önce vergi istenmemeleri, bu şekilde halkı zora sokmamaları beklenir. Böylece halkın üretmesi ve devlete itaati gerçekleşmiş olacaktır (Köymen, 2001: 221-223; Ersan ve Alican, 2014: 182).

Muhtesib: Kılıç ehli sınıfından bir Türk'e verilen memurluklarından biridir. Bu şehir görevlisi ticari ve ahlaki düzeni sağlamak, bir nevi belediyeçilik işlerini denetlemekle görevlidir. Bir muhtesib görev aldığı şehirde çarşı ve pazardaki terazi ve fiyatları denetlemek, alışverişleri ve özellikle şehir dışından gelen malların satılışını kontrol etmekle sorumludur (Ersan ve Alican: 2014: 182-183; Köymen, 2001: 225). Muhtesibler şeriat kurallarını iyi bilmekte, görevlerini yerine getirirken şeriatın belirlediklerine göre hareket etmektedir (Kurpalidis, 2007: 136-137).

Kadı: Selçuklu devletinde sultan, dünyevi işlerin baş hakimi olarak bilinerek divan-ı mezalime katılır. Taşradaki cezai işlerle kadılar ilgilenir. Kadılar görevlerini yerine getirirken, şeri hukukun kurallarına uymakla yükümlüdür. Bu makama genellikle fıkıh sahibi olanlar ve bilginler atanır. Yerelde sultanın vekili olan kadı, yetkilerinin sultanın emirlerine bağlı olmasından dolayı yaptığı işte tamamen bağımsız değildir. Sultana ters düşen davranış veya kararlarından ötürü onun tarafından azledilebilir. Kadı mahkemede karar verirken İslami yasalara uymalı, din bilginlerine danışmalıdır. Kur'an, peygamber sözler, şeriat kuralları ve kendisinden önceki imamların benzer durumlarda almış olduğu kararlara uygun kararlar vermelidir (Kurpalidis, 2007: 129-131; Köymen, 2001: 227).

Reis: Selçuklu devletinde şehir yönetiminin başıdır. Amid ve şahnelerin görevleriyle reisin görevi benzerlik gösterir (Köymen, 2001: 228). Reisler şehir halkının çıkarları için çalışmakla birlikte sultanın egemenliğini ve otoritesini şehirde temsil eder. Reisler sultana sadık olan şehrin ileri gelenleri arasından seçilmekle birlikte, hiyerarşide validen sonra gelmekte ve geniş yetkileri bulunmaktadır (Kurpalidis, 2007: 116-118).

Hatib: Hatib'in en bilindik görevi camilerde namaz kıldırma görevidir. Hatibler Kur'an ilmi bilen dini bütün devlet görevlileridir. Dolayısıyla imam ve ilmiye sınıfından oldukları anlaşılır. Hatibler Cuma namazı sonrası vaaz verir. Bu vaazlarda halka, sultanın egemenliğine itaat etmelerini bildirir (Kurpalidis, 2007: 139; Köymen, 2001: 228).

Atabey: Atabeylik, Selçuklu devrinde bahsedilmesi gereken önemli bir memuriyettir. Ata ve bey kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen bu kavrama ilk defa Nizamülmülk'ün bu unvanı alması ile Büyük Selçuklu Devleti'nde rastlanır. Bu kavram Türk devlet geleneğine yabancı olmayarak önceden de bilinir. Öyle ki Orhun Abideleri'nde Yollug Tigin kendisini Kül Tigin'in atası olarak tanıtır. Ancak unvan ve müessese olarak ilk kez Selçuklular devrinde

kullanılmış, önceleri önemli bir görevken zamanla yüksek bir unvan ve memuriyet haline dönüşmüştür (Yaman vd., 2018: 167-168; Subaşı, 2017: 508).

Doğrudan merkezdeki sultana bağlı olan atabeyler, yaşı küçük olan meliklerin bir bölgeye yönetici olarak gönderilmesiyle ona yönetim faaliyetinde yol göstermek amacıyla atanır. Atabeyler bilgili, tecrübeli, sadakatli oluşları ile özellikle Türk komutanlar arasından sultan tarafından görevlendirilir. Meliklerin eğitimleriyle ilgilenir ve bölgeyi onun adına hükümdar naibi niteliğinde yönetir. İdari, mali ve askeri olmak üzere bütün yetki atabeyin elinde toplanır. Atabeylerin kimi durumlarda naibi olduğu meliki tahta çıkarmak ve böylece devlet idaresini ele geçirmek için girişimlerde buldukları görülür (Subaşı, 2017: 508-510). Öyle ki Sultan, Atabey unvanı verdiği devlet adamı ile idaredeki yetkilerini paylaşır. Ancak bu usul Nizamülmülk örneğinde olumlu sonuç verirken özellikle devletin son dönemlerinde aynı sonucu vermemiş, atabeyler bağımsızlıklarını ilan ederek ayrı bir devlet dahi kurmuşlardır. Atabeylikten hükümdarlığa yükselme yoluyla tahta çıkış şekli de Selçuklu devrinde uygulanmış bir yöntemdir (Yaman vd., 2018: 167-168; Koca, 2011: 78).

Cahen, Selçuklu devletlerinin taşra örgütlenmesini feodal yapıya benzetir. Bu benzetmenin yalnızca ikta ve fief'in benzer sonuçlar getirmesi açısından, başka bir ifadeyle her ikisinin de otoritenin parçalanmasının bir nedeni olması açısından yapıldığı anlaşılır. Bu benzetmenin bir diğer nedeni, toprakta çalışan köylünün emeğinin büyük toprak sahipleri tarafından bir şekilde sömürüldüğü her sistemin feodal olarak nitelendiriliyor olmasıdır. Selçuklularda da zaman zaman buna benzer durumlar yaşandığı için feodal benzetmesinden kurtulamamıştır (Cahen, 2002: 193). Ancak Selçuklu eyalet yöneticilerinin kötü ve keyfi yönetimini engellemek adına gerek sultanın güçlü otoritesi gerekse Türk yönetim geleneğinin gereklilikleri, iyi bir taşra yöneticisiyle güçlü feodal bey arasında bir set oluşturur (Armağan, 2016: 88).

Selçuklu devletlerinde bir feodaliteden bahsedilirken, merkezde her konuda güçlü olarak nitelendirilen bir sultan olmakla birlikte taşra yönetiminin valilerin elinde olması ve bu nedenle sultanın gerçekte feodal yapılı bir devleti yönettiği belirtilir. Ancak Avrupa'daki derebeyinin aksine taşra yöneticileri sultan tarafından görevden alınabilen yüksek görevliden başka bir şey değildir. Merkez tarafından çeşitli önlemler alınarak feodal beylerin ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır. Kaldı ki Sultan eyaletlerdeki beylerin yönetimini kontrolü altında tutabilen, gerekirse görevden alabilen bir üst otoriteye sahiptir. Selçuklu iktasındaki temel görünüm ise hükmedilen toprakların hanedanın elinde kalabilmesi için hanedan üyelerine -devleti hanedanın her bir üyesinin ortak bir malı sayan geleneksel anlayış

sonucunda- iktalar verilmesidir (Yavuzcan Anvarian Aghdam, 2013: 254-255; Cahen, 2002: 194-195). Dolayısıyla ikta sistemi de merkeziyetçiliği güçlendiren bir sistemdir.

Başta Osman Turan, Erdoğan Merçil ve Mehmet Altay Köymen gibi önemli Selçuklu yazarları Selçuklunun taşra yönetiminden bahsederken, bu yönetimin feodaliteden uzak olduğunu belirtip aynı zamanda da eserlerinde “feodal sistem” veya “feodal bey” gibi kavramlar kullanmıştır. Ancak burada kasıt Selçuklu feodal sisteminin batının feodal sisteminden ayrı kendine özgü bir sistem olmasıdır. Öyle ki Türk devlet geleneğinde ‘ülüş usulü’ olarak da bilinen devletin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu anlayışı çerçevesinde yapılan toprak paylaşımı başta Osman Turan tarafından ‘Türk feodalitesi’ olarak isimlendirilir (Göksu, 2018: 154-155; Ortaylı, 2015: 118).

2.1.3. Askeri Teşkilatlanma

Selçuklular geleneksel olarak askeri güçleri ön planda olan bir millet olduklarından, kurmuş oldukları devleti orduya dayandırmıştır. Devleti kurarken sahip oldukları başarıyı, Selçuklu liderlerinin gücünü meşrulaştıran askeri kimliklerine borçludur (Ersan ve Alican, 2014: 183-184). Öyle ki Tuğrul ve Çağrı Beyler kısa zamanda Horasan’a hakim olup, onlara yönetsel açıdan büyük güç veren Sultan unvanını almalarını en başta askeri yapılarına borçludur (Cahen, 2002: 2). Selçuklular büyük bir devlet kurduktan sonra sivil teşkilatı İranlılara bırakarak, devlet yönetimini soydaşı olmayanlarla paylaşır. Ancak yaşanan bu etkileşim askeri kimliklerini etkilememiştir. Gerek devleti kurarken gerekse yönetirken sahip oldukları geleneklerden ve tecrübelerden yararlanmışlardır. Bu nedenle ordu yapılarını oluştururken hakim oldukları toplulukların geleneklerinden bir şey almalarına gerek kalmamıştır. Daha çok diğer topluluklar, Türk askeri teşkilatlanma ve savaş stratejilerinden yararlanmışlardır (Köymen, 2001: 232-233).

Eski Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da ordu ve sultan birbirinin ayrılmaz bir parçasıdır. Tuğrul Bey orduya karşı her zaman saygı duyarken, ordunun da sultana karşı bağlılığı ve itaati tamdır. Selçuklu devletlerinin tamamen orduya dayalı bir devlet olduğunu söylemek abartılı olmamakta, devletteki hemen her mekanizma ordu temelli işlemektedir. Nitekim Sultan da bir başkomutandır ve temel görevi fetihler ve savaşlar gerçekleştirmektir. Saray teşkilatı incelenirken de bu kadroda yer alanların Türk (kılıç ehli) oldukları görülür (Köymen, 2001: 232-233; Ersan ve Alican, 2014: 183-184).

Selçuklu ordusu zamanla maaşlı ve topraklı askerlerden oluşan düzenli bir orduya dönüşmüş, ordu Nizam-ül Mülk’ün geliştirdiği ikta sistemine dayanmıştır. Bu sisteme göre sultan hanedan üyeleri ve ileri gelen devlet adamlarından toprak karşılığında asker

beslemelerini ister. İktâ sahiplerinin reyadan belli bir miktar vergi alarak besledikleri askerler barış zamanında toprak işçisiyken, devleti savunmayı gerektiren durumlarda askerdir. Taşrada belirli bir varlığa sahip olan bu askerler, batının feodal beyi benzeri otoriteye sahip olmamaları için sürekli denetlenmiş, zenginleşip bir hanedanlık kurmalarını engellemek için görev yerleri iki yılda bir değiştirilmiştir. Ancak bu sistem zamanla yozlaşmış ve iktâ sahiplerinin halka yönelik baskısı artmıştır (Öztürk, 1999: 108-109; Canatan, 2009: 1999).

Selçukluların ordu yapılarının Karahanlılar ve Gaznelilerin etkisinde olduğundan bahsedilir. Merkezdeki sultanın gulam usulüyle yetiştirilmiş askerleri bulunur. Bu askerler Gulamhane'lerde İslam medeniyetiyle yetiştirilir. Bu usul Gazneliler ile benzerlik gösterir. Ancak Selçuklu ordusu çok geniştir, bu yapılanma yalnızca bir kısmıdır (Öztürk, 1999: 108-109). Selçuklu ordusunu teşkil eden insan unsuru genel itibariyle devletin erken dönemlerinde, kuruluşunda oldukça etkisi olan hür ve göçebe Türkmenler ve gulam usulüne göre yetişmiş Türklere'dir (Köymen, 1986: 94). En geniş haliyle de maaşlı askerler olan gulamlar, iktâsı olan Türk emirlerin beslediği eyalet askerleri, gerekli durumlarda hazır olan vasal devletlere ait kuvvetler, gönüllüler ve Türkmen beylerinin yönetimindeki Türkmen kuvvetleridir (Ersan ve Alican, 2014: 184-185; Kafesoğlu, 1973:147).

Selçukluların uç kuvvetleri olan Türkmenler Selçuklu ordusunda oldukça önemli bir gücü oluşturur. Türkmen kuvvetlerinin liderlerine 'Salar', savaşan askerlerine de 'Gazi' denmekle birlikte her birinin zamanla maaşlı olduğu bilinir (Sevim ve Merçil, 2014: 629-630). Selçuklu ordusu içinde temelde en büyük rolü Türkmenler oynamış hatta Selçuklular büyük bir devlet kurmalarını ve Anadolu coğrafyasını yurt edinmelerini Türkmenlere borçludur. Ancak Selçuklu ordusunda Türkmenlerin yerini yavaş yavaş gulam usulüne göre yetişmiş Türk askere bıraktığı görülür. Yine de askeri teşkilat kadrosu çoğunlukla Türklere tarafından işgal edilmiş olmaktadır (Köymen, 2001: 236-237).

Selçuklular, Gazneli hükümdarı Mahmut'un çeşitli kavimlerden toplanan askerleri belli bir eğitimden geçirerek meydana getirdiği hassa ordusundan (gulam) etkilenmiş, eğitilmiş askerlerden oluşan bir ordu meydana getirmiştir. Hasşa ordusu zamanla devletin asıl askeri gücü haline gelmiştir (Güngör, 2003: 174). Selçuklular devlet düzenine geçtikleri vakit teşkilatlanmalarında, yerini aldıkları devletlerin insan unsurundan yararlanmışlardır. Gazneli Devleti'ni yıktıktan sonra buradaki gulam usulüyle yetişmiş Türk askerleri kendi ordu hizmetine nakletmiş, Gulam Türklere Selçuklu ordusunun en temel insan unsurunu oluşturmuştur. Başlangıçta Türkmenler ordunun etkili unsurları olurken zamanla yerlerini gulam usulüne göre yetiştirilmiş Türklere bırakmış, bu şekilde sürekli orduyu oluşturmuştur.

Gulamlar'ın Selçuklu ordusuna ilk nüfuz edişi bu şekildedir (Köymen, 2001: 238-240; Köymen, 1986: 96).

Gulamlar yetiştirilerek orduda belirli bir rütbeye erişebilen askerlerdir. Bir senede dört kez maaş alırlar. Sultan dışında da melikler başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarının hemen hepsinin kendilerine ait olarak yetiştirdikleri gulamları bulunur (Sevim ve Merçil, 2014: 629). Sayıları devlet adamlarının ekonomik durumu başta olmak üzere mevki ve derecesine göre değişen bu gulamlar, gerek sivil gerek askeri teşkilatlanmadaki devlet adamlarına bağlı adeta birer ücretli köle olarak nitelendirilir. Gulamlar sultandan çok bağlı oldukları efendilerine itaat ederler. Efendilerin verdikleri emir sultanın çıkarına ters düşse de bu emre uyarak yalnızca efendilerinin otoritesini tanırlar. Gulamlar arasında statü açısından pek fark yoktur ancak saray gulamları arasında girmek ayrıcalıklı kabul edilir (Köymen, 2001: 242-244).

Eyalet yöneticileri olarak görülen üst düzey askeri görevli olan sipahiler sosyal statü açısından alt tabakalarda yer alırken gulam sisteminin de etkisi ile üst düzey askeri görevlerde yer alabilir (Kurpalidis, 2007: 149). Komutanlar da aynı şekilde göçebe Türkmenler ve gulam usulüyle yetiştirilen Türklerden oluşur. Nasıl bir sivil teşkilat mensubu İranlı'nın asıl ideali amidlik makamına erişmekse, bir gulam'ın yani Türk'ün de ideali emirlik rütbesine erişmektir (Köymen, 1986: 97). Selçuklu ordusunu oluşturan bir diğer önemli güç bağlı devletlerin gönderdikleri kuvvetlerdir. Bağlılık alametlerinden biri olan savaş sırasında kuvvet gönderme zorunluluğu ordunun önemli bir başka unsurunu oluşturur. Gönüllüler de bir diğer önemli güçtür. Savaş sırasında yakın yerde bulunan bazı bölgelerin askeri kıtalarla savaşa katıldıkları görülmektedir. Gönüllülerin bu davranışındaki asıl amaçları daha çok sevap kazanmak adı altında ganimet elde etmektir (Köymen, 2001: 260-261).

Selçuklu ordusunun savaşçı gücü, atlı ve yaya olmak üzere bilindik şekilde iki kısımdan oluşur. Ancak atlı unsur çoğunluğu oluşturur. Ordu mensupları savaşta sahip oldukları uzmanlıklara ve görevlerine göre mızracılar, mancınıkçılar, kılıççılar, gürzcüler, okçular gibi daha çok kullandıkları silah aletine göre kısımlanmıştır. Diğer yandan savaş esnasındaki görevlerine göre de lağımçılar, köscüler, borazanlar, neftçiler, bayrakdarlar gibi kısımlara ayrılırlar. Rütbe ya da derece konusuna gelince Selçuklularda çeşitli rütbelere pek rastlanmamakta, gittikçe yükselen bir derecelenme ve rütbeden söz edilememektedir. Bu konuda yalnızca serheng'ler rütbesi hakkında bilgi mevcuttur. Bunlar genellikle inzibat işiyle meşgul olmalarının yanında emirlerinde asker bulunduran subaylık görevini de yerine getirmektedir (Sevim ve Merçil, 2014: 630; Köymen, 2001: 263-267).

Selçukluların Horasan'da kurdukları düzen sonrası hemen her Selçuklu devletinin gerek sosyal yapısında gerek teşkilatlanmasında Türk ve İran olmak üzere iki temel unsurun etkili olduğu görülür. İdari teşkilatlanmada ağırlık genellikle İranlılarda (kalem ehli) olurken, asker teşkilatlanma ise Türklerdedir. Türklerin devlet teşkilatlanmasındaki oynadıkları asıl rol askeri alanda gerçekleşir. Sivil teşkilatta yer alan İranlı unsur ile askeri teşkilatta yer alan Türk unsuru arasında zamanla nüfuz mücadelesinin yaşandığı görülür. Öyle ki sivil teşkilatlanmadaki İran unsurunun artması sonucu kılıç ehli sınıfından Türk askerleri, devletin bir İran devleti haline geldiği şeklinde eleştirir. Nitekim Türk unsuru saray ve orduda büyük çoğunluğu oluşturmakla birlikte her ne kadar devletin bürokrasi dili Farsça da olsa kendi aralarında Türkçe konuşur. Bunun yanında Orta Asya Türk geleneklerini muhafaza ederler (Köymen, 2001: 231-235).

Selçuklular geleneksel Türk devletlerinde görüldüğü gibi meydan savaşlarından çok ani baskınlarla yıpratma taktiğini kullanır. En çok karşılaşılan savaş taktiği geleneksel 'düzmece geri çekilme'dir. Bu savaş taktiğine göre savaşın öncesinde bir bölük yüksek tepelere gizlenip burada daha az sayıdaki birliğin düşmana saldırarak yenilgiye uğramış havası vererek kaçması ve düşmanı tepelere gizlenen bölüğe doğru çekmesidir. Bu şekilde pusuya düşen asker bir anda kendisini Türk askerlerinin çemberinde bulur. Bu savaş taktiği Türklere ait olup onlardan başka hiçbir ulus tarafından bu kadar başarılı kullanıldığı görülmemiştir (Kesik, 2003: 125-126; Peacock, 2016: 88).

Selçuklu ordusunun yapısı tamamen Türk geleneklerine göre şekillenmiştir. Anadolu Selçuklular özelinde ise Bizans'ın kısmi etkisinden bahsedilir. Öyle ki bazı kaynaklara göre Türkmenlerin savaşlarda karşılaştıkları yabancı savaş yöntemleriyle Rumlardan öğrenerek başa çıktıkları belirtilir (Cahen, 2002: 189). Selçuklularda askeri unvanların Türk, İran ve bazen de Arap gelenekleri çerçevesinde oluşturulduğu görülür. Örneğin Türkçe subaşı, Farsça serleşker ve Arapça şahne aynı anlamlara karşılık gelerek ordu kumandanı anlamındadır. Bunun yanında Türkçe beylerbeyi yerine Farsça sipahsa, Arapça emir'l ümera birbirleriyle yakın anlamda kullanılır (Cahen, 2002: 191-192). Ancak Selçukluların düzenli orduyu kurduktan sonra dahi ordunun yapısı ve savaş yönetimi geleneksel özelliklerini muhafaza edecektir.

2.1.4. Adli Teşkilatlanma

Adalet ilkesi Selçuklu yönetim anlayışında her zaman önemli bir yere sahiptir. Devlet kayıtları incelendiğinde Farsça kökenli 'dad'⁹ kelimesinin sürekli geçtiği, fermanlarda da

⁹ 'Dad' kanun ve adalet anlamında kullanılan hem dini hem siyasi bir terimdir (bkz. Kurpalidis, 2007: 81).

önemle yer aldığı görülür. Adaleti sağlama görevi sultanla birlikte en alt kademedeki devlet görevlisine kadar hemen tüm devlet erkanının görevidir. Selçuklularda adaleti sağlama konusunda asıl sorumlu olan sultandır. Ancak bu konuda bazı makamları görevlendirir. Bu makamı işgal eden devlet adamları diğer devlet adamlarından ayrı düşünülmektedir. Yine de Selçuklu sultanı en üst yetki olarak gerektiğinde müdahale edebilmektedir (Kurpalidis, 2007: 81-82; Ekiz, 2010: 25).

Orta Asya devlet geleneği etkisindeki Selçukluların Horasan'da devlet kurmaları, bu coğrafyanın sahip olduğu hukuk anlayışının yani İslami geleneğin şartlarına uymalarını gerektirir (Kafesoğlu, 1972: 111). Orta Çağın Türk-İslam devletlerinde görüldüğü gibi Selçuklularda da adli teşkilat, şer'i ve örf'i olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. Bunların yanı sıra bir de askeri yargı bulunur (Öztürk, 1999: 105-106). Bu üç unsurda genel itibariyle geleneksel Türk devlet anlayışıyla İslami nitelikli kurallar çerçevesinde şekillenerek Selçuklu adalet modelini oluşturur. Böylece eski Türk Devlet geleneği ve İslamiyet'in kaynaştığı bir başka husus töre ve şer'i hukukun birlikte uygulanabilmesinde meydana gelir. Şeri hukuğun kaynağını islami ilkeler oluştururken, örfi ve askeri hukuğun kaynağını töresel gelenekler oluşturur. Her ne kadar şeri ve örfi hukuk ayrı ayrı açıklanmış olsada aslında ikisi de birbirine eklemlenerek Selçukluların adli yapısını meydana getirir. Öyle ki örfi hukuktan ayrı bir yapı gibi bahsedilsede örfi hukukun şeri hukuka uymaması düşünülemez (Ersan ve Alican, 2014: 187-188; Coşkun, 2016: 130; Kafesoğlu, 1972: 149-150).

Şer'i Yargı: Kadılar tarafından yürütülen ve şeriatla ilgili davalarının konu edildiği yargı koludur. Şer'i yargıda kadılar kişiler arasında geçen anlaşmazlıklar, aile meseleleri, evlenme, boşanma, miras gibi özel hukuk konularına giren davalara ve şeriatın ilgilendiği tüm meselelere bakar (Armağan, 2016: 90; Ekiz, 2010: 12). Kadı esasen hem ceza hem de özel hukuk adına hüküm verir. Ayrıca yetim veya hiç erkek akrabası kalmamış kadınların vasiliklerini yapmakla birlikte, cami veya dini diğer vakıf ve kuruluşları idare eder. Aynı zamanda noter olarak da vazife görür. Kadıların vermiş oldukları hükmün temyizi yoktur. Kadının seçimi için gerekli koşullar adil olmak, şeriat kurallarını bilmek ve Müslüman olmaktır (Ersan ve Alican, 2014: 188-189; Üçok vd., 2002: 82).

Selçuklular İslamiyet'i benimsediklerinde İslam'ın özel hukuku oldukça gelişmiştir. Bu nedenle İslam hukukunda öncelikle özel hukuktan yararlanılır. Bunun karşısında kamu hukukuna ilişkin İslam kaynaklarında yeterli olmayan hükümlerden dolayı, Selçuklular bu alanda sahip oldukları kendi adli geleneklerini İslamiyet'le uyumlaştırarak sürdürür (Üçok vd., 2002: 140). İslamiyet Selçuklular için hem yeni bir din hem de yeni bir hukuk sistemidir. İslam teorisine göre kanunlar yani şer'i ilkeler Allah tarafından belirlenmekle birlikte, bu

kanunlar ne yeniden oluşturulabilir ne de değiştirilebilir. İslami yasalar ve hukuk normları olarak şeriatın referans aldıkları kaynaklar en başta Kuran, Hadis, Kıyas ve İcma' Umme'tir. Hukuk dili şeriattan dolayı Arapçadır (Cahen, 2002: 176; Özer, 2012: 34; Avcıoğlu, 1995: 2074-2075).

Kadılar devlet tarafından atanmakla birlikte Selçuklu devletinden ayrı bir kimliğe sahiptir ve müstakil bir kanun uygular. Başlıca şehirlerde kadılar bulunurken, nispeten daha küçük yerleşim birimlerinde kadının yardımcıları görev alır (Cahen, 2002: 188). Devletin hemen her yerinde bulunan kadıların başında ise Kadı'l-Kudat bulunur. Kadı'l Kudat bizzat sultan tarafından atanır. Baş kadı merkezdeki mahkemenin başkanlığını yapmakla birlikte hem merkezin hem de tüm hakimiyet alanındaki kadılık müessesesinin başıdır. Sultanın müdahalesine uzak olan eyaletlerde ise kadıları o eyaletin valileri atar (Ersan ve Alican, 2014: 188-189; Öztürk, 1999: 105-106).

Örfi Yargı: İslamiyet öncesi Orta Asya Türk devletlerinde töre devlette dahil her şeyin üzerindedir. Devlet töreye göre idare edilir. Öyleyse devleti meydana getiren hukuktur ve eski Türk devletleri hukuk kurallarına uygun olarak idare edilir. Töreler Türklerin bozkırda yaşamlarını düzenlemek adına belirledikleri kaidelerin zamanla hukuki bir form kazanmasıyla meydana gelir (Özer, 2012: 13; Kafesoğlu, 1997: 237-238). Bu nedenle töre hem bir anayasa hem de toplum düzenini sağlayan kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. İslamiyet öncesi Türklerin sahip olduğu hukuksal düzen olarak töre, hem kamu hukukunu hem de özel hukuku içine alır. Türk töresi bir gelenek halinde sağlam temelleri olmakla birlikte yazılı kanunlara dayanmaz. Ancak eski Türk mahkemelerinde töre hükümleri aksamadan uygulanmıştır (Güngör, 2003: 57-58; Öztürk, 1999: 30).

Selçukluların İslamiyet'i kabulüyle birlikte geleneksel Türk hukuk sistemi şeriata uygun hale getirilir. Dolayısıyla Selçuklular, şeriat ile geleneksel hukuki normları olan töreyi birlikte kullanır. Ancak yine de öncelik İslamiyet'le çelişmeyen törenin yaşatılması olacaktır. İslam'da özel hukuka kıyasla kamu hukuku daha az irdelenmiştir. Bu nedenle bu alan genellikle sahip olunan örf ve adetlere göre yani örfi hukuka göre yürütülür (Özer, 2012: 38; Üçok vd., 2002: 64). Geleneksel Türk devletlerinde önemli bir hukuksal yeri olan töre, İslami geleneğin tesiri sonrasında örfi yargı ile varlığını sürdürür. Böylelikle oluşan yapı daha çok Türk-İslam sentezi olarak, kendini Arap-İslam devlet yapısından ayırır. Dolayısıyla İslamiyet sonrası Selçuklular hukuki yapılarında an'anelerinden kalan mirasla hareket alanı bulmuş, töreyi örfler çerçevesinde muhafaza etmiştir. Böylece töreye bağlılık İslamiyet sonrasında da örfle bağlılık şeklinde devam etmiştir (Uğurlu ve Yılmaz, 2011: 951; Özdemir, 2009: 135).

Örfi hukuk sistemi şer'i hukukla kıyaslandığında ondan daha fazla tesiri ve yetki alanı olan, kadılar göz önüne alındığında ise iktidardan daha özerk yetki kullanabilen Selçuklu hukukunun temel yapı taşlarından biridir. Bununla birlikte şer'i hukukun sınırları aşılacak istendiği zaman sözlü gelenek olan örfler bir araç olarak kullanılır (Ersan ve Alican: 2014: 190). Buraya kadar belirtilenlerden sonra örfi yargıyı, ceza hukuku ile ilgili ve uhrevi olmayan konulara giren tüm davalara bakan yargı kolu şeklinde tanımlamak gerekir. Örfi yargı, iktidara karşı itaatsizlik gibi uhrevi konulara dahil olmayan daha çok siyasi nitelikli suçlara ilişkin davalarla ilgilenen yargı koludur. Örf-i hukukun başında 'Emir-i Dad' bulunur. Emir-i dad Divan-ı Mezalime başkanlık yapar. Bu nedenle bu mahkemelerde genellikle örfi hukuk çerçevesinde hüküm verilir (Armağan, 2016: 90; Ekiz, 2010: 12).

Askeri Yargı: Selçuklu adalet teşkilatında ordu içi meselelerle ilgilenen bir de askeri mahkeme bulunur. Bu mahkemeye 'Kadı-asker' veya 'Kadı-yı leşker' isimli kadı başkanlık eder. Askeri yargı hem örfi hem şer'i yargıdan müstakil bir konumda olmakla birlikte örfi yargıya daha yakın bir hukuk geleneği olarak nitelendirilir. Bu yargı sistemi askeri davaların şer'i ve örfi yargıda görülmemesi için oluşturulmuştur. Dolayısıyla Selçuklularda ordu meseleleri ile ilgilenen kadı-asker olarak ayrı bir yargı mensubu bulunur (Cahen, 2002: 188; Ersan ve Alican, 2014: 190-191; Öztürk, 1999: 106). Buraya kadar açıklanan hususlardan Selçuklularda İslam hukukundan çok Türk töresinin ön planda tutulduğu söylenebilir. Bu tutum altında daha çok geleneksel Türk devlet anlayışının etkisi vardır.

2.2. Toprak Yönetimi ve Halk

Selçukluların Horasan'da kurduğu devletin toplum yapısında zamanla, bilhassa teşkilatta yer alan devlet görevlileri açısından değişimler yaşanmıştır. Bunun dışında toprak yönetiminde de milli uygulamaların yanında gerekliliklere göre bazı yeni uygulamalar gerçekleşmektedir.

2.2.1. Selçuklu Halkı

Selçuklular devlet düzenine geçmeden önce boy halinde yaşam sürerken, konar-göçer nitelikli ve kan bağına dayanan bir toplumsal görünüme sahiptir. Bu toplumu oluşturan insanlar arasında akrabalık ilişkileri vardır. Toplumsal piramitin en üstünde boy beyleri ve etrafında komutanlar bulunur. Piramitin alt katında bulunanlar ise savaşçılar, meslek sahipleri ve diğerleridir. Kan bağına dayalı olan bu toplumun her bir üyesi arasında dayanışma ve akrabalık ilişkisi temel dayanaktır. Selçuklu toplum yapısı asıl dönüşümünü devlet düzenini kurmaya, Müslümanlaşmaya ve yerleşik düzene geçmeye başlamaları ile birlikte yaşamıştır. Selçukluların Horasan'da kurdukları devlet teşkilatı içinde İranlıların bulunmaya başlamasıyla

İran unsuru toplum yapısında yer alır. Selçuklular zamanla toprakları genişledikçe farklı milletleri bünyesinde barındıran bir yapıya dönüşür (Ersan ve Alican, 2014: 195-196).

Büyük Selçuklu Devleti'nde baştaki hanedanın Türk ırkından geliyor olması yerleşik İran halkı için farklı bir durum değildir. Bunun nedeni Selçuklulardan önce İran halkını yine Türk asıllı olan Gaznelilerin yönetmesi ve Selçukluların İran'ın yönetimini Gazneliler'den almasıdır. Kaldı ki yerleşik İran halkı daha birçok yabancı unsur tarafından idare edildiği için soydaşı olmayan bir hanedan tarafından idare edilmek daha önce karşılaşmadıkları bir durum değildir. Duruma Selçuklu hanedanı tarafından bakıldığında ise hanedanın ilk kez soydaşı olmayan bir halkı idare ettiği görülür (Köymen, 1998: 16).

Selçuklularda çeşitli soydan kitlelerin meydana getirdiği halkın üzerinde hakim zümre Türklerdir. Askeri teşkilatlanmada da daha çok Türkler, sivil teşkilatlanmada ise İran ve Arap asıllı devlet görevlileri bulunur. Böylece devletin sivil ve askeri teşkilatlanmasında Doğu İran ve Orta Asya asıllı olmak üzere iki temel ırka mensup devlet görevlileri yer alır. Bunun yanında ağırlıklı olarak bu iki coğrafyanın sahip olduğu devlet geleneğinin etkisine rastlanıldığı söylenebilir (Köymen, 2001: 59; Kurpalidis, 2007: 149). Bu doğrultuda devlet düzenine geçişle birlikte yeni bir sınıf olarak nitelendirilen, çoğunluğu İran asıllı bürokratların meydana getirdiği bürokrasi sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu bürokratlar daha önce bir Türk devleti olan Gazneliler'in bürokrasisinde görev almış kişilerdir (Ersan ve Alican, 2014: 197).

Selçuklu devletlerinde toplum genellikle Orta Çağ devletlerinde görüldüğü şekilde iki gruba ayrılır. İlk grubu oluşturanlar hakim unsur olarak Selçuklu hanedanı ile askeri ve mülki devlet adamlarıdır. Diğer grup ise bunlar dışında kalan reayadır (Köymen, 2001: 297). Büyük memurlukların yanı sıra küçük memurluklar genellikle orta sınıfı oluşturur. Tüm bunların yanında bir de geniş iktâ sahipleri, mülk sahipleri ve tüccarlar da şehirlerde yaşayan sosyal tabakayı oluşturur. Bir diğer grup şehrin ileri gelen aydın kesimi içerisindeki müderrisler ve ulemalardır (Kurpalidis, 2007: 150-151). Esnaf da bir araya gelerek ayrı ayrı lonca şeklinde birlikler oluşturur. Bunların dışında toplum içinde aşağı durumda olan vasıfsız insan gruplarına ayyar (işsiz güçsüzler) ve evbaş denilir. Köylerde yaşayan halk da genellikle toprak sahibi ve köylü olarak tarım ve çiftçilikle uğraşan topluluklardır (Sevim ve Merçil, 2014: 634-635; Ersan ve Alican, 2014: 198).

Selçuklu döneminde, birçok Orta Çağ devletinin aksine sosyal alanda ayrıcalıklı kesimin oluşması engellenmiştir. Öyle ki bütün toprakların devlete ait olduğu düşüncesiyle feodal düzendeki ayrıcalıklı sınıfın toprak ve halk üzerindeki baskı ve hakimiyetine rastlanmaz. İdari işlerden sorumlu devlet adamları dahi devletçilik anlayışı sonucunda bir sınıf anlayışı temelinde var olmamıştır (Turan, 2017: 35). Sıradan bir vatandaşın yüksek bir

devlet memuriyetine yükselme imkanı vardır. Bunun için aranan şart o makama uygun nitelikte olmaktır (Armağan, 2016: 90). İslam devletlerindeki toplum hayatının aksine Selçuklu devletlerinde yerli halk devlet idaresinde müşterek olarak rol alabilir. Bunun nedeni hem askeri hem sivil teşkilatta esas alınan şeyin soyluluktan çok liyakat ve kabiliyet oluşudur. Dolayısıyla Selçuklu devletlerinde her zaman hizmette yükselme fırsatı vardır. Örneğin bir kişinin orduda basit bir gulamken zamanla büyük bir komutan olması durumu oldukça sık rastlanır. Aynı durum sivil teşkilatlanma içinde geçerlidir (Köymen, 1986: 103-104).

Büyük Selçuklular İran coğrafyasına göç edip burada bir devlet kurduklarında, bu coğrafyada hali hazırda var olan İslami kadroya kendi otoritelerini kabul ettirmede güçlük çekmez. Bu kadroya dayanarak İslami modele uygun bir devlet kurarlar. Anadolu Selçukluları ise İslam'la bağlantısı olmayan ve yerli halkın neredeyse tümünün Hıristiyan inancında olduğu bir bölgede devlet kurmuşlardır. Bu nedenle kurulduğu ilk dönem sivil yönetici ve hukuk alimine ihtiyaç duyarlar. Ancak bu ihtiyacı Büyük Selçuklularda olduğu gibi yerli halktan karıştılamazlar. Bunun nedeni yerli halkın Hıristiyan oluşu değil, bu hizmetlerin Fars ve Arap dilini bilmeyi gerektirmesidir. Bu nedenle Anadolu coğrafyasına İslam devletlerinden ve özellikle İran'dan sivil yönetici ve personel getirilir. Ancak Hıristiyan halkı bu vazifelere gerekli olan Arap ve Fars dilini öğrendiği takdirde gelebilmektedir (Avcıoğlu, 1995: 2003-2005).

2.2.2. Toprak Yönetimi

Selçuklu Toprak yönetiminin temelini miri toprak sistemi oluşturur. Toprak idaresi ve hukuku çerçevesinde Orta Asya devlet geleneğince, devlet topraklarını hanedanın müşterek malı sayan anlayış nedeniyle boy beyleri toprakların kullanımını ailelere bir vergi karşılığında vermekte ancak mülkiyet yine boyun olmaktadır. Bu geleneksel anlayış Selçuklu miri toprak sisteminin temelidir. Toprakların müşterek mülkiyeti karşısında yalnızca kullanımının verildiği bu anlayış Türklere has bir toprak idare sistemidir. Miri toprak sistemi sayesinde Selçuklularda aristokrat veya köylü esir sınıfın doğması engellemiştir. Dolayısıyla toprakların ortak kullandığı müşterek mülkiyet ilişkisi neticesinde miri toprak rejimi, Selçuklulara Orta Asya Türk devlet geleneğinin mirası olarak nitelendirilir (Turan, 2003b: 135-136; Turan, 2017: 96-98; Kösoğlu, 1997: 38).

Selçukluların yürüttüğü devletçilik siyaseti birçok alanda hissedilir. Bu alanlardan en önemlisi toprak idaresi ve hukukudur. Özellikle Anadolu Selçuklu müesseselerinde daha önce görülmemiş bir şekilde devletin etkisi ve bu müesseselerin verdikleri hizmetin de kamu meselesi olarak değerlendirildiği görülür. Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde Bizans

yönetiminde devlet mülkü karşısında özel mülkiyet alanı oldukça genişlemiştir. Bu nedenle feodal düzenin toprak aristokrasisi ve köle çiftçileri benzeri bir sınıflı yapıya rastlanır. Bu durumun devlet düzenine getirdiği olumsuz etkilerden haberdar olan Selçuklular, bu düzeni kaldırarak bir toprak aristokrasisinin meydana gelmesini engellemiş ve özel mülk sahipliğine imkan vermeyerek toprakların hepsini mirileştirmiş, yani devlete ait topraklar olarak düzenlemiştir (Turan, 2017: 35-36; Ortaylı, 2015: 164; Avcıoğlu, 1995: 2084-2085). Dolayısıyla devletçilik politikası çerçevesinde feodal düzen benzeri ayrıcalıklı sınıfın toprak ve halk üzerindeki baskı ve hakimiyeti engellenmiş, böylece sosyal alanda da feodalizmine müsaade edilmemiştir.

Selçuklularda feodal düzenin köle çiftçisinden farklı olarak halk, toprağı işleme hakkına sahiptir ancak bu toprakları satamaz ya da kiraya veremez. Bunların yanı sıra hibe edemeyeceği gibi vakıfta edemez. Bu nedenle toprak üzerinde tamamen bir tasarruf hakkının varlığından söz edilemez. Köylü yalnızca toprağı işlemek, idare etmek ve müdafaa etmekle sorumludur. Köylünün işlediği topraktan elde ettiği verim ve toprağın tahsisine göre tespit edilen miktar ikta sahiplerine verilir. İкта sahibi kanunun belirlediği toprak vergisi dışında belirlenenden fazlasını talep edemez (Turan, 2017: 89-91). Köylü her ne kadar toprağın mülkiyetini elde edemiyor olsada, doğudaki ve batıdaki çağdaşı olduğu halktan farklı olarak her kesimin toprakları kullanabildikleri görülür.

İslam devletlerinde de özel mülkiyet devlet mülkiyetinden yaygındır. Bu nedenle milli toprak mülkiyeti anlayışına göre toprağın ortaklaşa kullanıldığı Selçuklu toprak sistemi, İslami yapıdan farklı ve kendine özgü bir özellik gösterir. Gerek Bizans gerekse İslam devletlerinde devlete ait ve şahsa ait mülkiyet kesin çizgilerle ayrılır. Bu nedenle Bizans ve İslam devletlerinde özel mülkiyet ağırlıklı bulunurken, Selçuklularda an'anevi bir anlayışla devlete ait topraklara daha fazla rastlanılır. Topraksız köylüye toprak dağıtma ve toprakların böylece işletilmesini sağlama devletin görevi olarak kabul edilir. Ancak devlet Anadolu'da toprakları kolayca mirileştirebiliyorken, İslam toprakları olan Güneydoğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi bunu gerçekleştiremediği köklü düzenlerle karşılaştığında oranın toprak mülkiyeti usulüne dokunmaz (Roux, 2004: 256-257; Turan, 2017: 35-36; Ortaylı, 2015: 164; Cahen, 2002: 130-132; Avcıoğlu, 1995: 2085).

Selçuklular dönemindeki devletçilik politikasının bir ürünü olarak nitelendirilen miri toprak sistemine göre, toprakların devletleştirilmesi usulünde şahıs topraklarının zorla devlet topraklarına eklenmesi söz konusu değildir. Topraklar mirileştirilirken herhangi bir engel durumunda ikta sistemi uygulanır. İktalar Selçukluların her alanda kurmaya çalıştıkları devletçilik politikasının bir ürünüdür. Özel mülkiyete dokunulmadığı durumlarda

devletleştirilemeyen topraklar, ikta idari sistemi kullanılarak devletleştirilir. Özellikle Büyük Selçuklular döneminde İslam bölgelerindeki toprak hukukuna bağlı kalmak mecburiyetinde oldukları durumlarda yani özel toprak mülkiyetine dokunamadıkları durumlarda askeri ikta sistemi oluşturulmuştur. Ancak Anadolu coğrafyası gibi adil toprak hukukundan yoksun, sosyal farklılıklara sebebiyet veren ve yeni bir sistem gerektiren durumlarda bu daha kolaydır (Turan, 2017: 82-85).

Selçuklu devletlerinde devlet toprakları olarak bilinen miri arazi, has, ikta, mülk ve vakıf arazisi şeklinde özellikle kullanım amaçlarına göre ayrılır. Halkın bu arazi sisteminde toprakları kullanırken bağlı kaldığı hukuki durum, yalnızca tasarruf hakkını elinde bulunduruyor olmasıdır. Bunun yanında devlet kamu menfaati çerçevesinde mülkiyeti de elinde bulundurduğu için, tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi ve sosyal yapıda oluşabilecek tezatları önlemek için denetim açısından kontrolü elinde bulundurur. Kaynaklarda Selçuklu topraklarındaki özel mülk toprakların sahibi olduğu kişilerin adı ile anılırken, devlete ait yani devlet mülkiyetinde bulunan miri toprakların ise sultan arazisi ya da büyük divan arazisi şeklinde geçer (Turan, 2017: 85-89; Kafesoğlu, 1973: 155; Ortaylı 2012: 104).

Selçukluların hususi toprak mülkiyetini kabul etmeyip bütün memleketi devlet mülkü (miri) haline getirmeleri, daha önce belirtildiği gibi geleneksel Türk kamu hukukunda yer alan toprak mülkiyeti an'anesinin bir devamı olarak nitelendirilir. Selçukluların askeri, idari, sosyal ve ekonomik durumunu şekillendiren miri toprak rejimi ve ikta sistemini, yönettiği ve bir şekilde etkilendiği devlet gelenekleriyle Türk devlet geleneğini bünyesinde özgünleştirip, bulunduğu idari ve iktisadi şartlar çerçevesinde geliştirerek uyguladığı söylenebilir. Öyle ki bu etkinin ışığında İran devlet geleneğinin de etkisinin olduğunu düşünenler vardır. Sonuç olarak Selçuklularda Türk devlet geleneğince toprak ve halk sultana aittir. Sultan genellikle toprağı istediği gibi kullanabilir (Gordlevski, 1988: 137).

Has Arazi: Has araziler her türlü geliri sultana ayrılan arazilerdir. Selçuklu sultanları özel mülkiyette bulunan araziler hariç, has arazi ve diğer arazileri istediği gibi kontrol edip her türlü tasarrufta bulunabilir. Sultan bu araziden iktalar verebilir. Genellikle bu araziye kendine ayıran sultan, gerektiği durumlarda da aile üyelerine lütfeder. Sultana ait arazilerin her ne kadar Selçuklu arazi kullanımında ayrı bir yeri olsa da bu araziler de devletin malı sayılır (Sevim ve Merçil, 2014: 634; Cahen, 2002: 130).

İkta Arazi: İkta araziler, meliklere, ordu mensubuna, emirlere ve diğer önemli devlet adamlarına, sundukları devlet hizmetinin karşılığı olarak verilmesi gereken maaşların yerine gelirin ayrıldığı arazilerdir. Selçuklu ailesinin tasarrufunda olan bu arazilerin işletimi ya da her türlü yararı ve geliri maaşlara karşılık olarak, komutanlara ya da devlet adamlarına ayrılır.

İkta sahibinin herhangi bir nedenden dolayı görevden alınmasıyla iktası da elinden gider. İktaları geçici kılan bir başka durum ise taht değişikliğidir. Sultanın değişmesiyle iktaların patentinde de değişiklik yapılır (Sevim ve Merçil, 2014: 634; Cahen, 2002: 198; Özaydın, 2018: 18). İkta sistemi, hazineye ait olan miri arazinin Nizam'ülmülk tarafından bölünerek süvari dirlikleri haline getirilmesiyle meydana gelmiş ve askeri bir kimlikle geliştirilip Selçukluya özgü bir sistem olarak kalmıştır (Armağan, 2016: 90). Eski Türklerin sahip olduğu askeri yapı, İslamiyet sonrasında önceki döneme kıyasla daha düzenli bir hal alır. Bu düzen beraberinde askeri ihtiyaçları da getirince ikta sistemi doğar. İkta sistemi hem devletin asker ihtiyacını karşılamış hem de aynı zamanda toprağın boş kalmasını engelleyerek tarımsal faaliyetlerin sürekliliğini sağlamıştır (Coşkun, 2016: 132).

Selçuklu devletinin devletçilik politikası ve kamu menfaati gözeterek uyguladığı miri toprak rejimi ve buna bağlı olan ikta sistemi başka bir açıdan değerlendirildiğinde resmen zorunluluktur. Öyle ki fethedilen coğrafyalara göçebeleri yerleştirmek ve yeni gelen halka yerleşecekleri yeni topraklar elde etmek devletin bu topraklar üzerinde tam bir hakimiyetini ve tasarruf serbestliğini gerektirir. Bunun yanı sıra miri toprak rejiminin devamlılığı, iyi ve düzenli işleyen ikta sisteminin varlığına bağlıdır. İdari ve askeri hizmet karşılığında miri toprakların kullanımının verildiği ikta sisteminin son bulması demek, özel mülkiyetin önünün açılması, devletin kendine ait topraklarının daralması demektir (Turan, 2017: 96-100).

İkta aynı zamanda, yerine getirdikleri hizmetin karşılığı olarak ödenen yaygın bir maaş türüdür. Bununla yanında ikta sahibi toprak gelirlerinin bir kısmını almakla birlikte, kimi zaman hiçbir gelir almayarak bunun yerine vergiden muaf tutulur. İkta sahipleri vergi toplarken halktan belirtilen vergi miktarının fazlasını talep edemez. Bu nedenle sürekli denetlenmeleri gerekir. İktalarla yalnızca toprağın geliri verilmekle birlikte bu durum toprağın mülkiyetini kapsamamaktadır (Kurpalidis, 2007: 160; Ortaylı, 2015: 154; Cahen, 2002: 137). Türk devlet anlayışına göre topraklar devlete veya sultana aittir. Toprak genellikle yalnızca hayatta kaldığı sürece herhangi bir devlet görevlisine ikta olarak verilir. İkta sahibi toprak üzerinde bir feodal beyin aksine herhangi bir otoriteye sahip değildir (Roux, 2004: 256-257).

Selçukluların kullandığı ikta sistemi kendinden öncekilerin daha gelişmiş ve Orta Doğu toprak sistemi anlayışının bir ürünüdür. Ancak Selçukluların kullandığı ikta sistemi Nizam'ülmülk'ün dokunuşuyla özgünleşerek, onun tarafından geliştirilip yönetsel bir niteliğe oturtulur. Böylece Selçukluların kullandığı ikta sistemi şekil ve kullanım açısından benzerlerinden farklılık gösterir. Çünkü Selçuklu ikta sisteminde hükmedilen bütün devlet toprakları, askeri nitelikli iktalara bölünmüştür (Turan, 2017: 96-98; Kurpalidis, 2007: 158-163). Selçukluların miri topraklar üzerinde kurduğu idari ve askeri sistem olan ikta sistemi,

Moğol istilasını takip eden birkaç yıl sonra Selçuklu ordusunun dağılmasıyla bozulur. İktâ sisteminin bozulması askeri neticelerin yanında idari sonuçlarda getirir. Bununla birlikte miri toprak rejimi de sarsılmış, böylece devlet topraklarının aksine özel mülkiyet artmıştır (Turan, 2017: 85-86).

Selçuklu devletlerinin eyalet yönetimi kimi tarihçiler tarafından feodal olarak nitelendirilir. Ancak eyalet yönetimi, örgütlenmesi ve üretim sistemi açısından batı feodalizmiyle benzerlik göstermemektedir. Özellikle Marksist anlayışa yakın tarihçiler köylü emeğinin toprak sahipleri tarafından sömürüldüğü her rejimi feodal olarak nitelendirme yoluna gitmiştir. Ancak bu nitelendirme gerçekte iktâ sisteminin bozulmuş halidir. Öyle ki Nizamülmülk'ün tasarladığı iktâ sisteminde merkezîyetçi yapı kendini daha fazla hissettirir. İktânın bozulmuş yapısında merkezin gücü zayıflamış, bu nedenle iktâ sahipleri gerek kamusal iktidarı gerekse mülkiyeti elinde toplayan güçlü kişiler haline gelmiştir. Dolayısıyla sistem ilk halinden ve amacından sapmıştır. Amacına göre işleyen bir iktâ sisteminde ise her zaman merkez tarafından görevden alınma ihtimali olan iktâ sahipleri vardır (Cahen, 2002: 193-196; Turan, 2003a: 310).

Mülk ya da Özel Arazi: Özel arazi, miras bırakmak, hibe etmek, satarak gelir elde etmek, vakıf etmek gibi üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olunan arazidir. Devlet özel araziye sahibinden alma hakkına sahip değildir (Sevim ve Merçil, 2014: 634). İslam ve Bizans yönetim geleneğinde hakimiyet altındaki topraklarda devlet ve özel mülk toprakları şeklinde mutlak bir ayırım yapılabilir. Bu ayırımı yapmak Türk devlet geleneğinde, ülkeyi hanedanın ortak malı olarak gören anlayış çerçevesinde biraz farklıdır. Selçuklulardan önce Bizans yönetiminde Anadolu topraklarının bazı şahıslara ödül olarak verilmesi giderek artmış, bu şekilde artan özel mülk topraklar büyük toprak sahiplerinin ve özgür köylülerin aleyhine genişlemiştir (Cahen, 2002: 130).

Selçuklularda da hükmedilen tüm toprakların devletin malı olduğu kabul edilse de bazı istisnalara bağlı olarak özel mülk sahipliğine imkan verilir. Bu istisnalar çerçevesinde var olan özel mülk topraklar iki türdür. İlki genellikle meyvalık, sulak tarla bulunduran toprakların sahiplerinin kanunda belirtilen vergileri ödemekle mükellef olup bu toprakları kendine mal etmekte serbest olduğu topraklardır. Bu toprak sahibi toprağını satmakta, hibe etmekte ya da miras bırakmakta serbesttir. Bunun bir nedeni olarak bağ bahçe ve meyvalıkları bulunan bu toprakların özel bir ilgi özen ve uğraş gerektiren topraklar olmasıdır. Bir diğer özel mülkiyet şekli de Selçuklu sultanlarının kendisine ait hak ve sorumluluklarının olduğu köy ve mezra şeklindeki toprakları kendisine devlet veya hususi işlerde üstün hizmet eden kişilere iktânın

da üstünde olarak vermesiyle ortaya çıkar. Bu topraklar tahta çıkış ya da bunun gibi özel durumlarda beylere verilen topraklardır (Turan, 2017: 93).

Vakıf Arazi: Kamu hizmetlerinin problemsiz ve düzenli bir şekilde verilmesi için bazen devlet bazen de özel şahıslar tarafından kurulan vakıf kurumları, kamusal faaliyetlerin yürütülmesi için oldukça önemlidir. Selçuklu şehirlerinin kamu hizmetleri vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilir. Belediye hizmetleri yerine getirilirken de vakıf sermayesinden yararlanır (Ersan ve Alican, 2014: 207-208). Vakıf arazileri, gelirlerinin bu ilmi ve sosyal kuruluşların masraflarını karşılamak için kullanılan arazilerdir. Bu arazilerin gelirleriyle medrese, cami ve hastane gibi çeşitli sosyal ve ilmi kuruluşların ihtiyaçları karşılanarak devamlılığı sağlanır. Vakıflar birer geleneksel İslam kurumu olmakla birlikte, genellikle kamu yararına kullanılır. Vakıf arazileriyle daha çok Anadolu Selçuklularında karşılaşılır (Sevim ve Merçil, 2014: 634; Cahen, 2002: 134).

Selçuklularda eski Türk devlet anlayışı temelinde hakimiyet alanındaki tüm topraklar devlete ait olmakla birlikte bu topraklar zamanla İran-İslam geleneğinin etkisiyle özel mülk ve ikta olarak ayrılabilmiştir. Selçukluların kullandıkları çeşitli toprak mülkiyeti biçimleri genel olarak, Orta Asya ve İran coğrafyasının etkisinde meydana gelmiştir. Her ne kadar farklı unsurların etkisinde gelişse de Selçukluların arazi kullanımları kendilerine has bir yapıdadır. Bu özgünlüğün en somut örneği ise ikta sistemidir. İkta sistemini Selçuklularda özgün yapan genellikle askeri nitelikli olmasıdır (Cahen, 2002: 131-137).

Bahsedilmesi gereken bir diğer konu da toprağın vergilendirilmesidir. Bu konuda temel kaynak İslam hukukudur. Selçuklular gayri Müslimlerden cizye ve haraç vergileri alır. Bunun yanında kendine bağlı diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar sonucunda da vergiler alır (Cahen, 2002: 130; Kesik, 2003: 130). Selçukluların en büyük gelir kaynağı tarımdır. Bu nedenle en temel vergide toprak üzerinden alınan vergilerdir. Valiler reayadan hiçbir ek vergilendirme talep edememektedir. Bu şekilde kanunsuz ve usulsüz uygulamalar önlenmeye çalışılmıştır (Cahen, 2002: 140).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETLERİNİ ŞEKİLLENDİREN UNSURLAR

Tarih boyunca her toplumun başlangıcı olduğu gibi bir dönüm noktası bulunur. Selçukluların da Horasan'da büyük bir devlet kurmaları ile dini inançlarında, toplum sistemleri, idari yapıları ve yönetim anlayışlarında yenilikler yaşanmış, etkilemekle birlikte etkilenmişlerdir. Böylece geleneksel idari yapıları, bahsedilen coğrafyada başka unsurların etkisinde şekillenip gelişmiştir. Selçukluların nasıl bir devlet yapısı ve yönetim anlayışına sahip olduğunu anlayabilmek için etkilendiği unsurlar çerçevesinde ele almak gerekir. Literatürde var olan bilgilere dayanılarak Selçuklu devletinin ilk var olduğu coğrafya Maveraünnehir'dir. Devletin siyasal ve toplumsal bir örgüt halinde kurumsallaşıp geliştiği coğrafyalar ise Orta Doğu'da eski İran ve Türk bölgeleri olurken batıda ise Roma ya da günümüz anlamında Anadolu'dur (Deniz, 2010: 16; Sencer, 1985: 142). Selçukluların Horasan'da büyük bir devlet kurana dek sahip oldukları idari yapı örgütlenmeye elverişli olurken, bu süreçte karşılaştıkları medeniyetlerin devlet geleneklerinden başta bürokrasi ve kurumsallaşma açısından bir şeyler almışlardır (Ortaylı, 2015: 189).

Selçukluların Orta Asya'dan kalma milli devlet gelenekleri, göç ettikleri coğrafyanın sahip olduğu İran-İslam sentezi bir niteliğe sahip yerel devlet geleneğinin etkisinde şekillenir (Cahen, 2002: 341). Bu nedenle Mecit'in (2017: 36) 'Neo Sasani' ve İslam devlet geleneklerinin bir sentezi olarak isimlendirdiği İran-İslam (Perso-Müslim) yönetimi, Selçuklu devletinin etkilendiği yönetsel dış etkenlerin başındadır. Bu etki başta vezir Nizamülmülk'ün ideal gördüğü devlet modeli düşüncesinde de hissedilir (Mecit, 2017: 57). Selçukluların kurdukları devlette, kurumsallaşmış bir teşkilat ve bürokratik yapı meydana getirmelerinde İran asıllı vezir Nizamülmülk'ün etkisi önemlidir. Vezirin pratikte yaptıklarının yanında teorisini yansıttığı siyasetnamesi, Selçuklu sultanları tarafından önemle incelenmiştir (Cahen, 2002: 174-175). Ancak Selçuklular her ne kadar gerek eski İran gerekse İslami gelenekle temas etmiş olsada bozkır devlet geleneği hemen her Selçuklu devletinde bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

İslamiyet sonrası Selçuklu devrinde Türk devlet idaresi adına güçlü bir yapı oluşturulmuş, yönetim bilimi literatüründe temel referans olarak bu dönem alınmıştır. Türk-İslam devleti olarak Selçuklular döneminde oluşturulan ve daha sonraki Türk devletleri tarafından geliştirilen idari yapıyla günümüzdeki Türk devlet yapısının temeli atılmıştır. Bugünün idari yapısını anlamak için Selçuklu devri önemlidir. Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışını anlayabilmek için de bu yapı ve anlayışın şekillenmesinde etkili olan

unsurlar çerçevesinde incelemek gerekir. 11. yüzyılın başlarında tarih sahnesinde var olan Selçuklu ailesinin büyük bir devlet kurmalarında en temelde, sahip oldukları Orta Asya'dan kalma milli bozkır devlet geleneği imkan vermiştir. Bu an'anevi yapı ve anlayışın hangi unsurların etkisiyle şekillenip geliştiğine yanıt bulabilmek için öncelikle Orta Asya devlet geleneği ve bu geleneğin Selçuklu devletlerinde süren izlerinden bahsetmek gerekir.

3.1. Orta Asya Türk Devlet Geleneğinin İzleri

Her devlet kendine özgü farklı bir yönetim geleneğine sahiptir. Bu gelenek, içerisinde farklı değerler barındırır. Böylece her milletin devlet yapısı ve yönetim anlayışı farklılık gösterir. Her toplumda, iktidarın niteliği, otoritesini kullanma şekli ve meşruluğunu sağlama yöntemi farklıdır. Öyle ki her devlet, gerek geçmişte gerekse günümüzde aynı yönetim sistemiyle tanımlansada o sistemi kendi bünyesinde farklı yorumlayarak yönetiminde uygular. Selçukluların da kurdukları devletler en temelde Orta Asya milli devlet geleneğiyle şekillenmiştir. Oğuzların güçlü bir şekilde bağlı oldukları bu milli idare geleneği, Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışında kendini hissettirir. Aralarına asırlar girmiş birçok Türk devletinin teşkilat yapısında ve yönetim anlayışında benzerlikler görülmesinin temel nedeni bağlı oldukları bu köklü milli yönetsel gelenektir.

3.1.1. Orta Asya Türk Devlet Geleneği

Türkler tarih boyunca farklı coğrafyalarda teşkilatlanılarda, sahip oldukları milli devlet yapısı ve yönetim anlayışı varlığını hemen her Türk devletinde sürdürür. Bu devlet geleneği örgütlü bir yapı şeklinde ilk olarak Orta Asya topraklarında kurulmuş Asya Hun İmparatorluğunda görülmüş, devamında ise İslamiyet sonrasında kurulan Türk-İslam devletlerinde varlığını korumuştur. Dolayısıyla bu milli geleneğin izlerini Selçukluların kurmuş oldukları devletlerde de görmek mümkündür. Selçuklular Orta Asya Türk devlet geleneğini, karşılaştıkları başka yönetsel etkenler ve İslamiyet sonrası inanç değişiminin getirdiği gerekliliklerle uyumlaştırmıştır.

3.1.1.1. Türklerde Devlet Anlayışı

Türkler devlet kurma kabiliyetini tarihin oldukça erken dönemlerinde kazanmış, elde ettikleri yönetsel birikimin bir ürünü olan köklü gelenekleriyle geniş coğrafyalara ve çeşitli millet ve ordulara hükmetmiş, birçok devlet ve kurum meydana getirmiştir. Türkler tarihte ilk olarak Orta Asya'nın bozkırlarında görülür ancak geçimlerini hayvancılıkla sağlamalarının aksine bu coğrafyanın geniş otlakları bulunmayan, yazları çoğunlukla kurak geçen bir niteliğe sahip oluşu hayat şartlarına uygun ve güvenli bir mekan bulabilmek için göç etmelerini

gerektirir. Sahip oldukları bu hareketli yaşam biçimleri, onların organizasyon ve dayanışma anlayışlarını kuvvetlendirerek başarılı bir teşkilatlanma ve birlikte hareket edebilme kabiliyetlerini güçlendirir. Göçler, planlı ve düzenli bir hareket doğrultusunda güçlü bir yönetim kabiliyeti gerektirir. Dolayısıyla bozkır Türklerinin sahip oldukları yaşam biçimi, devlet kurma kabiliyetlerinin gelişmesine imkan vermektedir (Terzi, 2012: 1; Ögel, 1971: 15-18; Kösoğlu, 1997: 39-40).

Türkler tarihte isimlerinin duyulmasından bu yana kendine özgü bir teşkilatlanma ile devlet örgütüne sahip olmuş, aynı dönem içinde farklı coğrafyalarda benzer nitelikte devletler kurmuşlardır. Devlet ve yönetim anlayışlarını bozkırda şekillendirmeye başlayarak zamanla örgütlü bir yapı tesis etmede başarılı bir millet haline gelirler. Devlet kurmaya verdikleri önem Türk milletinin varlığını ebedileştirmiş zamanla yok olmalarını engellemiştir. Bunun yanında meydana getirdikleri özgün idari yapı ve yönetim anlayışını bir gelenek halinde sürdürmüşlerdir (Günler, 2010: 2; Öztürk, 1999: 65-66). Türklerin kurdukları ilk örgütlü devlet olarak Hun Devleti, gerek sivil ve askeri teşkilatlanması gerekse oluşturduğu diğer kurumlarıyla sonrasında kurulacak olan Türk devletlerine ön model olmuştur (Terzi, 2012: 18-19).

Türklerin teşkilatlanma bilinci ve kabiliyetini milli bir kimlik olarak oldukça erken dönemlerde kazanmalarının temeli, sahip oldukları göçebe yaşam biçiminin ağır şartlarında aranır. Gerçekten de göçer vaziyette bir milletin birliğinin bozulmaması için teşkilatlanma kabiliyeti önemlidir (Öztürk, 1999: 65-66). Göçebe devlet yapısı ve bu yapıya sahip bir toplum liderliği Ortaylı'nın (2015: 114) belirttiği gibi sanıldığı kadar basit ve küçük ölçekli bir yapılanmaya sahip oldukları anlamına gelmemektedir. Aksine bu yaşam biçimi, daha karışık bir yapıyı düzene sokma kabiliyetine sahip olmayı ve güçlü ve meşru bir otorite ile teşkilatlanmayı gerektirecektir.

İslamiyet öncesi Türklerde devlet 'İl' kelimesi ile ifade edilir. Orhun yazıtlarında da 'İl' bugünkü devlete karşılık gelir. Kaşgarlı Mahmut ise 'İl'i eserinde "barış, sulh" anlamlarında kullanarak, devlet ile barışı bir arada tutar. Kargaşanın, yağmanın olduğu yerde devlet olmayacaktır (Öztürk, 1999: 21; Kösoğlu, 1997: 37; Ögel, 1971: 47). Eski Türkler devlet kurmayı 'İllenmek', idare etmeyi 'İl Tutmak' şeklinde kullanırken devletin yıkılışını da 'il kaybolmuş, kaçmış' gibi söylemlerle ifade eder. İl daha sonra İslamiyet'e geçişle birlikte devlet şeklinde dilimize yerleşir. Devlet Latince manada durmak, yerleşmek anlamlarında kullanılarak batıdaki 'status' filine karşılık gelirken, doğuda ise Arap dilinin d, v, l, kökünden gelip, hareket ettirmek, döndürmek, çevirmek anlamlarına karşılık gelmektedir (Öztürk, 1999: 22-23; Terzi, 2012: 3; Turan, 2003b: 137).

Bir devletin varlığından söz edebilmek için bazı unsurların varlığı gereklidir. Ancak bu unsurların taşıdığı anlam her millette farklılık gösterir. Orta Asya Türk devletlerinde genel olarak ‘nüfus, bağımsızlık, vatan ve kanun (töre)’ olmak üzere devleti oluşturan dört temel unsur bulunur. Türkler için vatan sahibi olmak önemliyken yalnızca bir toprak parçasına sahip olmak demek değildir. Vatan, kutsal kabul edilen törenin uygulandığı yerdir. Bunun yanında ‘Gökyüzü çadırımız’ diyen Türkler vatan topraklarının sınırlarını genişletmeyi amaçlar. Türk devletlerinde nüfusta önemli bir unsurdur. Eski Türk yazıtlarında halk anlamına gelen ‘Kün’ ile devlet anlamındaki il bir arada kullanılır (Öztürk, 1999: 33-41; Demirel, 2017: 425; Turan, 2003b: 108). Türkler için ilk çağlardan bu yana bağımsızlık bir başka önemli unsur olmuş, yaşam biçiminin de etkisi ile özgürlüğüne düşkün oluşu ve esareti kabul etmeyişiine savaşçı bir ruha sahip olmaları da eklenince, var oldukları tüm coğrafyalarda genellikle hükmeden taraf olmaları anlaşılabilmiştir (Terzi, 2012: 4-5).

Geleneksel Türk devletleri aile ve ordu olmak üzere iki sosyal temele dayandırılır. Gerek aile gerekse ordu sisteminin ilkeleri başta siyasi, idari ve adli olmak üzere neredeyse bütün müesseselere yansımıştır. Bu durum en başta Türklerin devleti/hükümdarı baba olarak yaşadıkları toprağı ise ana olarak saymalarında görülür. Herkes devlete (babaya) tabidir. Verimin simgesi olan toprak ananın konumu, kapsamı ve niteliğı değışse de devlet yegane bir varlık olarak kalır (Terzi, 2012: 2; Kafesoğlu, 1997: 221). Türklerin kurduğu devletlerde devletin kuruluş temeli babanın koruyucu liderliğini yaptığı ailedir. Burada hükümdar bir baba gibi kendini halkından sorumlu tutarak koruyuculuğunu üstlenir. İlk olarak aile birlikleri kurulur ve devlet bu ailenin büyüyüp genişlemesiyle meydana gelir. Eski Türk devletlerinden bahsedildiğinde en önce belirtilen niteliklerden biri, bu devletlerin birer savaş/ordu devleti şeklinde bir toplum ve teşkilat yapısına sahip oluşudur. Sahip oldukları hareketli yaşam biçimleri, aynı zamanda onları bir ordu millet haline getirir. Halk organize olmuş bir biçimde her an tehlikelere karşı savunmaya geçebilecek hazır bir düzene sahiptir (Öztürk, 1999: 29; Kafesoğlu, 1997: 61; Ögel, 1971: 36).

Halkının aynı zamanda orduyu oluşturması nedeniyle eski Türk devlet teşkilatında sivil ve ordu ayrımı şeklinde bir ayırım yapılmamaktadır. Hemen her geleneksel Türk devleti askeri nitelikli örgütlenmiştir. Gerek merkezde gerekse yerelde her üst düzey memur aynı zamanda bir komutandır. Devlet teşkilatında çalışan hemen her görevlinin aynı zamanda bir asker olması nedeniyle askeri düzen ve disiplin idari ve sivil bünyeye yansır. Hükümdarın buyruğu altında çalışan görevliler gerek savaş gerekse barış zamanı aynı topluluktur. Nitekim ünlü vezir Tonyukuk hem bir vezir hem de komutandır. Dolayısıyla geleneksel Türk devletlerinde askerlik ayrı bir hizmet ya da meslek olarak düşünülmemektedir. Türk

hükümdarları hem devlet yöneticisi hem de bir ordu komutanıdır. Selçuklularda Alp Arslan bu duruma en iyi örnektir. Hükümdarın kardeşleri de ordu komutanı olarak seçilir (Ögel, 1971: 99-109; Kafesoğlu, 1997: 232).

Sonuç olarak devlet kurma gerekliliği Türk milletinin bilincinde erken dönemlerde yer etmeye başlamış, Türkler bekalarını devletin varlığına bağladıkları için hiçbir zaman devletsiz kalmamıştır. Kurulan her Türk devleti, başka başka coğrafyalarda ortaya çıkmış olsa da çoğunlukla benzer özellikler gösterir. Farklı zaman ve mekanlarda kurulan Türk devletleri incelendiğinde Orta Asya benzeri niteliklere sahip bir devlet yapısı ve yönetim anlayışından söz edilebilir. Bu durum ancak Türk milletinin sahip olduğu köklü devlet geleneğinin etkisiyle açıklanır (Terzi, 2012: 3).

3.1.1.2. Orta Asya'da Hükümdar ve Nitelikleri

Eski Türk devlet anlayışında devlet her şeyin üstündedir. Hemen her Türk yazıtında il sözcüğü hükümdardan önce gelir. Hükümdar daha çok il, millet ve töreyi tamamlayan bir unsurdur (Ögel, 1971: 52-53). Eski Türk devlet anlayışına göre otorite devletin merkezinde bulunan hükümdarda toplanır ve devlet adına önemli kararlar merkezden alınır. Hükümdar Tanrı tarafından yeryüzünün düzeni ve idaresini sağlamak için gönderilir. Bu anlayışa göre yerin ve göğün sahibi Tanrı, talihli hükümdara “Kut” yani hükmetme gücü verir (Kösoğlu, 1997: 43-44; Özer, 2012: 8). Hükümdar Tanrı'nın belirlediği liyakate uygun davranmazsa kut'u elinden alır. Dolayısıyla Türk devletinin geleneksel inancına göre hükümdar tüm gökyüzü altında var olan yeryüzünün hükümdarı olarak Tanrı tarafından seçilmiş üstün yetenekli kişidir (Ögel, 1971: 54; Öztürk, 1999: 49-53).

Orta Asya'nın kut anlayışına göre iktidarın kutsi ve irsi oluşu aynı anda geçerlidir. Bu nedenle egemenlik belli bir hanedanın elindedir. Ancak bu durum taht üzerinde her zaman tüm hanedan üyesinin hak iddia etmesini gerektirir. Kimin iktidar olacağı ise kutsallık ve otoritenin kaynağı olan Tanrı'nın kut bağışlaması ile belli olur. Türk veraset sistemine göre genellikle başka bir sebep olmadıkça en büyük oğul tahta geçer. Ancak en büyük oğulun veliaht gösterilerek tahta çıkması kesin bir kural değildir. Bazen tahta, hükümdarın kardeşinin, amcasının, kuzeninin veya yeğeninin geçtiği durumlara da rastlanır. Verasetin ayarlanamadığı durumlarda kut'un kimin kaderi olacağı, iktidarı elde etme kabiliyetinin ve gücünün başka bir deyişle liyakatin kimde olduğuyla bağlantılıdır (Öztürk, 1999: 73-74; Divitçioğlu, 2000: 43). Ancak töre gereği hükümdar seçiminde en temel koşul Oğuz soyuna mensup olmaktır. Kut alan kişi genellikle Oğuz soyuna mensup olan kişidir. Tüm koşullarda

olduğu gibi hükümdarın Oğuz soyuna mensup olması otoritesini meşrulaştıran bir etkidir (Gökcan, 2018: 37-38;  zer, 2012: 10).

Geleneksel Türk devletlerinde tahta çıkışta liyakat geçerli olmuştur. Tahta çıkmaya yeterliliği olan hükümdar genellikle hükmetme kabiliyeti ve gücüne sahip olan kişidir. Liyakatli olduğu sürece amcaların ya da diğer hanedan mensuplarının tahta çıkması da töreye uygundur. Türk hakanları cesur, yiğit, alp olmalı ve bu nitelikler kadar önemli olan bilgili ve erdemli olmalıdır. Tüm bu nitelikler hükümdarın liyakati olmakla birlikte aynı zamanda hakimiyetini meşrulaştıran niteliklerdir (Kafesoğlu, 1997: 260; Terzi, 2012: 5). Hun devletinden itibaren Türk hükümdarları için beklenen temel nitelik ‘bilgelik’ ve ‘alplik’ olmuştur. Ancak bilgili olmak yalnızca hükümdarlar için geçerli değildir, aynı zamanda devlet erkanı ve komutanların da bilge olmaları beklenir. Geleneksel olarak tahta çıkışta kurultay onayı da etkilidir. Ancak kurultayda seçilmek ve onaylanmak için de hanedan mensubu olmak gerekir (Ögel, 1971: 64;  zt rk, 1999: 73-74).

Türklerin cihan hakimiyeti anlayışına göre Tanrı hakanı, gök ile yer arasında yaratılan insanların başına seçmiş ve öyle yaratmıştır. Bu anlayışa göre yeryüzü ve gökyüzü Tanrı’dan kut alan hakanın hakimiyetinde olmakta, hakan tüm insanlığı halkı bilmektedir (Terzi, 2012: 4; Divitçioğlu, 2000: 47). Nitekim Gök-Tanrı inancına göre yaratıcı, üstte mavi gökyüzünü, altta yağız yeri yarattığında ikisinin arasında insanı yaratmıştır. İnsanları yönetmek için ise Bumin Kağan ve İstemi Kağan’ı yaratmıştır. Bu şekilde hükümdar devleti yönetmek için yaratılmış yani ‘kut’ almış olur. Türk hükümdarı Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi oluşuyla Tanrı-kral niteliğinde teokratik devlet hükümdarı gibi tanrılaştırılmış ve olağan üstü niteliklere sahip bir varlık olarak algılanmamalıdır. Hükümdar yalnızca Tanrı tarafından sahip olduğu yetenekleriyle seçilen kişidir ( zt rk, 1999: 69-70; Ögel, 1971: 57; Turan, 2003b: 105).

Eski Türk devletlerinin hemen hepsinde yasama organı olarak devlet meclisi (toy/kurultay), yürütme organı olarak hükümet ve bir de devlet başkanlığı ayrı ayrı kuruluşlar şeklinde yer alır. Kuvvetlerin bu şekilde ayrılıyor oluşundan hükümdarın otoritesinin parçalandığı değerlendirilmesi çıkarılmamalıdır. Hükümdar, ülkede güçlü bir otoriteye sahip olarak üstün nitelikleri olan kişidir. Devlet görevlilerini o atar, kurultayı toplantıya çağırır ve toplantıda töre değişikliğini teklif eder. Bunun yanında yargıya başkanlık eder (Kafesoğlu, 1997: 253-255; Deniz, 2010: 20-21). Geleneksel Türk devletlerinde erdemli bir hükümdarın herhangi bir konuda faaliyette bulunmadan önce devlet meclisine danışması gerekir. Bunun yanında hükümdar devlet adına karar alırken ve bu kararı uygularken töreye uygun davranmalıdır. Törenin bağlayıcılığı hükümdarı da içine alarak geniş kapsamlıdır. Töreye

karşı gelen bir hükümdar dahi olsa sonucundan sorumlu olarak cezalandırılır. Bu anlayış hükümdarın mutlak bir otoriteye sahip olmadığı şeklinde değerlendirme yapılmasına yol açmıştır (Demirel, 2017: 447). Öyle ki hükümdarın Tanrı'nın ve törenin kesin hükümlerine uymak, hanedan üyelerinin katıldığı kurultaya danışarak kararlar almak gibi zorunlulukları ve hükümdarın faaliyetlerini denetleyen kurumların varlığı, geleneksel Türk devletlerini çağdaşı olduğu diğer toplumlardan ayıran diktatörlükten uzak nitelikler olarak değerlendirilir (Uğurlu ve Yılmaz, 2011: 956; Güngör, 2003: 57; Parkinson, 1984: 159).

Hakimiyetin meşruluğunu oluşturan kaynaklar her milletin geleneğinde farklılık gösterir. Geleneksel Türk devletlerinde hükümdarın emretme gücünün meşruluğu önemsenmiş ve sınırlı bir otorite nitelendirmesi yapılabilecek kaidelere yer verilmiştir. Türkler hiçbir zaman insanüstü niteliğe sahip bir hükümdar algısında olmamış, hükümdarlar halka karşı daima sorumlu devlet adamları olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki Türk hükümdarları buldukları makamın esasen bir güç makamı olmaktan çok bir sorumluluk makamı olduğunun bilincinde olmakla birlikte, halka hizmeti Tanrının kendisine bahsettiklerine karşılık ona ibadet etmek olarak görmüştür (Öztürk, 1999: 44-45; Özer, 2012: 15).

Weber'e göre yönetilenlerin yöneticinin emirlerine uymalarını kolaylaştıran husus, yönetenin otoritesini dayandırdığı meşruluk aracına olan inançlarıdır. O bu inanç çerçevesinde otoriteyi “geleneksel”, “yasal/rasyonel/ussal” ve “karizmatik” olmak üzere üçe ayırmıştır (Akçakaya, 2016: 282; Weber, 2017: 48). İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk yöneticilerin, Weber'in her üç otorite tipinin bir sentezi denilebilecek otoriteye sahip olarak hakimiyetini meşrulaştırdıkları ifade edilir. Hem ilahi hem an'anevi hem de karizmatik olan otorite Türk hükümdarında toplanır. Öyle ki geleneksel Türk devletlerinin hepsinde hanedanın kutsal kabul edilmesi ve iktidarın bir gelenek halinde aynı hanedanda kalması geleneksel otorite tanımlamasına karşılık gelirken, bu kutsallık neticesinde hanedan üyeleri arasından üstün yetenekleri ve liyakati sayesinde seçilmiş hükümdar da ailesel bir karizmatik otoriteye karşılık gelir. Tanrı'nın emirleri ve kurultaydan çıkan töreye uygun yönetim yükümlülüğü ise hükümdarın otoritesinin yasal nitelik taşıdığı, yasal otoriteye denk gelir (Özdemir, 2014: 69-79; Demirel, 2017: 433-434). Nitekim töreye göre hükümdar halkın yaşamından sorumlu bir devlet görevlisidir. Hükümdar Tanrı'nın ve törenin istediği şekilde devleti yönetmezse yine Tanrı tarafından iktidardan alınmış olur.

3.1.1.3 Hükümdara Yardımcı Kuruluşlar: Kurultay/Ayukı/Aygücü

Geleneksel dönemde de hükümdar, devlet işlerini yürütmeye kendisine yardımcı olacak devlet görevlilerine ya da mekanizmalara ihtiyaç duyar. Eski Türk devlet teşkilatında en üstte hükümdar yer almakla birlikte, hükümetin yanı sıra bir de yasama organı olarak meclis bulunur. Yargı erki ise ayrı tutularak farklı bir organ ve devlet memurunca yürütülür. Devlet meclisi niteliğindeki kurultay eski Türk devletlerinin en özgün mekanizmalarıdır. Bu meclislerde askeri, siyasi, mali olmak üzere devlet işlerine ilişkin hemen her mesele istişare yapılarak çözümlenip, hükümdarla birlikte devlet adına ortak kararlar alınır. Alınacak kararlar mecliste tartışıldıktan sonra hükümdar son sözü söyler. Kurultay, karar alan bir organ niteliğinden çok hükümdarın kararlarında etkisi olan istişare kurumu niteliğindedir (Terzi, 2012: 17-20; Seyitdanlıoğlu, 2009: 6-7; Özer, 2012: 18).

Orta Asya Türk devletlerinde yılda üç kez düzenlenen toplantılardan bahsedilir. Bunlardan ilki dini nitelikli olup yılın ilk ayında, diğeri ilkbaharda düzenlenirken sonuncusu ise sonbahar mevsiminde gerçekleşir. Ancak ilkbahar mevsiminde ikinci kez düzenlenen toplantı daha çok siyasi nitelikli olup aralarında en önemlisidir. Bu toplantılarda göğe kurban hediye edilir, halkın şikayet ve istekleri dinlenerek çözümler üretilir ve hükümdarın otoritesini onaylama, ülke meselelerini görüşüp karara bağlama gibi siyasi görüşmeler gerçekleşir. Bu toplantılara ‘Toy’ ya da ‘Kurultay’ denmekle birlikte Oğuz Türkçesinde ‘Kengeş’ olarak da geçtiği görülür (Kafesoğlu, 1997: 249; Özer, 2012: 19; Kösoğlu, 1997: 38-39).

Türk idari teşkilatında bir merkezi kuruluş olarak kurultayın varlığı, meclis anlayışının Türklerde oldukça köklü olduğunun kanıtıdır. Devlete ilişkin alınacak önemli kararlarda bir istişare kurumu olarak nitelendirilen kurultay geleneği, Mete döneminden Selçuklulara kadar uzanır. Kurultayın en temel üyeleri hükümdar ve hanedan mensupları ile kumandanlardır. Kurultayda devlet meseleleri görüşülüp karara bağlanırken gerekirse yeni töreler -bugünkü anlamda yasalar- konulur. Töreler genellikle hükümdarla birlikte meclisten çıkar. Ancak hükümdar tarafından yasa çıkartılması meclisin onayıyla mümkündür. Dolayısıyla hükümdar istediği konularda yasa çıkarabilmek için meclisin onayına ihtiyaç duyar (Soysal, 1999: 17; Öztürk, 1999: 88-89; Demirel, 2017: 430; Seyitdanlıoğlu, 2009: 6-7)

Kurultay geleneği Türk devlet geleneğinde bir yardımcı mekanizma olarak önemli bir yere sahiptir. Bu meclislerde törenin hükümlerinde meydana gelecek değişiklikler, hükümdarın onaylanması ya da oluşabilecek herhangi bir durumda tahttan indirilmesi, yapılacak savaşlar, yeni kurulacak saltanat gibi devlet adına önemli meseleler görüşülüp karara bağlanır. Kurultaydan çıkan töre, devlet yönetiminde temel dayanaktır. Dolayısıyla Türk devletlerinde töre ilahi nitelikli hükümdardan ve devletten dahi önemlidir. Bu husus “İl

gider, töre kalır” atasözünden de anlaşılabilir. Töre hükümdarı denetler niteliktedir ve hükümdar töreye uymakla yükümlüdür. Bu nedenle töre, Türk devletlerini çağdaşı olduğu diğer monarşiyle yönetilen devletlerden ayırır. Öyle ki hükümdarın devleti yönetirken faaliyet alanını kısmen daraltıp denetlenmesine olanak sağlar (Kafesoğlu 1997: 249-250; Güngör, 2003: 57; Demirel, 2017: 425; Parkinson, 1984: 159). Erdemli bir hükümdardan aldığı herhangi bir kararda meclis ile istişare içinde olması beklenir. Devlet meselelerinin görüşüldüğü bu meclisler İslamiyet sonrasında Selçuklularda da benzer niteliklerle bir şekilde devam edecektir.

Geleneksel Türk devletlerinde hükümdarın en mühim görevlerinden biri kurultaydan çıkan kararları ve töreyi tüm ülkede uygulamaktır. Bu görevi hükümdar adına Türkçe karşılığı “Ayukı” olarak bilinen hükümet yerine getirir. Hükümette yer alan bakanlara buyurmak fiilinden gelen “buyruk” hükümet başkanına ise “Aygucı” denir. Hükümdarın otağında yer alan buyruklar da dahil olmak üzere hükümeti oluşturan devlet adamları çoğunlukla askerdir (Kafesoğlu, 1997: 253-255; Deniz, 2010: 20-21; Ögel, 1971: 88). Buyruklar devlet meclislerinden çıkan kanunların ve alınan kararların ülke genelinde eşit bir şekilde uygulanmasını sağlar. Asya Hun Devleti’nden itibaren Türk devletlerinde devlet işlerinin yürütülmesinde yardımcı olan bakanların varlığından söz edilmektedir (Erdoğan, 2014: 41; İlvan, 2013: 3).

Hemen her geleneksel Türk devletinde görülmüş, devlet işlerinde hükümdara yardımcı bir başka aygıt da vezirlerdir. Eski Türk devletlerinde hükümdarın başveziri “Aygucu” olarak geçer. Vezir hükümdar olmadığı zaman devlet meclisine başkanlık eder. Geleneksel dönemde Türk vezirlerinin asıl görevi danışmanlık olmakla birlikte vezirlerin icra ve hüküm yetkisi yoktur (İlvan, 2013: 4; Ögel, 1971: 89). Dolayısıyla vezirin yetki ve sorumluluğu genellikle hükümdara çeşitli konularda arz ve taleplerde bulunmaktır. Gerek Hunlarda gerekse Göktürklerin ilk döneminde vezirlik gibi bir makama rastlanılmamaktadır. Ancak II. Göktürk devrinden sonra Türk devlet yönetiminde vezirler etkili olmaya başlamıştır. Bu dönemde hükümdarların cesur ve kahraman olurken vezirlerin de bilge olmaları beklenir. Uygurların döneminde vezirlerin sayısı artınca bir baş vezir yani “Ulug Aygucu” ortaya çıkar (Ögel, 1971: 89-93; Turan, 1995: 21). İslamiyet öncesi eski Türk devletlerinde de var olan vezirlik makamı, İslamiyet sonrasında hükümdardan sonra gelecek bir makama sahip olacak şekilde gelişmiştir.

3.1.1.4. Orta Asya Türk Yönetim Anlayışı

Literatürde Türk adının geçmesinden çok daha öncelerde var oldukları bilinen Türklerin, örgütlenmeye oldukça erken dönemlerde başlaması yönetim ve örgüte ilişkin ilkeleri de erken dönemlerde geliştirmesine ve oldukça zengin bir birikime sahip yönetsel mirasın ortaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle Orta Asya Türk yönetim anlayışına ilişkin birçok yönetsel ilkedен söz edilebilir. Bu köklü miras, Selçukluların devlet yapısı ve yönetim anlayışında devam edecektir.

Ülüş Sistemi: Bu sistem kısaca hanedana dayalı veraset sistemidir. Eski Türk devletlerinde veraset kesin bir kurala bağlı olmamakla birlikte tüm ülke toprakları hanedan üyelerinin ortak malıdır. Tanrı tüm hanedan üyesine eşit bir şekilde kut verir. Hanedan üyelerinin bu şekilde egemenliği paylaştıkları sisteme ülüş (pay) sistemi denmiştir. Böylece ülke toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırılarak başka bir deyişle üleştirülerek idari yapılanma gerçekleşir. Ancak tahta iktidar için liyakatli olan kim ise o çıkacağından bu sistem sonucunda taht kavgaları yaşanacaktır. Nitekim gerekli güce ve liyakate sahip olan sultan karşısında başarısız olan hanedan üyesinin gücünün meşruluğu kabul edilemez.¹⁰ Bu düzenin uygulamada birçok problemi beraberinde getirmesi sistemin problemleri değil doğası olarak görülmektedir (Ortaylı, 2015: 118; Köymen, 1998: 11; Demirel, 2017: 429).

İkili Yönetim veya Teşkilatlanma: Orta Asya Türk devlet geleneğince ülke, genellikle doğu-batı, sağ-sol, bozok-üçok vb. şeklinde iki kısma ayrılarak teşkilatlanıp yönetilmiştir. Bu şekilde bir ayırmda bir tarafın otoritesi kabul edilir ve diğer taraf tabi durumda olur. Her iki teşkilat devletin başındaki hükümdara bağlıdır. Bu sistemin temeli Oğuz Kağana dayanmış, Oğuz Kağan'ın dünya fethini tamamlayarak sahip olduğu devleti iki kısma ayırdığına inanılmıştır. (Kafesoğlu, 1997: 261; Terzi, 2012: 16; Armağan, 2016: 88; Koca, 2011: 258). Devleti doğu ve batı şeklinde ayırarak bu şekilde yönetme düzeninde, bağlı hükümdar batıda yer alırken veliahda verilecek olan asıl iktidar ise doğuda yer alır. Merkez ordusu doğuda bulunur. Ordunun ortasında da hükümdarın otağı yer alır. Hükümdarın tahtı daima doğuya dönüktür. Ülkenin batısına ise protokole uygun bir şekilde hanedan üyesi yabgu (İslamiyet sonrası Melik) unvanı alarak atanır. Yabgunun da kendine ait teşkilatlanması ve ordusu bulunur (Terzi, 2012: 16-17; Roux, 2004: 57). İktidar yardımcısı olarak batıda yönetim faaliyetini üstlenen yabgular genellikle hükümdarın oğulları ya da kardeşleri olan aynı zamanda komutanlardır (Roux, 2004: 137).

¹⁰ Eski Türk devlet geleneğine göre tüm hanedan devletin başına geçme hakkına sahip olduğundan bu hak en liyakatli olana nasip olur. Hemen her eski Türk devletinde olduğu gibi Selçuklularda da devam eden bu prensip "İdoneitas prensibi" olarak da geçer (bkz. Kafesoğlu, 13-17).

Gerek Hunlar da gerekse Göktürk Devleti'nde geleneksel ikili devlet düzenine göre doğuda hükümdar bulunurken batıda onun otoritesine “koşulmuş” yani bağlanmış bir yönetim alanı oluşturulmuştur. Öyle ki devlet kurulduğunda Bumin Kağan ‘büyük kağan’ olarak doğuya (Ötüken) yerleşirken, kardeşi İstemi ise Yabgu unvanı ile doğunun yüksek egemenliğini kabul ederek batıdaki Türk boylarını yönetmek için görevlendirilir (Ögel, 1971: 85-86; Kösoğlu, 1997: 38; Güngör, 2003: 25). Karahanlılar döneminde de devletin, bozkır yönetsel geleneğinin etkisiyle ikili teşkilatlanarak yönetildiği görülür. Bunun aksine Gazneliler, eski İran yönetsel geleneği doğrultusunda güçlü bir merkezi hükümdarla yönetilmiştir (Peacock, 2016: 43).

Eski Türk devletlerinin bu şekilde ikiye bölünerek yönetilmesi, kendine özgü merkeziyetçi bir yapıya sahip olduğu şeklinde değerlendirilir. Öyle ki buradaki düzene göre merkez doğu olarak seçilirken batıda bulunan yabgu, yönetimini doğudaki hükümdarın egemenliğine ters düşmeyecek şekilde yürütür. Elçi kabul edip göndermek, savaş ve barış yapabilmek gibi bazı kararları alırken de serbesttir. Ortak çıkarlar söz konusu olduğunda ise tabi olduğu devletle birlikte hareket ederek gerektiğinde destek vermeye yükümlüdür (Terzi, 2012: 16-17; Armağan, 2016: 88). Bu sistemin bir sakıncası olarak yabguların merkezden yarı bağımsız bir kimliğe sahip olmaları merkezin otoritesinin zayıfladığı durumlarda buldukları bölgeyi tam bağımsız bir şekilde hükmetmelerine imkan verebilir (Kösoğlu, 1997: 38).

Meydana gelen bu ikili yapı genellikle veraset meselesinde anlaşılabilen hanedan üyelerinin oluşturduğu yapıdır. Aralarında uzlaşmış hanedan üyeleri, devleti oluşturdukları bu ikili yapıya göre yönetebilmiştir. Buna en iyi örnekler Göktürk Devleti'nde Bumin Kağan ve kardeşi İstemi Yabgu ile Selçuklularda da Tuğrul ve Çağrı Beyler gösterilebilir (Roux, 2004: 137). Orta Asya Türk devletlerindeki geleneksel “ikili yönetim” veya “ikili teşkilatlanma” şeklinde oluşturulmuş olan bu yapıdan “iki hükümdarlı” bir sistem kastedilmemektedir. Bu düzen daha çok “koşullu kağanlık” olarak kabul edilir. Kaldı ki bu şekilde örgütlenmiş hemen her geleneksel Türk devletinde hakimiyet tek bir kişide (doğuda) toplanmıştır. Bu düzen daha çok ikili teşkilatlanma ve bir otorite şeklinde özetlenebilir (Kafesoğlu, 1997: 263-264; Ögel, 1971: 86).

Kolektif sorumluluk ilkesi: Bir Orta Asya geleneği olarak devlet yönetimi, sultan da dahil tek bir kişiyle değil tüm hanedan üyelerini kapsayacak şekilde ‘kolektif sorumluluk’ anlayışıyla gerçekleşir. Devletin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu şeklinde geleneksel Türk hakimiyet anlayışı, hanedan üyesi olan idari ve askeri teşkilatlanmadaki devlet adamlarıyla komutanların devletin istikbali ve kaderine ilişkin konularda söz sahibi olabilmesini hak görmekte ve meşrulaştırmaktadır. Dolayısıyla devlet meselelerinde, her bir

hanedan üyesi kolektif olarak sorumludur ve yönetime katılabilir (Köymen, 2001: 297; Demirel, 2017: 434-435).

İstişare: Görüldüğü üzere kurulan hemen her Türk devletinde yasama erki olarak bir meclis bulunur. Meclislerde başta idari, askeri ve ekonomik olmak üzere devlet meseleleri görüşülüp istişare yapılarak çözümler üretilir. İstişare yaparak karar almak hemen her geleneksel Türk devletinde görülen görece demokratik bir nitelik olarak algılanır. Hunlar ve Göktürklerden itibaren Türk devletlerinin önemli bir parçası olan kurultaylar daha çok danışma ve istişare toplantısı niteliğindedir (Terzi, 2012: 8-9). Türklerin tarih boyunca diğer toplumlardan ayrılan özelliklerinden biri sınıfsız bir yapıya sahip olmasıdır. Bu özellikleri onların yönetim anlayışlarına da yansımış, kamusal meselelerde oluşturulan danışma organlarıyla istişare yapılarak ortak kararlar alınmıştır (Durmuş, 2007: 25).

Adalet İlkesi: Türklerin yönetim anlayışını şekillendiren köklü ilkelere biri adalet ilkesi ve hukukun üstünlüğü anlayışdır. Türk hükümdarları adaletli yönetimle yükümlü olarak Tanrı tarafından görevlendirilir. Adaletin temelini kanunlar, kanunlarında temelini gerek İslamiyet öncesi gerek İslamiyet sonrası sahip oldukları inançları ve Türk töresi oluşturur. Hükümdar en üst yargıdır. Kanunlar ayırım gözetmeksizin hükümdar için de geçerlidir. Yöneten ile yönetilen arasındaki bu düzene Türklerde tüz (düz olmak) denmektedir. Türklerin kurdukları düzenli devletlerle tanınmasının farklı coğrafyalarda çeşitli millet ve ordulara hükmedebilmelerinin temeli olarak kamu hukukuna, kanunlara ve adaletli yönetime verdikleri önem gösterilir (Terzi, 2012: 5-6; Özer, 2012: 14; Armağan, 2016: 88). Adalet ilkesi kutlu hakanın otoritesinin meşruluğu için temel dayanak olmakla birlikte halk için de mutlak bir hak olarak görülür. Dolayısıyla Orta Asya Türk devletlerinde Tanrının verdiği güç ile yönetim faaliyetini sürdüren hükümdardan yönetimde adaletli olması beklenir. Hükümdar gücünün meşruluğunu ilahi bir nedene dayandırdığı için ona bu gücü veren Tanrı'ya karşı adaletli yönetimden sorumludur. Hükümdar adaletli olduğu ölçüde kut'u elinde tutacaktır (Kösoğlu, 1997: 49).

Töreyle Uygun Yönetim: Türkler devlet kurarken en temelde töreyi referans alır. Töre, kişi hak ve özgürlüğünden, hükümdarın görevlerinden ve töreye uygun olmayan durumlar için gerekli olan cezalardan bahseden, yazılı olmayan ilkelere oluşan bir anayasa niteliğindedir. Töreyi uygulayacak olan en temel yetkili hükümdardır ve hükümdardan töreye uygun yönetim beklenir. Hükümdarın otoritesi nitelendirilirken genellikle, Tanrı'dan aldığı güç ve yetkiyle töre koyma hürriyeti şeklinde ifade edilir (Terzi, 2012: 7-8; Demirel, 2017: 434-435). Kut ile töre birbiriyle bağlantılıdır. Öyle ki töreye uygun davranan hanedan üyesine kut verilir. Bu nedenle töreye uygun yönetim hükümdar için önemlidir. Bu Tanrı'nın bahsettiği kut'a layık

olmak için gerekli olan bir erdemlilik (Öztürk, 1999: 50-51). Bu şekilde bir yönetim hükümdarın otoritesini meşrulaştırır. Eğer hükümdar devleti töreye uygun yönetmezse egemenliğinin meşruluğu gider ve Tanrı verdiği kut'u geri alacaktır.

Hesap verebilirlik ilkesi: Orta Asya Türk devletlerinde hakimiyetin meşruluğu için Tanrı'nın emiri ve törenin hükümlerine uygun yönetim önemlidir. Otoritesinin meşruluğunu, diğer insanlardan üstün olan niteliklerinden ötürü Tanrı'dan kut (yönetme gücü, baht) alarak ve töreye uygun yönetim faaliyeti sürdürerek sağlar (Öztürk, 1999: 44-46). Dolayısıyla Türk hükümdarlarının Tanrı'dan aldıkları kut yani Tanrısal görev ebedi değildir. Tanrı tarafından üstün yetenekler bağışlanmış hükümdar hem töreye hem Tanrı'ya karşı sorumludur. Bu nedenle kut, töre gibi geleneksel kaideler çerçevesinde Türk hükümdarı için hem yasa yapıp hem de yaptığı yasaya uymayan bir monarkın mutlak egemenliğine benzer bir egemenlikten bahsedilememektedir. Türk hükümdarları daha çok hesap verebilir nitelikte bir hakimiyet yetkisine sahiptir (Kafesoğlu, 1997: 247-248).

Töreye karşı sorumlu olarak hareket eden hükümdar, törelerin çıkarıldığı kurultaya karşı da sorumludur. Ancak bu durum tamamen hükümdarın meclise bağımlı olduğu anlamına gelmemektedir. Töreye ve kurultaya karşı sorumluluk ilkesiyle yönetim faaliyeti sürdürmek, erdemli bir Türk hükümdarın simgesi olarak görülür. Sonuç olarak hükümdar hem töreye hem meclise hem de kut aldığı Tanrı'ya karşı hesap verebilirlik ilkesi çerçevesinde yönetim faaliyeti sürdürür. Nitekim Türk yazıtlarında da hükümdarın millete hesap verdiğinden bahser (Seyitdanlıoğlu, 2009: 5-7; Özer, 2012: 16-17). Dolayısıyla Türk hükümdarları uygulayacak oldukları her hangi bir faaliyet için yasaya ters düşmeyerek, daha çok danışma mekanizmalarıyla hareket eden ve hesap verebilirlik ilkesine dayanan bir yönetim anlayışını gelenek olarak sürdürmüşlerdir (Alodalı ve Usta, 2017: 170; Şahin, 2005: 152-161).

3.1.2. Selçuklu Devletlerinde Orta Asya Devlet Geleneğinin İzleri

Selçukluların 11. yüzyılda Horasan bölgesinde kurmuş oldukları devlet ve bu devlete bağlı olarak zamanla Selçuklu hanedanı tarafından kurulan diğer Selçuklu devletleri Orta Doğu'nun seyrini değiştirir. Oldukça kısa sayılabilecek bir zaman zarfında bu şekilde büyük bir devlet meydana getirmelerindeki başarı, öncelikle kurdukları devletin içine doğduğu köklü Orta Asya Türk devlet geleneğinde aranmalıdır. Öyle ki Ortaylı'nın (2015: 40-41) belirttiği gibi her Türk topluluğu bir devlet için hayati önem taşıyan yasaları, kuralları olan ve meşru bir otorite ile belirli bir yönetsel düzene ve teşkilatlanmaya sahip topluluklardır. Bu toplulukların sahip oldukları zengin yönetsel gelenek de hemen her Türk devletinde hissedilir. Dolayısıyla buraya kadar açıklanmaya çalışılan Orta Asya Türk devlet geleneğinin izleri

Selçuklu devletlerinde de varlığını koruyacaktır. Bu nedenle Oğuz Türklerinin Kınık boyuna mensup Selçukluların devlet yapısı ve yönetim anlayışını anlayabilmek için özellikle İslam'ın etkisine girmeden önceki devlet ve yönetim geleneği hakkında bilgi sahibi olmak gerekir.

Her devlet bir geleneğin içine doğarak o gelenekle birlikte şekillenir. Selçuklular büyük bir devlet kurarken din değişikliği yaşamış olsalar dahi kurdukları devlette, Orta Asya Türk devlet geleneğiyle kabul ettikleri yeni dinin ilkelerini ve karşılaştıkları farklı devlet geleneklerini uyumlaştırmayı başarmıştır. Türk toplumunun geleneklerine ve töresine bağlı oluşu dolayısıyla sahip oldukları yönetsel değerleri buldukları duruma entegre ederek devam ettirebilmişlerdir (Turan, 2017: 41; Başdin, 2017: 401). Orta Asya alışkanlıklarını kaybetmeyen Selçuklularda da Türk milli töresi Selçuklu devlet yönetiminde saygınlığını korumuş, Selçuklu sultanları için de yönetim faaliyetlerini sürdürürken temel dayanak olmuştur.

Türk devlet portresinin simgesi olan Hun Devleti, sonrasında kurulacak olan diğer Türk devletlerine model olmuştur. Göktürk Devleti de Asya Hun Devleti yıkıldıktan sonra bu devletin sahip olduğu değerlerin taşıyıcısı olmuş, idari, siyasi ve iktisadi başta olmak üzere Türk devlet geleneğini her açıdan temsil etmiştir (Kafesoğlu, 1997: 92). İlk zamanlar Göktürlere bağlı olan ve daha sonra ayrı bir devlet kuran Uygurlar da, kendinden sonra kurulan devletleri sahip oldukları teşkilatlanma ve bürokratik yapılarıyla etkiler. Nitekim Uygurlardan sonra ilk Türk İslam devleti olarak bilinen Karahanlı Devleti de Orta Asya Türk geleneğinin izlerini taşır. Karahanlıların da sahip oldukları Türklere özgü devlet yapısı ve yönetim anlayışının izlerini Selçuklular da görmek mümkündür. Dolayısıyla Türkler sahip oldukları köklü devlet geleneklerini bünyelerinde muhafaza ederek, hem Orta Asya'da hem Orta Doğu'da benzer nitelikte üstün devletler kurabilmiştir (Terzi, 2012: 20). Selçuklu devletlerinin tarihini başlatan Büyük Selçuklular da Orta Doğu bölgesine gelip burada İslam ve İran devlet gelenekleriyle karşılaşmış, ancak sahip oldukları köklü devlet geleneğini bünyesinde muhafaza edebilmiştir.

Orta Asya alışkanlıklarını kaybetmeyen Selçuklular için de teşkilat modelin ve yönetim anlayışında ordu ve aile düzeni başlıca iki önemli unsur olarak görülür. Öyle ki Selçuklu sultanları da Orta Asya hükümdarları gibi töre gereği babanın ailedeki konumuna benzer bir anlayışla devleti yönetmekte, kendisini tebaadan sorumlu görüp koruyuculuğunu üstlenmektedir. Dolayısıyla İslamiyet sonrasında da bir gelenek halinde devam eden bu anlayış neticesinde gerek Karahanlı gerekse Selçuklu sultanları tıpkı eski Türk hükümdarları gibi baba anlayışıyla vazife görür. Bu şekilde hükümdar kendisini halka karşı sorumlu görerek

bu vazifeyi dini bir görev olarak sayar, kendisini tüm insanlığın babası olarak görür (Ortaylı, 2015: 156; Kafesoğlu, 1997: 221; Turan, 2003b: 122-123).

Selçuklular da eski Türk devletlerinde olduğu gibi ordu temelli bir devlettir. Orta Çağ devletlerinin varlığını uzun süre koruması için güçlü bir askeri yapıya ihtiyaçları vardır. Öyle ki arazi idare etme ve vergilerin düzenli toplanmasıyla savunma gibi hayati konular için güçlü bir askeri örgütlenme gerekir. Türklerin farklı coğrafyalarda güçlü devletler kurmalarının asıl nedeni de sahip oldukları geleneksel asker kimlikleridir (Ortaylı, 2015: 156; Kafesoğlu, 1997: 221). Selçuklular Horasan'da devleti kurduktan sonra ihtiyaç duyduğu orduyu Orta Asya geleneklerinden kalma bir anlayışla meydana getirmiş, savaş sistemlerini bu anlayış etkisinde sürdürmüştür. Böylece askeri teşkilatlanma ile ilgili tüm hususlar ana vatan Orta Asya'dan kalma geleneklerdir. Selçuklular askeri örgütlerinin temelini toprak rejimine bağlayarak geliştirmişlerdir (Üçok vd., 2002: 154). Bunun yanında Selçuklularda da idari yapıda görev almak için ya asker olmak ya da ilim sahibi olmak gerekli görülür. Devlet yöneticileri ise yine Orta Asya'dan kalma bir nitelik olarak hem bir asker hem hükümdardır.

3.1.2.1. Selçuklu Sultanlarının Niteliklerinde Orta Asya İzleri

Selçuklu devletleri Orta Asya Türk devletlerinin mirasını içinde barındırır. En temelde eski Türk hakimiyet anlayışına uygun olarak Selçuklu ülkesinde de devlet hanedanın ortak malı sayılır. Sultan hanedan üyeleri arasından Allah tarafından liyakatli oluşu ile seçilir. Divitçioğlu'nun (2000: 123) belirttiği gibi Tanrı (Tengri) emretmiş, hükümdar kazanmıştır. Dolayısıyla Tanrı'nın yönetme gücünü seçilmiş bir aileye verdiği inancı İslamiyet sonrası Selçuklu hanedan mensupları için de geçerli olmuş, hanedanının kutsal iradeyle seçildiğine inanılmıştır (Turan, 2003a: 347; Özdemir, 2009: 134-135; Özer, 2012: 46). Devleti hanedanın ortak malı olarak gören anlayış ve tahta kimin çıkacağına kesin kaidelere dayanmıyor oluşu, Selçuklu devletlerinde de her iktidar değişikliği sırasında taht mücadelelerinin yaşanmasına neden olur. Roux (2004: 227) her iktidar değişiminde hanedan üyeleri arasında geçen bu iç savaşın sonunda Selçukluların üstün yetenekle devlet düzenini yeniden kurabildiğinden bahseder. Ancak bu durum düzenin doğal bir sonucudur.

Selçuklularda da eski Türk devlet geleneğinin bir neticesi olarak tahtın en büyük oğula verilmesi dolayısıyla veliaht olarak tayin edilmek sultan olmayı kolaylaştırdığı kadar garantilememektedir. Kimi durumlarda sultanın kardeşinin ya da diğer bir küçük oğulun tahta çıktığı görülür. Öyleyse hükümdarın vefatından sonra yerine en büyük oğulun kendiliğinden tahta geçtiği şeklinde bir kesin kural Selçuklularda da söz konusu değildir. Selçuklular döneminde de Orta Asya'dan kalma bir anlayışla sultanın seçiminde iktidara liyakat esas

alınmış, sultanın bazı nitelikleri taşıyıp taşımadığı önemsenmiştir (Kafesoğlu, 1997: 260; Köymen, 1986: 55). Ancak yine de hükümdarlık, sağ ve liyakatli olduğu sürece en büyük oğulun hakkı olarak görülmektedir. Gerek Hun, Göktürk ve Uygur olmak üzere İslamiyet öncesinde gerekse Karahanlılar ve Selçuklular ile Osmanlı Devleti olmak üzere İslamiyet sonrasında hemen her Türk devletinde bu kural geçerli olmuştur (Ögel, 1971: 23-24).

Selçuklularda da hükümdar seçilebilmek için Orta Asya Türk hükümdarları gibi kutsal bir irade ile görevlendirilmiş Oğuz soyuna mensup olmak gerekir. Kutlu soya mensup olmak ve Tanrı'nın seçimi, iktidara sahip olabilmek için iki önemli unsur olmanın yanında iktidarı meşrulaştıran niteliklerdir (Özer, 2012: 29; Turan, 2003b: 114). Eski Türk hükümdarlarının gücünü Tanrı'dan alması ve onun kurallarına göre yönetmesi İslamiyet sonrası Selçuklu sultanlarında da değişmeyerek, hükümdarın kut almasına benzer bir şekilde 'Allah'ın yeryüzündeki gölgesi' olarak kabul edilir. Dolayısıyla İslamiyet sonrası bir geleneksel anlayış olarak Selçuklularda da yönetme gücünün Tanrı'dan geldiğine inanılır (Arslan, 1989: 231-234). Buna bir örnek olarak Tuğrul Bey henüz devleti kurduğu sırada Bağdat'a geldiği vakit, Abbasi halifesinin veziri Sultan Tuğrul'a 'Tanrı sana bütün dünyayı verdi' sözleriyle seslenmiş, böylece Tuğrul'un İslami inanca göre de Tanrı tarafından hükmetme gücü aldığı belirtilmiştir (Köymen, 1986: 65).

Selçuklu sultanın her koşulda liyakatli olması aynı zamanda otoritesini meşrulaştıran bir etkidir. Öyle ki Orta Asya'da görüldüğü gibi Selçuklu sultanları da geleneksel otoriteye karşılık gelecek şekilde, Allah'ın sürekli hükmetme gücü verdiği aynı hanedanın bir üyesi olarak seçilir. Bu geleneksel otorite kalıtsaldır, otoritelerinin meşruluğunu atalarından alır. Bunun yanında sultan bu hanedanın üyeleri arasından liyakatli, iktidara yaraşır ve yeterli olan üstün yeteneği ile yine tanrı tarafından seçilerek karizmatik otoriteye sahiptir. Bir başka sahip olduğu otorite tipi, Allah'ın emirlerine ve hukuki normlara (şeri ve örfi hukuk) uygun yönetimle yükümlü olduğu için yasal nitelikli otoritedir. Selçuklular büyük bir devlet kurarak köklü gelenekleri hakimiyetleri altına almalarını bu an'anevi otorite sentezine borçludur (Özdemir, 2014: 69-79; Ersan ve Alican, 2014: 166-167).

Orta Asya yönetim anlayışında olduğu gibi İslamiyet sonrası Selçuklu döneminde de egemenliğin kaynağının dinsel (şeri) kurallara dayandırılması ve töre gibi geleneksel normlara uygun yönetim ile gerektiğinde hanedan üyelerinin yönetimde söz sahibi olabilmesi, sultanın otoritesini mutlak yetkiye sahip bir monarktan ayırır (Özdemir, 2009: 134-135). Böylece Orta Asya'dan kalma bir yönetsel anlayışla Selçuklu sultanları da otoritelerini meşrulaştıracak araçlara ihtiyaç duyar. Bunun yanı sıra Orta Asya Türk devletlerindeki yöneten yönetilen arasındaki ilişkiye benzer bir şekilde Selçuklularda da yöneticinin görece sorumluluk sahibi

bir devlet adamı şeklinde hareket ettiği görülebilir. Bunun nedeni sultanın -İslamiyet öncesi kut'un benzeri olarak- Allah'ın verdiği hükmetme gücünü elinde bulundurmak istiyor oluşunda aranır. Sultan iktidarı elinde bulundurmak için Allah'ın istediği gibi başta adaletli yönetimden sorumludur (Yavuzcan Anvarian Aghdam, 2013: 43).

Orta Asya Türk devlet anlayışının etkisiyle Selçuklu sultanlarını monarşiyle yönetilen bir devlet yöneticisinden ayıran birçok geleneksel durum mevcuttur. Bunlardan biri de kanun önünde eşitlik ilkesine benzer bir anlayıştır. Orta Asya'dan kalma töre ve İslamiyet sonrası şer'i ilkeler karşısında devlet yöneticileri ve yönetilenler eşittir. Hukuk ve kanunlar kötü yöneticiyi engellemek adına iyi bir yöneticiyle monark arasında bir settir. Selçuklularda da erdemli bir hükümdar kanunlara uymak ve kendi gücünü kanunun önüne geçirmemek zorundadır. Bir başka ayırıcı nokta da kurultay benzeri, daha sonra divanlar aracılığıyla sultanın kararlarında etkili olacak mekanizmaların varlığıdır (Kösoğlu, 1997: 46; Armağan, 2016: 88-89).

Sonuç olarak Orta Asya Türk hükümdarları gibi Selçuklu sultanları da bir yandan yasalara uymakla yükümlü olup halktan biriyken diğer yandan toplumun üzerinde bir konuma sahiptir. Nitekim devlet hanedanın ortak malıdır. Bunun yanında her zaman kanun niteliğinde normların ve meclis benzeri mekanizmaların varlığı ile devletin hanedanın ortak malı olarak sayılması, sultanın otoritesini mutlak bir güç olarak kullanmasını engeller. Her ne kadar bir zorunluluk olmasa da ve sultanın ülkedeki tek büyük güç olduğu bilinse kanuna uygun davranmak sultanın yararına olmaktadır. (Arslan, 1989: 231-234; Divitçioğlu, 2000: 142).

3.1.2.2. Orta Asya'dan Kalma Anlayışla Sultana Yardımcı Kuruluşlar

Geleneksel dönemden bu yana Türk hükümdarı yönetim faaliyetine yardımcı olacak ve verilecek kararlarda danışmanlık işlevi görecek yardımcı kuruluşların varlığına ihtiyaç duyar. İslamiyet öncesi 'teşkilatçı ve savaşçı göçebe' Türk devletlerinde toy, kurultay veya kengeş şeklinde geçen devlet meclislerinin yanı sıra hükümet ve vezirlik makamı, İslamiyet sonrasında Selçuklularda da farklı devlet geleneklerinin etkisiyle gelişerek bir şekilde devam eder. Öyle ki Selçuklularda da gerekli durumlarda kurultaylar toplanmış ve sultana yardımcı kuruluşlar ile vezaret makamı geliştirilerek varlığını sürdürmüştür (Erdoğan, 2014: 40; Turan, 2003b: 133).

Türklerin Orta Asya'dan kalma hükümdara yardımcı kuruluşlar olarak devlet meclisi oluşturma geleneği Selçuklularda da devam eder. Önemli bir Türk müessesesi olan danışma ve müzakere meclisi niteliğindeki kurultay geleneği, Hun hükümdarı Mete'den İslamiyet sonrası Selçuklulara kadar ve sonrasında da devam eden bir devlet geleneğidir. Selçuklularda

da bu geleneksel toplantılarda devlete ilişkin her türlü meseleler istişare yolu ile görüşülüp çözümler üretilir, idarecilerin yönetsel faaliyetleri denetlenmiş olur. Eski Türk devletlerinde her yeni hükümet kurulduğunda olduğu gibi henüz devletin kurulduğu sırada Merv şehrinde de Tuğrul Bey'in önderliğinde bir kurucu kurultay toplanmıştır. Bu kurultay sonrası gerektiğinde toplanan diğer kurultaylarda da devlet meseleleri veya yöneticilerin liyakati görüşülmüş, gerekli koşulları sağladığı takdirde iktidar onaylanmıştır (Özer, 2012: 20-21; Turan, 2003b: 137-138). Bunun yanında yapılacak savaşlardan önce ve veraset sisteminin kesinliğinin olmaması nedeniyle yaşanan taht kavgalarının bir çözümü olarak kurultaylar toplanmıştır. Öyle ki Selçuklularda da hükümdarın veliaht tayini ya da en büyük oğulun tahtta meşruluk iddiası taht kavgalarının yaşanmasını engelleyememiş, bu nedenle kurultay kararlarının etkili olabildiği görülmüştür (Gordlevski, 1988: 108). Dolayısıyla Selçuklularda da kurultay eski işlevini sürdürmeye devam etmiştir.

Orta Asya'da var olan geleneksel bürokratik yapıya benzer olarak Selçuklularda da devlet idaresinde sultana yardımcı olan bir bürokratik sınıf mevcuttur. Ancak bu sınıf, Asya'dan kalma geleneksel bürokrasiden farklı niteliklere sahip olarak çeşitli geleneklerden etkilenip geliştirilmiştir. Nitekim bu geleneksel yapının temelinde eski Türk devlet yapıları ve yönetim anlayışlarının etkisi olduğu kadar İran coğrafyasındaki eski devletlerin etkisinin de olduğu belirtilir. Bu etkinin bir nedeni olarak devletin bugünkü İran coğrafyasında kurulması ve başta büyük vezir Nizamülmülk olmak üzere birçok devlet adamının ve bürokratin İran asıllı oluşu gösterilir.

Eski Türk devletlerinde de var olan hükümdara yardımcı bir diğer önemli makam olarak vezirlik makamı, İslamiyet sonrası Selçuklularda hiyerarşik olarak hükümdardan sonra gelecek bir konumda devam etmiştir. Selçukluların kullandığı vezaret makamı, Orta Asya Türk, eski İran ve İslam devlet modeli olarak Abbasi geleneğinin etkisinde şekillenmiştir. Tuğrul Bey horasanda devleti kurduktan hemen sonra vezir atayarak, Orta Asya hükümdarları gibi devlet işlerinde yardımcı olacak bir görevliye ihtiyaç duyar (Ersan ve Alican, 2014: 44-45; İlvan, 2013: 5-6). Ancak Selçuklularda vezirler danışman niteliğinin ötesinde devlet yönetiminde etkili bir rol oynamış, sultanlar belli dönemlerde devlet idaresini vezirlere bırakarak yalnızca emirlerin yerine getirilmesi ve adaletin işlerliğini kontrol etmekle yetinmiştir (Arslan, 1989: 85-86). Buradan çıkarılabilecek sonuca göre Selçuklu devlet teşkilatının asıl menşei Orta Asya'dan kalma geleneksel Türk devlet teşkilatıdır. Acem diyarına geldiklerinde ise bu milli teşkilatlanma, başta İran-İslam devlet geleneği olmak üzere başka unsurların etkisinde geliştirmiştir.

3.1.2.3. Selçuklu Yönetim Anlayışında Orta Asya İzleri

Ülüş Sistemi ve An'anevi Yerel Yönetim: Selçuklu devletlerinin yönetsel karakteri incelendiğinde, eski Türk hakimiyet anlayışı çerçevesinde ülüş prensibinin geçerli bir veraset sistemi olduğu görülür. Bu milli hakimiyet anlayışınca, Selçuklularda da ülke toprakları iktidardaki ailenin müşterek malıdır. Hanedan üyeleri devlette haklarının olmasından dolayı ülkenin farklı bölgelerinde valilik yaparak yönetim faaliyetine katılır (Terzi, 2012: 22; Kafesoğlu, 1073: 133). Henüz Dandanakan zaferinden sonra Merv şehrinde geleneksel olarak bir kurultay toplanmış ve bu kurultayda Selçuklu şehzadeleri ve sultan hükmedilen toprakları aralarında paylaşmıştır (Köymen, 1998: 11; Sevim ve Merçil, 2014: 146). Bu duruma bir başka örnek Anadolu Selçuklu sultanı Mesut ve II. Kılıç Aslan'ın ülüş sistemine benzer bir şekilde ülkeyi idari birimlere ayırarak bu birimlerin yönetiminden oğullarını sorumlu tutmasıdır (Özcan, 2006: 208). Ancak Orta Asya Türk devlet geleneğine dayanan ülüş sistemi Selçuklularda, Nizamülmülk'ün geliştirdiği askeri ve idari ikta sisteminin eliyle olgunlaşmıştır (Özcan, 2005a: 75).

Eski Türk devletlerinde merkeziyetçilik en fazla, doğu ve batı şeklinde sağlanan ikili yönetimde merkezin doğu kabul etmesiyle gerçekleşmiştir. Hanedan üyeleri yabgu unvanı olarak buldukları bölgeyi yönetmiş, bu durum Selçuklularda da devam ederek yabgu yerine melik unvanıyla yönetim faaliyeti sürdürülmüştür (Turan, 2003b: 138). Devletin artık kuruluş döneminden gelişme dönemine doğru bir dönüşüm geçirdiği Alp Arslan dönemi Selçuklu devri için önemlidir. Bu dönemde sultanın doğunun ve batının hükümdarlığını kendinde toplaması, merkeziyetçi bir siyaset gütmeye niyetinde olduğu şeklinde değerlendirilir (Köymen, 2001: 10-11). Selçuklu sultanlarının hemen hepsi güçlü bir merkeziyet kurma niyetinde olsa da genel olarak merkeziyetçilik karşısında bir adem-i merkeziyet benzeri yapı tehdit olarak kalır. Öyle ki devleti hanedanın ortak malı olarak gören geleneksel anlayış sonucunda, hanedan üyelerine kendi askeri ve idari düzenlerini kurup, hukuki açıdan da hükmetme yetkisine sahip oldukları bölgeler verilmiştir. Dolayısıyla güçlü merkeziyetçi bir devlet yapısı oluşturma amacı karşısında bir yönetsel gelenek olarak ülüş sistemi devam etmiştir (Turan, 2003a: 305-306).

Sonuçta Selçuklularda milli hakimiyet geleneği çerçevesinde ülke yönetimi, merkezdeki sultan dışında yine eyaletlerde hanedan üyelerinin yönetimiyle gerçekleşir. Selçuklu taşra yönetimi, devlet yapısını Orta Asya Türk devlet geleneğine yakın bir şekilde oluşturan Karahanlıların olgunlaşmış şekli olarak nitelendirilir. Her ne kadar özgün bir adem-i merkeziyetçi yapının bulunduğu belirtildiğinde taşra yöneticileri sultanın otoritesini kabul edip tabilik alametleri gösterir. Kaldı ki merkezde yereli sürekli kontrol eder. Bunun yanı sıra taşra

sınırlarının daralıp genişlemesi veya meliklerin atanıp azledilmesi gibi değişiklikler de merkezdeki sultanın inisiyatifine bağlıdır (Öztürk, 1999: 118-119). Dolayısıyla yönetimde Selçuklu sultanın en üst otorite olduğu unutulmamalıdır. Bu doğrultuda Selçuklu devletleri feodal nitelik taşımaz. Öyle ki taşra yöneticileri merkez tarafından sürekli denetlenir ve yerleri değiştirilerek buldukları yerde kendi hakimiyetlerini kurmaları engellenir. Bu uygulamalar merkezin gücünü yerelde hissettirecek niteliktedir (Cahen, 1955: 355-356).

Kolektif Sorumluluk: Devletin hanedan üyelerinin ortak malı oluşu neticesinde Orta Asya düzenindeki kolektif sorumluluk anlayışı Selçuklu döneminde de devam etmiş, sultanlar karar alırken -devletten birlikte sorumlu oldukları inancıyla- hanedan üyelerine danışmıştır. Devletin varlığı hükümdar kadar devlet büyüklerini, komutanları ve halkı ilgilendirdiği için hanedan üyeleri kararlara kolektif bir şekilde katılma hakkını kendilerinde görür. Bu duruma bir örnek olarak özellikle Anadolu Selçuklu devletinde düzenlenen devlet toplantılarıyla tahta çıkacak Selçuklu sultanının seçiminde kolektif kararlar alındığı görülebilir (Köymen, 2001: 298).

İkili Teşkilatlanma ve Yönetim Anlayışı: Eski Türk devletlerinde ülkenin doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılıp, büyük hükümdarın doğuda oturarak merkez seçildiği yönetim şekli Selçuklularda yalnızca devletin kuruluş aşamasında görülür. Öyle ki Dandanakan zaferi sonrası toplanan kurultaya göre devletin batısı asıl Selçuklu sultanı olarak Tuğrul Bey'e doğusu ise Çağrı Bey'e verilerek yönetim faaliyeti gerçekleştirilir. Burada farklı olarak batıda Tuğrul Sultan unvanıyla otururken, Çağrı Bey de doğuda Yabgu yerine Melik unvanıyla yer alır. Bu düzende Tuğrul'un hukuki açıdan üstünlüğü kabul edilir. Ancak her iki Selçuklu lideri arasında bir dayanışma ilişkisi vardır. Oluşturulan bu otorite hiyerarşisi benzeri düzen 1063 senesinde Alp Arslan'ın tahta çıkışıyla son bulur, yerini tek bir merkezden yönetime bırakır (Köymen, 1986: 29-30; Kösoğlu, 1997: 38; Güngör, 2003: 170; Gordlevski, 1988: 108). Bu düzenin bir benzeri de Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında Süleyman Şah ve Mansur arasında görülür. Ancak daha sonra I. Kılıçarslan'ın tahta çıkışıyla devlet tek bir merkezden yönetilir. Dolayısıyla Selçuklu devletlerinde geleneksel ikili teşkilat yapısı, devletin kuruluş aşamasından sonra uygulanmayarak merkezîyetçi yönetim benimsenir.

İstişare: Türkler tarih boyunca kurdukları devletlerde, devlet işlerine ilişkin alınacak kararlarda istişare yapmaya özen gösterir. Buna en iyi örnek olarak Türk devlet yönetiminin bir parçası olan kurultaylar, danışma ve istişare yoluyla kararların alındığı yasama organıdır. Bu şekilde devlet toplantıları hemen her dönemde gerçekleşmektedir (Köprülü, 2011: 208). Selçuklu sultanları da Orta Asya'dan kalma bir alışkanlık olarak her konuda istişareye önem vermiş, devlet adına alacakları bir kararda devlet erkani ile görüşüp düşüncelerini almıştır.

Devlet adamları ve komutanların seçimiyle iktidarın belirlenmesi, Selçuklu devrinde sık sık yaşanır. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nde hanedan üyeleri, iktidar değişikliği sırasında tahta meliklerden kimin çıkacağını çözüme kavuşturmak için istişare yaparak kararlar vermiş, karar alırken örfü uymaya özen göstermiştir (Turan, 2004: 477; Koca, 2011: 78). Dolayısıyla Selçuklularda da sultanlar, devletin bekası için alınacak bir kararda meclisler oluşturarak istişare yapmıştır. Nitekim henüz Dandanakan zaferi sonrası geleneksel Türk devlet anlayışına göre Tuğrul Bey'in başkanlığında bir kurultay toplanmış, devletin hanedan üyelerinin ortak malı olması nedeniyle kararlar istişare yapılarak alınmıştır (Köymen, 1998: 54; Durmuş, 2007: 30).

Adaletli Yönetim: Devlet adamlarının adaletli olması hususu Orta Asya Türklerinde olduğu gibi Selçuklular için de oldukça önemli olmuş, adaletli yönetim ilkesi devleti yönetme gücüyle eşdeğer görülmüştür. Sultanın adaletli olduğu kadar hakimiyetini sürdürebileceğine inanılmıştır. Gerek otoritenin meşruluğu gerekse yönetim gücünün bekası adaletli yönetime bağlanmış, adil yönetim iktidarın liyakati arasında yer almıştır. Adil olmayan yöneticinin otoritesinin meşruluğunu yitireceğine inanılmıştır (Arslan, 1989: 231-234; Adalıoğlu, 2004: 15-16). Dolayısıyla Orta Asya Türk devletlerinde devlet yönetiminde adaletli olmak ve bu doğrultuda halkı Tanrı'nın verdiği güç ile yönetmek İslamiyet sonrası Selçuklu sultanları için de öncelikli bir ilke olmuştur (Armağan 2016: 97-98).

Hesap verebilirlik ilkesi: Orta Asya Türk devlet ve yönetim geleneğinden kalma birçok yönetsel gelenek Selçuklularda devam etmiştir. Öyle ki toy, kut ve töreyi karşılayacak anlamda, İslamiyet sonrasında Selçuklularda da benzer uygulamalar ve anlayışlara rastlamak mümkündür (Başdin, 2017: 401; Özdemir, 2014: 69; Alodalı ve Usta, 2017: 169-170). Tüm bunlar göz önüne alındığında, Selçuklu devletlerinde resmedilen hükümdar portresi de hesap veren devlet adamı niteliğindedir. Öyle ki toplanan meclislerde istişare yoluyla kolektif kararların alınması, şeri ve örfi normlara ve en önemlisi Allah'a karşı sorumlu yönetim anlayışı gibi hususlar, Selçuklu sultanının tıpkı Orta Asya hükümdarları gibi otoritesini hesap veren bir otorite olarak niteler. Kaldı ki hükmetme gücünü Allah'tan alan sultan başta adalet ve kanuna (şeri ve örfi) uygun olarak Allah'ın istediği şekilde yönetimden sorumludur. Dolayısıyla sultan yönetiminden dolayı töreye ve Allah'a karşı hesap vermekle yükümlüdür (Arslan, 1989: 231-234).

Eski Türk yönetim geleneğince Selçukluların hesap verebilirlik ilkesine verdiği önem, bu ilke için oluşturdukları mekanizmalarda görülür. Bu mekanizmalar Divan-ı Mezalim ve yerel düzeyde kadılık kurumlarıdır. Bu kurumlar yöneten ile yönetilen arasında adeta bir köprü görevinde ve yönetilenlerin yöneticiler karşısında uğradıkları haksızlıklara karşı

başvurulabilen bir hesap verme mekanizması olarak işlev görür. Orta Asya da toy ve kurultaylar, bu mekanizmalar gibi işlev görmüş öyle ki bu toplantılarda hükümdar dahi değişebilmiştir (Alodalı ve Usta, 2017: 168; Cin ve Akgündüz, 1990: 266). Yine Selçuklularda, halkın şikayet ve isteklerinin dinlendiği devlethane olarak isimlendirilen ve saray merkezi dışında bulunan binalar bulunur. Bu binalar dışında eğer bir ilde medrese veya cami bulunuyorsa buralarda devlethane olarak kullanılır (Özcan, 2005b: 188). Tüm bu mekanizmalar Selçuklu ülkesinde Orta Asya Türk devlet geleneğinden kalma hesap veren yönetici anlayışının sürdürdüğü bir kanıtı niteliğindedir.

Sonuç olarak Selçukluların devletin kuruluşunda sahip olduğu ruh Orta Asya Türk devlet geleneğidir. Horasan'a geldiklerinde, idari teşkilatlanma ve yönetim anlayışlarına her ne kadar şeriatın ilkelerinin ve eski İran an'anelerinin etkisi girmiş olsa da ana yurtları Orta Asya'da sahip oldukları örgüt yapısı ve yönetim anlayışı varlığını korur (Köprülü, 2011: 207). Orta Asya Türk devlet geleneğinin temsilcisi olarak Selçukluların sahip oldukları bu güçlü devlet geleneği diğer devletlere örnek olmakla birlikte, Selçuklular da kurdukları devlet genişledikçe artan ihtiyaçlarına göre karşılaştıkları devlet geleneklerinden milli devlet yapısına uygun olanları kullanmıştır. Bu noktada Selçukluların kurmuş olduğu devletin oldukça özel bir yapıya sahip olduğunu belirtmek gerekir.

3.2. Nizamülmülk'ün İdeal Devlet ve Yönetim Anlayışının Etkisi

Gerçek ismi Hasan b. Ali b. İshak el Tusi olan Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk, 10 Nisan 1018 yılında İran'ın Tus şehrinde dünyaya gelir. İran asıllı ünlü şair ve aynı zamanda alim olan Ömer Hayyam ve Batıni tarikatının müessisi Hasan Sabbah ile birlikte küçük yaştan itibaren dönemine göre oldukça iyi bir eğitim alır (İbnü'l-Adim, 1982: 36-45; Canatan, 2009: 196-197). Siyaset bilminde aldığı iyi eğitim ve edindiği tecrübelerle hemen hemen otuz sene vezirlik yaparak devlet idaresinde en az sultanlar kadar etkili bir aktör haline gelir. Kariyerine Gazneliler döneminde Horasan valisi Ebu'l- Fazl Suri'ye hizmet ederek başlayıp, 1040 senesinde yaşanan büyük zaferden sonra Selçukluların kurduğu devlette vezirlik görevinde bulunur. Nizamülmülk'ün Selçuklu devletine asıl hizmeti Alp Arslan'ın döneminde başlamış, daha sonra oğlu Melikşah'a da vezirlik hizmetinde bulunmuştur (Taneri, 1967: 86-87; Köymen, 2002: 9-16).

Selçukluların kurmuş olduğu devlete gerek aldığı eğitimle gerek tecrübesiyle uzun yıllar hizmet eden Nizamülmülk Selçuklu devlet yapısının şekillenmesinde etkili olmuş, başarılarından dolayı hem Alparslan hem Melikşah ve hem de Abbasi halifesi tarafından "Büyük Vezir", "İki Hükümdarın Tacı" ve "Dinin Kıvamı" gibi birçok unvana mazhar

olmuştur. Nizamülmülk (mülkün, ülkenin nizamı) ise onun en çok bilinen unvanıdır (Canatan, 2009: 196-197). Vezirin Selçuklu devletine en büyük katkısı kurumsallaşma ve bürokratik yapıya yönelik olmuş, Selçuklu teşkilatlanmasını yeniden düzenlemiştir. Büyük vezir 1092 senesine gelindiğinde, Melikşah ile birlikte Bağdat'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında bir Batınili fedaisi tarafından saldırıya uğramış ve 72 yaşında vefat etmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 163-166).

Nizamülmülk, Sultan Melikşah'ın saltanatının son dönemlerinde onun emri üzerine devlet işlerinin nasıl ideal bir şekilde yürütülebileceğine ilişkin bugün dahi siyasi ve yönetsel açıdan oldukça önemli bir yeri olan 'Siyasetname'¹¹ adlı eseri meydana getirir (Taşgit, 2017: 202-203; Eşmeli, 2016: 140). Siyasetname, ideal bir devlet ve yönetim düzeninin nasıl sağlanacağına ilişkin devlet adamlarına, devlet idaresi ve bürokratik düzene ilişkin tavsiye veren bir nevi anayasa ve bürokrasinin el kitabı niteliğinde bir eserdir. Eserde bir sultanda olması gereken nitelikler ve güçlü bir devlet teşkilatı için gerekli olanlar tasvir edilmiş, devletin kurumsallaşması ve bu kurumların işlerlik kazanması açısından önemli nasihatlere yer verilmiştir (Tuğral, 2008: 75; Kafesoğlu, 1955: 232-234). Bu nasihatleri, İranlı devlet adamlarından ve halifelerden hikayelere yer vererek destekler. Dolayısıyla vezirin eserinde verdiği örnekler ağırlıklı olarak İran-İslam devlet geleneğinin etkisindedir (Gökcan, 2018: 30).

Nizamülmülk'ün Selçuklu Devleti'ne diğer bir önemli katkısı meydana getirdiği askeri ikta sistemidir. Bu sistemin, maaşlı ve düzenli bir ordunun oluşması ve idari yönetim faaliyetlerinin düzenlemesine etkisi büyüktür. Böylece bu sistemle Selçuklular kendinden önceki Türk devletlerinden farklı ve kendine has bir askeri ve idari teşkilatlanmaya sahip olur (Armağan, 2016: 94; Turan, 2003a: 308-309). İlk kez Melikşah döneminde uygulanan bu sistemi Orta Doğu ve Bizans'taki benzerlerinden ayıran, Nizamülmülk'ün dokunuşu ile askeri nitelik kazanarak özgünleşmesi ve ikta sahiplerinin merkeze daha çok sorumlu olmasıdır (Yaman vd., 2018: 167; Özaydın, 2018: 18). Nizamülmülk'ün idari ve askeri alanda yaptıklarının yanı sıra Selçukluların kurmuş olduğu devlete bir başka yararı Nizamiye¹² medreselerini açarak ilmin gelişmesine katkı sağlaması ve rasathane kurarak Celali

¹¹ Nizamülmülk'ün 29 yıllık vezirlik pratiğinin bir ürünü olarak 51 fasıldan oluşan Farsça yazılmış eserdir. Selçuklu devletinde bürokrasi dilinin Farsça olması ve Nizamülmülk'ün Fars kökenli oluşu eserin diline yansımıştır (bkz. Gökcan, 2018: 29).

¹² Kamu yararı adına oluşturulmuş, birçok öğrenciye eğitim veren kurumlardır. Burada yönetim bilimi adına eğitim alan bilim adamları ve bürokratlar, aldıkları eğitimle bürokrasinin gelişimini sağlayarak devlete önemli hizmetler vermişlerdir (bkz. Erturgut ve Keskin, 2012: 6).

takvimini¹³ oluşturmıştır (İbnü'l-Adîm, 1982: 37-54; Gökcan, 2018: 28). Büyük Selçukluların Dandanakan zaferinden sonra tanıştığı İran asıllı vezir, Çağrı Bey'in hizmetine girmeye başladığından vazifesi başında vefat edene kadar süren kariyeri boyunca kendisini Selçukluların hizmetine adanmış, Selçuklu teşkilatının şekillendiricisi olarak kabul edilmiştir (Şimşir, 2015: 70; Gordlevski, 1988: 253).

Nizamülmülk Selçuklu devletinin kurumsallaşma sürecini destekleyen ve bürokratik yapının tesisini sağlayan önemli bir devlet adamıdır. Büyük vezir siyasetnamesinde devlet yönetimine ilişkin ortaya attığı ilkeleri yalnızca teorik olarak değil pratikte de uygulayarak hayata geçirir (Göksu, 2018: 147). Vezir ideal gördüğü yönetim anlayışını pratiğe geçirerek, Selçuklulara özgü ve ihtiyacına uygun idari teşkilatlanma ve yönetim zihniyetinin gelişmesinde etkili olur. Onun geliştirdiği Selçuklu devlet modeli kendinden sonraki Türk-İslam devletlerini de etkilemiştir.

3.2.1. Nizamülmülk'ün Yönetim Anlayışının Şekillenmesi

Nizamülmülk'ün devlet yapısı ve yönetim anlayışında ideal gördüğü modelin alt yapısı günümüze kadar tartışılmış bir husustur. Öyle ki onun devlet düzenine ilişkin ideal gördüğü modelin teorisi ya da referans olarak gördüğü geleneğin, hizmet ettiği Türk devlet geleneğini mi yoksa engin bilgisi olduğu İran-İslam sentezi bir devlet geleneğini mi yansıttığı zaman zaman çalışmaların konusu olmuştur. Bu konuda doğru bir yargı yapabilmek adına, onun ideal devlet ve yönetim anlayışını yansıttığı eseri Siyasetname en doğru referanstır. Siyasetname incelendiğinde çıkarılan genel sonuç ise eser boyunca İran-İslam idare geleneğinin etkisinin varlığıdır. Arslan (1989: 257) bu konuda Siyasetnamenin, genel itibarıyla Türk-İslam ve eski İran devlet geleneklerinden esinlenilerek oluşturulduğunu belirtir.

Nizamülmülk'ün Selçukluların kurduğu devlete vezirlik yaptığı dönem, Orta Asya devlet geleneğine dayalı bir düzenden, yönetsel yapılarına İslami ilkeleri uydurmaya çalıştıkları ve bir İslam devletinde olması gereken yeni düzene adapte dönemi olarak değerlendirilir. Bununla birlikte bu dönem aynı zamanda var olan Orta Asya Türk ve İran devlet geleneğiyle İslami ilkelerin birlikte var oluşunun bir dönemidir. Bu noktada denilebilmektedir ki Selçukluların Horasan bölgesinde kurduğu devlet, gerek İslam gerekse İran devlet geleneğinin etkisine açıktır. Ancak geleneksel İran devletleri hilafetin siyasi bünyesini -ya da İslami ilkeleri- yönetsel yapılarına Selçuklular devlet düzenine geçmeden

¹³ Nizamülmülk'ün kurmuş olduğu rasathanede önemli bilim adamlarının desteğiyle, vezirlik yaptığı Melikşah'ın 'Celalüddeve' lakabından esinlenerek eski İran takvimi yerine meydana getirilen takvimdir (bkz. Gökcan, 2018: 28).

önce ekleyerek, bunun pratiğine önceden vakıf olur. İşte böyle bir geçiş dönemi içinde vezirlik yapan Nizamülmülk, İslami ilkeleri referans alarak bilgisi olduğu eski İran ve Türk devlet gelenekleri çerçevesinde Selçuklu teşkilat yapısının kurumsallaşmasını ve bürokrasisinin gelişmesini sağlamıştır (Canatan, 2009: 198; Arslan, 1989: 254-255).

Siyasetnamenin içeriği incelendiğinde bir ön değerlendirme olarak tipik bir Müslüman doğu tarzı devlet geleneğinin niteliklerini yansıttığı belirtilir. Ancak eser üzerinde yapılacak titiz bir çalışma, eserin esasen eski İran ve Türk devlet geleneklerinin İslami ilkeler çerçevesindeki sentezi denilebilen bir modelin, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki görünümünü yansıttığı görülür. Aynı zamanda gerek İslam öncesi gerekse İslam sonrası bilhassa eski İran ve Türk devletlerinden örnekler vererek devlet ve yönetim hakkındaki düşüncelerini bu örneklerle desteklemektedir. Ortaya koymaya çalıştığı ideal devlet, yönetim ve yöneticiyi tasvir etmek için bu devletlerin deneyimlerinden yola çıkarak, Selçuklu devleti için en uygun olanı tavsiye etmiştir (Özaydın, 2018: 26).

Nizamülmülk gerek devlet yapısını düzenlerken pratikte, gerekse ideal yönetim anlayışını yansıttığı Siyasetname eserini meydana getirirken en genelde Türk devlet geleneğiyle eski İran ve İslam geleneklerinin yanı sıra Yunan ve Uzak doğu geleneklerini dahi inceleyip, eserinde bu geleneklerden örneklere yer verir (Şimşir, 2015: 74). Özelde ise Abbasi modeli üzerinden İslam devletleri ile Samani ve Gazneli devletlerinin teşkilatlanmasını referans alarak Büyük Selçuklu devlet teşkilatını ve bürokrasisini meydana getirdiği belirtilir (Özaydın, 2018: 27; Şimşir, 2015: 71). Bu noktada Köprülü (2011: 204) İslam inancını kabul etmiş her Türk topluluğunda olduğu gibi Selçukluların bazı idari kuruluşlarını Abbasilerden alıntılandığını, ancak Abbasilerin teşkilatlanma usullerinin Sasanilerin etkisinde geliştiğini, buna bir örnek olarak vezaret kurumunu tamamen Sasanilerden almış olduklarını belirtir. Bu değerlendirme bizi yine Nizamülmülk'ün ideal devlet ve yönetim anlayışının, İran-Türk devlet geleneklerinin İslami ilkeler çerçevesindeki bir uyumlaştırma çabasının ürünü olduğu genellemesine götürür.

Arslan (1989: 255) da Nizamülmülk'ün Siyasetnamede yapmaya çalıştığı şeyin İslami ilkelerle eski İran ve Türk devlet geleneklerini uzlaştırma çabası içinde olduğunu, ancak bu nedenle çelişkiye düştüğünü vurgular. Öyle ki Siyasetname de, hükümdarın otoritesini veraset yoluyla mı yoksa seçim (Allah tarafından) yoluyla mı meşrulaşacağı hususunda çelişkiye düştüğünü belirtilir. Başka bir açıdan da Nizamülmülk'ün bir yandan güçlü merkeziyetçilik yaşayan geleneksel İran şahlarının yönetim anlayışını idealleştirirken, diğer yandan feodal düzenin nasıl işlerlik sağlayacağından bahsettiği öne sürülür. Bu noktada Arslan (1989: 255-256) Nizamülmülk'ün yaşadığı çelişkinin nedenini, engin bilgisi olduğu İran devlet geleneği

ile Türk geleneklerini ve özellikle İslami ilkeleri mürekkep bir yapıya oturtamamasında aramıştır. Bu durum bazı oryantalist yazarlar tarafından da öne sürülmüştür.

Rosenthal (1996: 99-100) da Nizamülmülk'ün siyasetnamesinde İran ve İslam medeniyetlerini birleştirme çabası içinde olduğunu öne sürer. Ona göre de siyasetname, hem eski İran geleneğini hem de İslami yönetim ilkelerini bir şekilde uyumlama çabasıdır. Başka bir ifadeyle siyasetname, İran geleneğinin İslam inancının gerekliliklerine adapte edilmiş bir üründür. Lambton da Rosenthal gibi düşünerek Nizamülmülk'ün siyasetnamesini, İslamiyet öncesi İran yönetim geleneğine İslami ilkeleri ekleme çabası olarak değerlendirir. Devamında ise bu sentezi gerçekleştirilmede başarısız olduğunu öne sürer (Kömürçüoğlu ve Kömürçüoğlu, 2009: 45-48; Nizamülmülk, 2011: xxi). Siyasetnamede bazı çelişkilere rastlayan bir başka yazar Lewis (1960: 216), vezirin görünürde İslami ilkelere değer veren ve hükümdarın otoritesinin meşruluğunu Allah tarafından aldığını kabul eden bir anlayışta olsa da devlet kuramının ve düzeninin Makyavelist ve güç odaklı bir yapıda görüldüğünü öne sürmektedir (Arslan, 1989: 256).

Siyasetnamenin gerek yerel gerekse yabancı bazı yazarlar tarafından salt bir şekilde yalnızca İran devlet geleneğini yansıttığı da öne sürülür. Ancak Köymen'in (2002: 18) ifade ettiği gibi eser Türk devlet ve yönetim anlayışının izlerini de taşımaktadır. Buna en iyi örnek Nizamülmülk'ün, saray kapısının sürekli halka açık olması, sultan tarafından bir Türk devlet geleneği olan şöenlerin düzenlenmesi gerektiği gibi Türk devlet ve yönetim anlayışının izlerini taşıyan yönetsel tavsiyeleridir (Canatan, 2009: 201-202; Nizamülmülk, 2011: 171-172). İslami şeriat hükümleri ve eski İran yönetim geleneği tesirinin yanı sıra ana yurt Orta Asya'dan kalma milli yönetim anlayışının devam ettiği, kimi Oğuz geleneklerinin Selçuklular döneminde henüz kutsal bir nitelik taşıdığı görülebilir. Milli geleneklerin hissedildiği başlıca hususlar öncelikle hakimiyet anlayışları, bunun yanında askeri kimliklerinin ön planda olması nedeniyle savaşlar, düzenlenen şöenler, ziyafetler, padişahın seçimi, oluşturulan meşveret meclisi ve kararların çoğunlukla Oğuz töresince danışılarak istişare yoluyla alınması şeklinde genellenmektedir (Köymen, 2011: 207).

Buraya kadar verilen bilgiler, Nizamülmülk'ün ideal devlet anlayışının hangi devlet gelenekleriyle karşılaşıp nasıl şekillendiği hususunda fikir vermekle birlikte, gerçekte Orta Asya ve İran devlet geleneklerinin bir sentezinin İslami ilkelere adaptasyonundan söz edilebileceğini gösterir. Ancak bu sentez içinde ağırlıklı olarak kabul görülen görüş Peacock'ın (2016: 2) da değindiği gibi, Nizamülmülk'ün ideal yönetim anlayışının daha çok İran-İslam geleneğinin etkisinde şekillendiğidir. Bu yönetsel sentez, onun ideal devlet ve

yönetim anlayışının meydana gelmesindeki öncelikli referanstır. Gerek teorisini gerek Selçuklu hizmetindeyken pratiğini bu geleneklerin etkisinde meydana getirmiştir.

3.2.2. Nizamülmülk'e Göre İdeal Devlet ve Yönetim

Nizamülmülk'e göre ideal bir devlet ve yönetimi anlayabilmek için en doğru referans, onun devlet idaresine ilişkin görüşlerini yansıttığı siyasetnamesidir. Nizamülmülk eserinde ideal yönetim anlayışını açıklarken üç katlı basit bir piramit üzerinden gitmektedir. Piramidin en üst katında sultan bulunurken ikinci katında bürokratlar bulunmakta, son katta ise yönetilenler yer almaktadır. Bu piramitte yer alanlar arasındaki ilişkiyi nitelerken, onun devlet yönetimine ilişkin görüşleri de ortaya çıkar. Ona göre sultan yönetme kabiliyetine sahip olarak Tanrı tarafından seçilir. Toplumun huzurunu ve devamlılığını sağlamak için devletin gücü ve dolayısıyla sultanın güçlü otoritesinin varlığı gerekir. Devletin devamlılığını için halkın yönetime rızasını önemser. Bununla birlikte halk siyasetin dışında tutulur. Bürokrasiye ilişkin görüşü ise daha çok güçlü bir temele dayanması ve bu alanda oluşan bozuklukları düzeltmek için çözüm önerileridir (Canatan, 2009: 203-210; Nizamülmülk: 2011: 11-13).

3.2.2.1. Yönetimde Merkeziyetçilik

Merkeziyetçilik kısaca, merkez ve taşra arasında katı bir hiyerarşik yapılanmanın bulunduğu, kamusal yetki ve kararların örgüt merkezinde toplandığı ve merkezin sıkı denetiminin söz konusu olduğu yönetim sistemidir (Öztekin, 2012: 53). Nizamülmülk'ün siyasetnamesinden yola çıkarak, onun ideal gördüğü düzenin en temelde merkezi otoriteyle sağlanabileceği anlaşılır. Sultanı, ülkenin ve milletin sahibi olarak devletin en üst karar merci ve otoritesi şeklinde tanıtır. Ona göre sultanın gücü başta yasama, yürütme, yargı olmak üzere hemen her alanda hissedilmelidir. Bununla birlikte kamu düzeninden sorumlu olan sultan, düzenin sağlıklı işleyip işlemediğini denetlemekten de sorumludur (Özmen, 2014: 206-207).

Nizamülmülk'e göre ideal bir yönetim ancak güçlü bir merkezi otorite ile sağlanabilir. Toplumun huzuru ve devletin devamlılığı için emredici bir yetkiye sahip merkezi iktidarın varlığını önemser. Zaman zaman merkezi otoriteye entegre olabilecek güçlerden bahsedilse de onun için asıl amaç her zaman merkezin gücünü kuvvetlendirmek olmalıdır. Kaldı ki merkezin gücünü korumak ve arttırmak için bazı kontrol ve denetim güçlerine ihtiyaç vardır. Siyasetnamesinde de bahsettiği mekanizmalar gerçekte bu gücü korumaya yöneliktir (Taşgıt, 2017: 205; Canatan, 2009: 204).

Nizamülmülk merkezin gücünün hemen her alanda hissedilmesinin yanında devletçilik politikasını öğütler. Nitekim Selçuklular devletçilik çerçevesinde kurmuş oldukları düzeni bu amaç doğrultusunda işletebilmiş, öyle ki gerek ekonomik gerek sosyal gerekse ilmi olarak

hemen hemen tüm alan devlet kontrolünde, gerektiğinde müdahalesinde ve idaresinde olabilmıştır. Bu devlet düzeninin bir neticesi olarak onun kurduğu Nizamiye medreseleri yoluyla Türk yönetsel tarihinde ilk kez eğitim kurumları kamusal mesele haline getirilir. Devletçilik politikası Orta Asya Türk devlet geleneğinde de görülür. Eski Türk yönetim geleneğince bu politika, hakanın hüküm sürdüğü coğrafyada yaşayan halkın ihtiyaçlarını gidermekten kendini sorumlu görmesidir (Turan, 2017: 34-36; Nizamülmülk, 2011: 12).

Nizamülmülk'ün ideal bir devlet yönetimi için gerekli gördüğü merkezi otorite karşısında Selçukluların sahip oldukları an'anevi hakimiyet anlayışı her zaman bir tehdit olarak kalır. Sonuçta geleneksel Türk hakimiyet anlayışına göre devlet sultan ve ailesinin ortak malıdır. Bu nedenle tüm hanedan üyesi yönetimde hak sahibidir. Ortaylı'nın (2015: 137) belirttiği gibi Selçuklularda batının feodalitesinden farklı olarak aile içi nitelikli bir nevi vasal-süzeren ilişkisi mevcuttur. Hanedan mensupları ülkenin her bir yanında valilik görevi yapar. Ancak burada batının feodal düzeninin aksine, yereldeki valiler güçlü beyler değildir. Benzerlik yalnızca üretim tarzı ve toprakların bölünmesi açısından söylenmekte, o da yalnızca toprakta köylünün çalışması ve yerel beylerin bulunması bağlamında eksik bir değerlendirme olarak kalmaktadır (Uzunçarşılı, 1988: 19; Ekiz, 2010: 8-9).

Devlet topraklarının gerektiğinde tüm hanedan üyelerinin yönetimine girebilecek olması anlamındaki ülüş prensibi neticesinde, Selçuklu düzeni için belki başka türlü bir sistemden söz edilebilir. Bu sistem Selçuklu yönetim tarihi boyunca iç karışıklıkların, isyanların ve taht mücadelelerinin doğmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Nizamülmülk eserinin büyük kısmında merkezi otoritenin güçlü kılınması gerekliliği üzerinde durmuş, bunun için gerekli olanları sıralamış, pratikte de bu gücü sağlamaya yönelik yönetsel uygulamalar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Nizamülmülk'ün bu amaçla tasarladığı ikta sistemi kendine has bir sistem olarak kalmıştır (Göksu, 2018: 154-155; Ortaylı: 2015: 167).

Sonuç olarak Selçukluların idari sistemi, Abbasilerden ve önceden bu coğrafyada hüküm süren bir İran devleti olan Samaniler ile Türk devleti olan Gazneli devletlerinden farklılık gösterir. Öyle ki saydığımız bu geleneksel devletler, Selçuklulara kıyasla daha merkeziyetçi bir idari yapıya sahiptir. Selçukluların egemenlik yapısı incelendiğinde ise devlet idaresinde çoğunlukla özerk durumda olan yerel idarecilerin bulunmasından dolayı merkeziyetçi sistemin karşısında adem-i merkeziyet benzeri bir sistemin tehdit olarak kaldığı söylenebilmektedir (Uzunçarşılı, 1988: 19; Ekiz, 2010: 8-9).

3.2.2.2. İdeal Yönetici ve Otorite Anlayışı

Nizamülmülk nezdinde ideal bir sultanda olması gerekenler en temelde dini bütün ve adaletli olmak, her zaman gerek merkezde gerek yerelde kudretini korumak ve hissettirmek, kararlarını verirken işin ehline danışmak ve istişareye önem vermek, bilginler ve ulemalarla yakın dostluk kurmak, devleti yönetirken geçmişteki hükümdarların deneyimlerini ve devlet geleneklerini kendine referans görmek şeklinde özetlenebilir (Canatan, 2009: 205-206; Arslan, 1989: 256; Nizamülmülk, 2011: 215-216). Onun bahsettiği ideal sultan özetle hem yönetici hem asker hem de bir yargıçtır. Bununla birlikte sultanda bulunması gereken niteliklerde, akla ve bilime önem verir. Nitekim vezire göre “Nihayet, Allahü Teala’nın takdir ile kullarından birisi saadet ve devlete erişir. Hakk Teala bu kişinin bahtını açarak talihini ona yaver kılar, ona verdiği akıl ve fikirle eli altındakileri layıkıyla istihdam eder...” (Nizamülmülk, 2011: 12).

Nizamülmülk elde ettiği deneyimlerin etkisiyle güçlü yöneticilerin genellikle buhran zamanlarında ortaya çıktığını belirtir. Bu zamanlar merkezin otoritesi azalır, güçlü olan güçsüzü ezer, halk zulüm görür. İşte böyle bir durumda Allah hükümdarlık nitelikleri ile donattığı kabiliyetli birini halkın başına düzeni sağlaması için seçer. Otoritesinin meşruluğunu Allah’tan alan yönetici yine Allah’a karşı halkı iyi ve adaletli bir şekilde yönetmekle sorumludur (Taşgıt, 2017: 207). Parkinson (1984: 94) bu şekildeki bir yönetim anlayışında, sultanı Tanrı’nın vasalı olarak nitelendirir.

Nizamülmülk Allah tarafından seçilmiş bir iktidardan bahsederken diğer yandan irsi olarak elde edilmiş bir otoriteden de bahseder. Bu açıdan onun görüşü daha öncede değindiğimiz gibi bir çelişki olarak değerlendirilir. Öyle ki bir taraftan Allah tarafından seçiliyor olmak diğer taraftan irsi olarak ‘asil soy’a dayanmak şeklinde Selçuklu sultanlarının iktidarını meşrulaştıran iki ayrı etkenden söz edilmektedir (Gökcan, 2018: 37-38). Vezirin belirttiği iktidar kabiliyetinin babadan oğula geçiyor olması esasen Orta Asya Türk devletlerinde rastlanmakla birlikte geleneksel İran devletleri için de orijinal bir durum değildir. Sonuçta Nizamülmülk sultanın otoritesinin meşruluğunu, Allah’ın onayı, iktidarı elde etme kabiliyeti ve irsilik olmak üzere başlıca üç temele dayandırarak açıklar (Menekşe, 2005: 203).

Siyasetnamede sultanın tüm yönetim gücünü elinde bulunduran siyasi iktidar niteliğinde tanıtılması ve tasvir edilen yönetim biçiminden, Nizamülmülk’ün ideal yönetici anlayışının mutlak monark benzeri nitelikler yansıttığı çıkarımı yapılır. Ancak onun ideal gördüğü yönetici tasvirinden aynı zamanda sultanın otoritesini sınırlandıran hususlar da ortaya çıkar. Nitekim Selçuklu sultanlarının otoritelerinin meşruluğunu dayandırmak zorunda

olduğu ve mutlaklığını kısıtlayan hususların bulunduğu söylenebilir. Saltanat sultana Allah'ın bir lütfudur ve bu lütfü layık olmakta Allah'ın emanet ettiği halkı adaletli bir şekilde yönetmekten geçer (Gökcan, 2018: 37; Levend, 1962: 169; Menekşe, 2005: 201-203). Kaldı ki devleti hanedan üyelerinin ortak malı sayan an'anevi anlayış ile hanedan üyelerinin yönetimde söz sahibi olarak kendilerine hak görmeleri de Selçuklu sultanlarını sınırsız yetkili bir monarktan ayırabilmektedir. Görülüşü üzere İranlı vezir kendisine göre ideal yönetici tipini otokrat nitelikte tasvir ederken, bir yandan da otoritenin kaynağından yani kısıtlayan etkilerden de bahsetmiş olmaktadır.

Nizamülmülk'ün siyasetnamesi incelendiğinde hakimiyet anlayışına ilişkin gerek eski Türk devletlerinde gerekse eski İran devletlerinde benzer paydalar bulmak mümkündür. Siyasetnamede verdiği örnekle, yöneticinin devleti yönetme gücünü Tanrı'dan alması ve onun kurallarına göre yönetmesi gerektiği Orta Doğu coğrafyasında devlet yöneticilerinin güçlerini meşrulaştıran ortak bir inanıştır. Eski İran devletlerinde de Zerdüştinine göre, şah Tanrı Ahuramazda'dan devleti yönetme gücü alır ve yeryüzünde onun naibi olarak kabul edilir. Bunun yanında yönetme gücünü Ahuramazda'dan alan şah bu gücü adalet ilkesine bağlı kalarak kullandığı ölçüde elinde bulundurur. Öyle ki tıpkı Selçuklu devletinde olduğu gibi şah en üst yargıç olarak merkezde bulunan yüce adalet divanına başkanlık etmekte, eyaletlerde ise naibleri aracılığıyla adaleti gözetmektedir. Dolayısıyla geleneksel İran şahları için de iktidarın kaynağına ve otoritenin meşruluğuna kutsallık atfedildiği, iktidarın tanrıdan geldiği ve irsi olduğu Nizamülmülk'ün esrinde İran şahlarından verdiği örneklerle anlaşılmaktadır (Arslan, 1989: 231-234; Gökcan, 2018: 37-38).

Nizamülmülk sultanın otoritesinin meşruluğunu, “geleneksel”, “karizmatik” ve “yasal” olmak üzere üç otorite tipinin bir sentezi olan anlayışa dayandırır. Öyle ki hükümdar ve ailesinin kutsal kabul edilmesi ve irsi oluşu geleneksel otorite tanımlamasına karşılık gelirken, bu kutsallık neticesinde iktidarı elde etme kabiliyetinde olan üstün sultan nitelendirmesi de karizmatik otoriteye karşılık gelmektedir. Bunun yanında İslamiyet öncesi töreye benzer şekilde Allah'ın emrettiklerine uyma yükümlülüğü ile otoritenin sınırlanıyor oluşu da yasal otoriteye denk gelir (Özdemir, 2014: 69-79). Dolayısıyla sultan soydaşlarından elde ettiği otoriteyi Allah tarafından almakla birlikte, otoritenin bekası için Allah'ın emrettiği şekilde yönetmekle sorumludur.

3.2.2.3. Yöneten ve Yönetilen Arasındaki İlişki: Paternalist Nitelik

Nizamülmülk'ün ideal devlet yönetimi adına verdiği bilgi ve öğütlerden çıkarılan bir başka sonuç onun paternalist nitelikli bir yönetim ilişkisini öngörüyor olmasıdır. Öyle ki onun

nitelendirdiği otorite ya da sultan ile reaya arasındaki ilişki bir baba evlat ilişkisine benzer şekildedir. Baba evlatları için en doğru kararı bilir ve onu uygular. Reayaya da yalnızca bu karara uymak ve itaat etmek düşer. Sultan ise halkın istek ve şikayetlerine Allah'ın rızasına mazhar olmak için karşılık vermekle yükümlüdür. Dolayısıyla aralarındaki paternalist nitelikli ilişki bundan ibarettir (Canatan, 2009: 219).

Nizamülmülk'ün ideal devlet anlayışında yöneten yönetilen ayrımı nettir. Halk kesinlikle yönetime katılmaz. Halkın en önemli sorumluluğu sultanın otoritesine itaattir. Sultan ise makamı Allah tarafından bahşedildiği ve Allah'ın mazharına layık olabilmek için adaletli yönetimden kendini sorumlu görmelidir. Dolayısıyla ona göre adaletli olmak sultana kalmış bir iştir. Halktan yalnızca ona itaat etmesi beklenir. Ancak adaletsizlik karşısında halkın istek ve şikayet hakkının olduğunu vurgular (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 56-61). Dolayısıyla vezir sultan ve halk arasındaki ilişkiyi nitelerken her ikisinin de karşılıklı olarak sorumlu olduğundan bahseder. Sultan Allah'ın vermiş olduğu yetki ve emirle halkı adaletli bir şekilde yönetmekle sorumlu iken, halkta Allah'ın seçmiş olduğu ve dünyadaki vekili olması bakımından onun gücüne itaat etmekle sorumludur. O halkın memnuniyetini Allah'ın vermiş olduğu yönetme gücünün devamlılığı için gerekli görür (Gökcan, 2018: 40-41; Canatan, 2009: 204-205).

Orta Çağ düzenine bakıldığında halkın devletten tek beklentisi zalim bir hükümdarın aksine adaletli bir yönetim olmuş, başta kadıların yargılarından ve diğer devlet adamlarından adalet beklenmiştir. Ancak bekledikleri adalet zulümden korunmaktan başka bir şey değildir. Kaldı ki halkın günümüzdeki anlamda bir sosyal adalet beklentisi yoktur. Halk yalnızca zulme ve haksızlığa karşı adaletli yönetim diler. Sultanın adaleti sağlamak istemesindeki temel gaye Allah'ın emrine uymak, Orta Asya'daki anlayışa göre de kuta layık olmaktır. Adaletli olmak yalnızca devlet yöneticisinin otoritesini meşrulaştıran bir etkidir (Arslan, 1989: 231; Levend, 1962: 167). Ancak adalet ilkesinin sağlanması, başka bir açıdan pozitif bir şekilde günümüzdeki sosyal devletin dinsel kılıf altında belirmesi şeklinde değerlendirilmiştir.

Nizamülmülk'ün siyasetnamesinde ideal bir yöneten yönetilen ilişkisinde gerekli gördüğü bir başka önemli husus, sultanın her zaman kolay ulaşılır olması ve halkın şikayet ve taleplerini aracısız iletebilmesidir. Ona göre eğer yöneten ile yönetilen arasında bir aracı olursa bu kötü niyetliler için bir ortam sağlamış olacaktır (Taşgit, 2017: 207; Nizamülmülk, 2011: 51). Vezir bu konuda geleneksel İran devleti Sasaniler döneminden örnek vererek şahların senede iki kez büyük 'Derbar'a yani Divan-ı Mezalime çıktığından bahseder. Devamında ise verdiği bir örnekte eski İran şahlarının belirli günlerde halkın şikayetlerini dinlediğini, eğer kendisi hakkında da bir şikayet varsa bu konudaki yargının kadı'l kudat'ta

olduğunu, konunun bizzat hükümdar dahi olsa adaletten şaşılmaması gerektiğini belirtir (Köymen, 2011: 207; Nizamülmülk, 2011: 54; Arslan, 1989: 255). Nizamülmülk'ün bu tavsiyenin uygulamaya geçirilmiş şekli kadı'l kudat ve Divan-ı Mezalim'dir. Nizamülmülk'e göre sultanın haftanın belli günlerinde halkın uğradığı haksızlıkları, zulümleri dinlemesi zalime korku verecektir (Nizamülmülk, 2011: 17).

3.2.2.4. Liyakata ve Güce Dayalı İdeal Bürokrasi

Nizamülmülk gerek soyluluğu gerekse liyakat sahibi olmayı sultanın otoritesi için gerekli görürken, bürokratların durumunda ise liyakat ve eğitimi soyluluktan daha öncelikli görmektedir. Ona göre bürokratların en temelde liyakatli ve eğitilmiş olması gerekir. Beylik döneminde Selçuklunun var olan yapısı incelendiğinde genellikle örgüt çalışanlarının liyakatli memurlar yerine, aynı boya mensup şahsi hizmetliler olduğu görülür. Hükümdar ile idari memurlar arasındaki bu tür bir ilişkiye dayalı eski bürokrasiler Weber'in patrimonyal nitelikli bürokrasi tanımlamasına denk gelir (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 56-61; Weber, 2017: 63). Patrimonyal bürokrasi geleneksel otoritenin bir neticesidir. Bu tür bürokrasilerde idari ve askeri hizmetliler, sultanın akrabaları ya da ona yakın tebaasından seçilir (Kaçer, 2017: 149-150).

Nizamülmülk Patrimonyal nitelikli bürokrasinin aksine hizmette liyakati ve eğitimi öngörür. Ona göre her işin liyakati farklıdır ve bürokratik yapıda işin ehli kişilerin varlığı önemlidir. Genel olarak feodal bir örgütte geçerli olan geleneksel nitelikli kuralların aksine, rasyonel düşünceye ve teknik bilgiye dayalı kuralların varlığını önemser. Dolayısıyla vezir, Selçukluların önceki döneminin aksine bürokraside eğitime ve liyakate dayalı resmi pozisyonların varlığına katkı sağlar. Buna en somut örnek Nizamiye medreseleridir. Öyle ki bu medreselerle ilk defa dönemine göre bilimsel eğitim yoluyla bürokratlar yetiştirilmiştir.

Nizamülmülk liyakatin yanı sıra Selçuklu devletine tesis ettiği ve kendisinin de içinde bulunduğu bürokratik yapının güçlü olması gerektiğinden de bahseder. Ona göre bürokratların başı olan vezir en az bir sultan kadar gücü elinde bulundurmalıdır. Sultanın bürokrasinin bu gücüne ihtiyacı olduğunu belirtir. Nizamülmülk Selçuklu bürokrasisini geliştirirken güçlü bir bürokratik yapıya sahip olarak genellikle rol model olan Samanileri örnek alır (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 59; Arslan, 1989: 235; Nizamülmülk, 2011: 151-152). Vezirin siyasetnamesinde önemle durduğu bir başka husus da gerek kendi makamının gerekse devlet bürokrasisinde yer alan her memurun denetlenmesi gerektiğidir. Vezirlerin ve diğer bürokratların işlerini olması gerektiği gibi yapıp yapmadıklarının sultan tarafından gizlice denetlenmesi gerektiğini belirtir (Özmen, 2014: 215; Nizamülmülk, 2011: 29). Sonuç olarak

vezire göre ideal bir bürokratik yapıda olması gereken başlıca nitelikler, eğitim ve liyakate dayalı pozisyonların varlığı ve güçlü bir yapıya sahip olmaktır.

3.2.2.5. İslami İlkeler Uygun Yönetim

Nizamülmülk'e göre ideal bir devletin en temel varlık nedenlerinden biri de dini muhafaza etmektir. O din ile devlet arasındaki ilişkiyi "ikiz kardeş" olarak nitelendirip, sultanın Allah'ın vekili olarak halkı iyi ve adaletli bir şekilde yönetmesini öğütler (Canatan, 2009: 194; Nizamülmülk, 2011: 54). Nitekim Selçuklu sultanları siyasal konularda olduğu kadar uhrevi konularda da otorite sahibi olarak nitelendirilir. Ancak yasalar ne halife ne sultan tarafından değil Allah tarafından belirlenmekte, ona göre bu yasaya uymak her iki kurum içinde geçerli olmaktadır (Cahen, 2002: 176).

Vezir ideal gördüğü yönetim anlayışı çerçevesinde, devletin dini kurallara uygun bir şekilde yönetilmesini öğütler. Meydana getirdiği eserde gerek bu dünya gerekse öteki dünya için yararlı olacak tavsiyeler verir. Bu nedenle Selçuklu devletinde yönetim faaliyeti içerisinde yürütülen tüm faaliyetler İslami ilkelere adapte edilerek gerçekleştirilmeye çalışılır. Her ne kadar halifenin varlığı kabul edilse de vezir eserinde sultanı dinin ve devletin yöneticisi olarak tanıtır. Rosenthal'in Nizamülmülk'ün siyasetnamesinden Selçuklu dönemi için çıkarttığı yorum, tüm otoriter yetkinin Selçuklu sultanında bulunduğu ve halifenin var olan otoritesinin daha çok sembolik kaldığı şeklindedir (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 47-55; Rosenthal, 1996: 114).

Nizamülmülk'e göre gerek kut anlayışına gerekse İslam'ın kaderci anlayışına yakın bir şekilde Allah'ın dünya işlerini düzene sokmak ve insanları adaletle yönetmek için seçtiği hükümdar, her türlü donanıma sahip ve bu makama liyakatli olan kimsedir. Onun siyasetnamesindeki sözlerinden anlaşılacağı gibi Allah hükümdara layık ve liyakatli olduğu ölçüde devlet ve memleket verecektir (Arslan, 1989: 256; Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 56; Nizamülmülk, 2011: 13). Selçuklu sultanlarının otoritesinin meşruluğunu Allah'a dayandırması ve yeryüzünü yönetme yetkisinin Allah'tan geldiği inancı sonucunda, dinin ve devletin yegane hükümdarları olarak görüldüğü söylenebilmektedir. Ona göre liyakatli bir sultan dini sorumluluklarını yerine getiren dindar olan sultandır (Nizamülmülk: 2011: 77-78). Şunu belirtmek gerekir ki Parkinson'un (1984: 13) belirttiği gibi Orta Çağ'da karışık ve geniş bir bölgeyi, gücünü Tanrı'ya dayandıran bir hükümdar olmadan yönetmek olanaksızdır.

Bu konuda bir başka değerlendirme de vezirin betimlediği otoritenin teokratik nitelikler gösterdiğidir. Buna dayanak olarak ise yasalarını, vahiy yoluyla gelen dinlerin kabul ettiği ilkelere dayandıran tüm devletlerin teokratik olarak nitelendiriliyor olması gösterilir

(Parkinson, 1984: 137). Ancak bu durumun ölçüsü her topluluk ve devlet geleneğinde aynı şekilde görülmemektedir. Nitekim Selçuklu devletleri, teokratik olarak nitelendirilebilecek tipik bir doğu devletinden farklılık gösterir. Buna başlı başına geleneksel dönemdeki törenin örfi hukuk şeklinde yer bularak şeri hukuk karşısında oldukça etkili olması gösterilebilir.

Buraya kadar bahsedilenlerden yola çıkarak Nizamülmülk'e göre ideal bir yönetim en genel haliyle merkezîyetçi bir devlet düzeni, otokrat bir yönetici, güçlü bir bürokratik yapı ve reaya ile sultan arasında paternalist niteliğe sahip bir ilişkiyle sağlanabilir. Bunun yanında ona göre ideal bir devlette, kurumsallaşmış düzenli bir teşkilatlanma ile bürokrasinin gücüne her zaman ihtiyaç duyulur. Ayrıca adaletli yönetimden sorumlu ve otoritesinin meşruluğunu kutsi, irsi ve kabiliyetli oluşundan elde eden bir sultanın, İslami yönetim ilkelerine göre yönetim faaliyetini sürdürüyor olması gerekmektedir (Canatan, 2009: 194; Menekşe, 2005: 203). Nizamülmülk kariyeri boyunca gerek vazifesinde gerekse oluşturduğu eserde genel olarak merkezîyete uyum politikasını izlediği şeklinde de değerlendirilir.

3.2.2.6. Modern Yönetimde Nizaülmülk İzleri

Nizamülmülk'ün Siyasetname'de bahsettiği kimi hususlar, modern anlamda devlet yönetimine ve bürokratik yapıya ilişkin bazı benzerlikler gösterir. Öyle ki eser planlama, örgütlenme, personel alma, yönlendirme, eşgüdüm ve denetleme gibi modern yönetim ilkeleriyle ilişkilendirilebilecek birçok yönetsel öğüt içerir. Bilhassa denetleme, personel yönetimi ve bütçe Orta Çağ'da Nizamülmülk'ün gündeminde yer alır (Ekiz, 2010: 7).

Vezir, teşkilatlanmadaki devlet görevlilerinin seçimi, motivasyonu, ödüllendirilmesi, cezalandırılması, atanması, azledilmesi, denetimi ve eğitimi gibi birçok hususta öğüt vermekte ya da başka bir anlamda personel yönetiminden bahsetmektedir. Personel yönetimine ilişkin üzerinde önemle durduğu en temel ilke liyakat ilkesidir. Siyasetnamede verdiği örneklerle (28. fasıl) bu ilkeyi bir geleneksel İran devleti olan Samani yönetim düzeni olarak belirtir. Birden çok fasılda devlet memurlarında olması gereken nitelikler sıralanmış, bir görevin ve makamın işin ehline verilmesini her görevin herkese verilmemesini önemsemiştir. Bu noktada bürokratik yapı için işin ehli olarak İranlı unsuru görmektedir (Ekiz, 2010: 18-20; Şimşir, 2015: 70-76; Taşgıt, 2017: 207; Nizamülmülk, 2011: 151-152). Nizamülmülk'e göre kamusal düzenin tesis edilmesi için sultanın hizmetinde çalışanların liyakati önemlidir. Sultan önemli makamlara atama yaptığı gibi verdiği hizmeti layıkıyla yerine getirmeyenlerin görevine son vermelidir (Gökcan, 2018: 39). Dolayısıyla vezir devlet kadrolarına alımda soyluluk değil liyakati önemli görür.

Nizamülmülk Siyasetname’de kurumsallaşma ile birlikte bu kurumlara nasıl işlerlik kazandırılacağı hususunda, bireysel başarının değerlendirilmesi başta olmak üzere birçok nasihate yer verir. Bu doğrultuda hizmetkarların başarılarının karşılığını görebilmesi, takdir edilmesi bunun yanında kusur, yanılma veya zorda kalma durumları olmadıkça kusurlu olanların kabahati oranında cezalandırılması gerekliliğinden bahseder. Bu açıdan bakıldığında işveren ve işçi arasındaki ilişkide bilimsel yönetim esasları ve ceza hukuku açısından geçerli ilkelerin yer aldığı görülebilir. Nizamülmülk idari yapıda çalışan bireylerin performansının devletin performansını etkilediğinden personel yönetimi hususunda önemle durur (Erturgut ve Keskin, 2012: 6; Nizamülmülk, 2011: 189).

Nizamülmülk’ün personel yönetimine ilişkin bahsedilmesi gereken bir diğer husus günümüz anlamında rotasyona verdiği önemdir. Öyle ki ona göre bir işin sürekli aynı kişi tarafından yapılıyor olması uzmanlaşma ile birlikte yeknesaklık ve usanç da getirir. Bu nedenle siyasetnamede yer alan nasihatlerinden biri de, devlet görevlilerinin iki yılda bir görev yerlerinin değiştirilmesidir. Görüldüğü gibi devlet görevlilerinin görev yerlerinin değiştirilmesi uygulaması günümüzdeki milli eğitim, ordu vb. bazı kamu kurum ve kuruluşlarında uygulanan “rotasyon” ile benzerlik göstermektedir (Nizamülmülk, 2011: 229-230; Armağan, 2016: 94).

Modern yönetimde rastlayabileceğimiz bir başka yönetim ilkesi denetimdir. Sultanın devlet adamlarını yönetsel faaliyetlerin etkinliğini sağlamak için sürekli denetlemesi gerekliliğinden bahseden Nizamülmülk, devletin istikbalini bu ilkeye dayandırır. O bu ilke ile gerek merkezdeki gerekse yereldeki makamların denetlenmesinin önemi ve gerekliliğine dikkat çeker. Devlet görevlilerinin yaptıkları faaliyetlerin yanında vergilerin toplanması gibi daha birçok konuda denetim ilkesinin önemini belirtir. Sultanın denetim alanına normal memurların yanı sıra vezirlik gibi yüksek makamlarda girer. Birçok vazifesinin dışında denetim faaliyetinden de sorumlu hacibler, bugünkü kamu denetçiliği kurumu yani ombudsmanlık gibi düşünülebilecek bir devlet hizmeti vermektedir (Ekiz, 2010: 20; Eşmeli, 2016: 143; Canatan, 2009: 203-210; Nizamülmülk, 2011: 61). Ona göre iktidarın gücünün devamlılığı ve yönetilenlerin yönetimden memnun olması, kamu otoritesini kullananların hukuk kuralları dışında hareket etmesini önlemek için sultan tarafından etkili bir şekilde denetleniyor olmasından kaynaklanır (Özmen, 2014: 215-216).

Personel yönetimi için bahsedilen bir diğer nokta, kamu yönetimi ve daha da derinde kamu maliyesinin günümüzde esas aldığı maaş ve aylık ödemelerinde kıdem ve rütbenin temel alınmasıdır. Ona göre maaşlar ve haklar önceden belirlenmeli ve yerine getirilen hizmete göre değişiklik göstermelidir. Maaşların ve hakların düzenli bir şekilde verilmesi,

görevlinin işini istenildiği gibi yapmasını kolaylaştıracaktır. Nizamülmülk çalışanların teşvik ve motivasyonu üzerinde de durmuş, terfi ve ödüllendirmelerin verilen hizmet karşılığında yapılmasının önemine değinmiştir. Ona göre hizmetinde başarılı olan kişiler teşvik amacıyla terfi ettirilirken tersi durumda da azledilme ve rütbesinin düşürülmesi gerekir. Bir işi başarıyla yerine getiren kişi karşılığında çeşitli şekillerde ödüllerle motivasyonu artacak, düzen ve başarı sürekli hale gelecektir (Taşgıt, 2017: 208-209; Ekiz, 2010: 22).

Nizamülmülk eserinde ast ve üst arasında meydana gelebilen davranışsal ilişki şeklerinden de bahseder. Nizamülmülk'e göre "Vezir iyi tabiatlı biriye o memleket kalkınır, ordu ve reaya hoşnut ve huzurlu, padişah ise kaygulardan azade olur." (Nizamülmülk, 2011: 29). Bunun tam tersi durumda "Vezir şirret birisi ise memlekete telafi ve tedavisi imkansız hasarlar verir ve bu sebeple padişahın gönlü daralır, zihni bulanır ve memlekette karışıklıklar zuhur eder." (Nizamülmülk, 2011: 29). İşte bu nedenle vezir, amir ile memur arasındaki sorumlu olduğu işe yönelik davranış şeklinin benzerlik gösterebileceğinden bahseder. Bu nedenle en üst mertebedeki vezir adaletli davranırsa, astları da aynı yolu izleyecek ve bu tüm bürokraside hiyerarşik olarak aynı şekilde gerçekleşecektir.

Nizamülmülk'ün ideal bir devlet yönetimi için üzerinde durduğu bir başka nokta istişare yoluyla kararların alınmasıdır. İdeal bir devlet yöneticisinin her durumda bilirkişilerle istişare etmesinin, tecrübeli olanlara danışarak tecrübesinden faydalanılmasının onun otoritesini uzun ömürlü oluşunun temeli olduğunu belirtir. Nizamülmülk'ün üzerinde önemle durduğu bir işi o işin ehline danışmak, devlet yönetiminde Türk devletlerinde her zaman önemli olmuş ve yöneticiler bu hususa bağlı olarak alınacak her hangi bir kararda devlet adamlarıyla istişare yapmaya çalışmıştır (Arslan, 1989: 256; Özaydın, 2018: 22; Eşmeli, 2016: 143). Dolayısıyla Selçuklu devletlerinde var olan birçok ilke ve uygulama Nizamülmülk'ün tavsiyelerinde de yer bularak günümüz devlet yönetim anlayışında bir şekilde bir alt yapıya sahiptir. Nizamülmülk'ün eserinde yer verdiği ve ideal gördüğü yönetsel ilkelere modern yönetim ilkelerinde rastlanılmaktadır.

3.2.3. Nizamülmülk'ün İdeal Yönetim Anlayışının Selçuklu Devletine Etkisi

Nizamülmülk'ün siyasetnamesinden yola çıkarak buraya kadar verilen bilgilerden onun kabul gördüğü ideal devlet ve yönetim anlayışının kısaca, güçlü bir merkezîyet ve bürokratik yapı ile halk için halka rağmen anlayışıyla tebaası üzerinde paternalist niteliğe sahip bir otorite ve dini normlara uygun yönetim olduğu görülür. Ayrıca siyasetnamede devlet yapısı ve yönetim anlayışına ilişkin modern yönetim ilkelerine yakın birçok yönetsel ilkedden bahsedilir. Bununla birlikte onun bahsettiği ideal devlet ve yönetim anlayışının alt yapısını

oluşturan ve bilgisi olduğu geleneksel devletlerin başta Türk-İslam ve eski İran devletleri olduğu anlaşılır. Bu devletlerin yönetim geleneklerinin sentezini, İslami ilkelere eklemlemeye çalıştığı şeklinde de değerlendirilir (Canatan, 2009: 194).

Nizamülmülk'ün vezirlik yaptığı dönem Selçukluların büyük bir devlet düzenine geçtikleri ve yönettikleri alanın genişlemeye başladığı, aynı zamanda İslamiyet'e geçişin de etkisiyle İslami düzenin devlet yapısı ve yönetim anlayışına eklendiği bir dönemdir. Bu dönem henüz Oğuz politikasının işlediği ülüş düzeninden güçlü bir merkezi devlet düzenine geçiş çabası olarak da nitelendirilir. Böyle bir devirde Nizamülmülk teoriiyi de pratiği de iyi bilen biri olarak, Selçuklu idari yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Vezir kendisine verilen yetkiyle Selçukluların milli teşkilat yapısının kurumsallaşmasını ve liyakata dayalı bürokratik yapının tesisini hızlandırır. Dolayısıyla Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin ideal gördüğü anlayış, Selçuklu devlet yapısını etkileyen unsurlardan biri olarak değerlendirilmesi gereken önemli bir faktördür.

3.2.3.1. Merkeziyetçilik Anlayışının Etkisi

Nizamülmülk'e göre ideal bir devlet yönetiminde merkezi otoritenin gücü kendisini hissettirmelidir. Vezir merkeziyetçiliği sağlamak adına birçok düzenleme yapmış, bunların başında oluşturduğu ikta sistemi gelmiştir. Siyasetnamesinde merkeziyetçiliği ve devletçilik politikasını korumak adına ikta sisteminin düzenli işlemesine ayrı bir önem vermiş, bu hususta birçok nasihatte bulunmuştur. Merkezin gücünü hissettirmek adına ikta sahiplerinin yapması gerekenler ve sultanın ikta sahiplerine yönelik tutumu üzerinde durmuş, onların gerekli durumlarda cezalandırılması ve buldukları bölgede bir otoriteye dönüşmelerini önlemek için iki yıla bir iktalarının değişmesi gerektiği vurgulamıştır (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 59-60; Nizamülmülk, 2011: 41).

Nizamülmülk merkeziyetçi yapıyı tesis edebilmek için geliştirdiği ikta sistemi başlarda istenilen merkeziyetçiliği bir ölçüde sağlamış, devletin sahip olduğu coğrafyayı kontrolü altında tutmasına olanak vermiştir. Öyle ki ikta sahibi bulunduğu bölgede devletin yalnızca bir memuru olarak halktan merkezin belirlediği vergi dışında başka bir şey talep edemeyip siyasi faaliyette de bulunamamıştır. Merkez koymuş olduğu kurullarla köylünün emeğini ve devlete karşı itimadını korumak adına, ikta sahibini gerçekleştirdiği faaliyetlerden dolayı daima sorumlu tutar. Ancak bu sistem her zaman bozulmaya meyilli olarak kalmış ve yine aynı nedenle bozulmuştur (Turan, 2003a: 308-309; Özmen, 2014: 207; Kafesoğlu, 1964: 330).

Nizamülmülk siyasetnamesinde ideal gördüğü sultanı nitelerken bir monarka benzer niteliklere rastlanır. Vezir sultanın halkı bizzat kendisinin yönetmesini, iktidarını herhangi birine emanet etmemesi veya paylaşmamasını öğütler. Ancak onun ideal gördüğü yönetici tipine Selçuklu sultanları arasında rastlanmamaktadır (Rosenthal, 1996: 114-122). Nizamülmülk'ün merkeziyetçi bir devlet düzeni ve mutlak bir monarkı devlet ve yönetim faaliyeti için ideal gördüğü belirtilmekle birlikte, bu niteliklerin gerçekte onun bilgisi olduğu eski İran devletlerinin nitelikleri olduğu şeklinde değerlendirilir. Öyle ki geleneksel İran devletlerinden Med'ler bu coğrafyada monarşik bir düzen kurmuş, onların yerine geçen Pers İmparatorluğu ise en üst merkezi otorite olan hükümdarlık makamını kutsal bir makam haline getirmiştir (Mokhtarpour, 2012: 10; Gökalp, 2016: 28-29). Eski İran devletlerinin gelişmiş olan Sasani Devleti'de bu coğrafyada güçlü merkeziyetçiliği olan bir yönetim anlayışıyla devleti kurmuş ve yönetmiştir. Ancak yine bir Sasani şahı, Selçuklu sultanına kıyasla mutlak bir monark şeklinde değerlendirilmeye daha açıktır (Gökalp, 2016: 30; Fekri, 2007: 24; Nizamülmülk, 2011: 78).

Başta devleti hanedan üyelerinin ortak malı sayan veraset sistemi olmak üzere birçok milli yönetsel gelenek güçlü merkeziyetçi bir yapının meydana gelmesini engeller. Nitekim Türklere özgü hakimiyet anlayışı gereği tüm hanedan üyeleri alınan kararlarda ve devlet yönetiminde hak iddia etmiş, bu açıdan merkezin gücü hep bir engel ve tehdit altında kalmıştır. Ancak yine de sultanın devletin en üst otoritesi olduğu unutulmamalıdır (Arslan, 1989: 231-236; Ortaylı: 2015: 118). Dolayısıyla Nizamülmülk'ün eserinde belirttiği ve memuriyet hayatı boyunca elde ettiği fırsatlar çerçevesinde kurmaya çalıştığı merkeziyetçi devlet yapısı karşısında eski Türk devlet geleneğinden kalma hakimiyet anlayışının gereklilikleri bir engel olarak kalır. Bunun dışında yine vezir tarafından ideal görülen İran şahlarının benzeri otorite tipine, sultanların otoritelerinin meşruluğunu dayandırmak zorunda olduğu nedenlerden dolayı rastlanılamamaktadır.

3.2.3.2. Patrimonyal Bürokrasiden Liyakata Dayalı Güçlü Bürokrasi

Vezirin Selçuklu devletine en açık etkisi, kendisinin de içinde bulunduğu bürokratik yapının tesisidir. Nizamülmülk'e göre ideal bir devlet, kesinlikle güçlü bir merkeziyet yanında etkili bir kurumsallaşma ve sağlam bir bürokratik yapıyı gerektirmektedir. Gerek aldığı iyi eğitimle öğrendiği teori gerekse bir İran-Türk sentezi devlet olarak nitelendirilen Gazneli Devleti'nde elde ettiği deneyim bu düşüncesini desteklemektedir. Ona göre bürokratik yapı içerisindeki memurların başı olan vezir, kimi durumlarda bir sultan kadar gücü elinde

bulundurabilir. Sultanın, bürokrasinin bu gücüne ihtiyacı olduğunu vurgular (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 59).

Selçukluların kendine özgü milli bürokratik yapısının patrimonyal nitelikler taşıdığı belirtilmiştir. Öyle ki önceki dönemde askeri nitelikli bir güce sahip hükümdarın yönetimi etrafında şahsi hizmetlilerinden oluşan bir idari memur topluluğu bulunmaktadır (Kaçer, 2017: 145). Nizamülmülk patrimonyal nitelikli bu bürokratik yapıyı eğitim ve liyakati temel alarak düzenlemiştir. Böylece Selçuklu saray teşkilatında hizmet edenlerin genellikle sultanın güvendiği ve daha çok eğitilmiş, hizmete liyakatli ya da işin ehli olan kadrolu kişilerden oluşturulmaya çalışıldığı görülür. Ayrıca onun kurmuş olduğu Nizamiye medreselerinde birçok bürokrat yetiştirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 31; Arıcı, 2005: 65; Yaman vd., 2018: 159).

Nizamülmülk Selçuklu bürokrasisini geliştirirken güçlü bir bürokratik yapıya sahip olan eski Sasanileri örnek alır. Nitekim geleneksel İran devletlerinde çağına göre işleri mükemmel bir şekilde yürüten donanımlı bir bürokratik yapı mevcuttur. Bu bürokratik yapının tesisinde işin uzmanı olarak nitelendirilen İranlı bürokratlar önemli rol oynar. Temeli eski İran devletlerine dayandırılan ve gerek Abbasilerde gerekse Gaznelilerde benzerine rastlanan bu bürokratik yapıda olması gerekenler Samanilerden kalma bürokrasinin temsilcisi olan Nizamülmülk'ün eserinde belirtilir. Ona göre ideal olan, başta sivil teşkilatlanma olmak üzere bürokratik yapının işin ehli olarak gördüğü İran asıllı memurlara bırakılmasıdır (Arslan, 1989: 235; Armağan, 2016: 89).

Nizamülmülk toplumunda Türkler ve İranlılar olmak üzere iki temel unsurdan bahsetmekle birlikte, bürokratik yapının daha çok İranlılara bırakılması gerektiğini belirtir. Türkleri ise yalnızca askerlik hizmetinde düşünüp bürokrasi teşkilatını İranlılarla özdeşleştirir. Bununla birlikte eserinde Selçuklu toplumunu oluşturan bu iki unsuru kılıç ehli ve kalem ehli şeklinde ayırmakta, ona göre siyasi ve yönetsel denge bu şekilde sağlanmaktadır (Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 61). Bu ayrımın temelinde kılıç ehli olan Türkler yalnızca askeri teşkilatlanmada düşünülür. Öyle ki Roux (2004: 213) savaşçı nitelikleriyle tanıttığı Alp Arslan'ın devlet işlerinin idaresini İran asıllı vezirine bırakmasını kurulan devlet için bir talih olarak değerlendirir. Devamında ise yine bir savaşçı gelenekten gelen Melikşah'ın devlet idaresini vezir Nizamülmülk'e bıraktığı ve idari faaliyetlerin büyük ölçüde vezir tarafından yürütüldüğünü belirtir.

Dolayısıyla onun ideal gördüğü düzen çerçevesinde Türkler ve İranlılar olmak üzere iki temel unsura dayanan devlette, mülki teşkilatta İranlılar yer alırken askeri teşkilatlanmada ise Türkler yer alır. Ancak zamanla bürokratik yapıyı oluşturan bu iki etnik unsur arasında

bazen açık bazen de gizli bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Bu mücadeleye Nizamülmülk'te eserinde yer vererek devlet idaresinin işin ehline yani vazifeye liyakatli olana verilmesini öğütler. Böylece idari ve askeri görevleri üstlenen hizmetlileri kesin bir şekilde ayırır (Köymen, 1967: 1-2; Ekiz, 2010: 17; Cahen, 2002: 183; Nizamülmülk, 2011: 151). Nizamülmülk'ün öngördüğü kurumsal düzen, aynı zamanda askeri ve sivil idarenin ayırımına dayanan bir yönetimin örneği şeklinde de değerlendirilir. Onun tasarladığı bu düzen, devlet idaresinin sultanın yokluğunda dahi sürebilecek güçte bir düzen olarak görülür. Böyle bir düzen, fetihler çağı olarak nitelendirilen Orta Çağ'da, sultan merkezin dışında olduğunda dahi devlet idaresinin sürdürülebilmesi için gereklidir (Parkinson, 1984: 116).

3.2.3.3. Nizamülmülk Etkisinde Selçuklu Teşkilat Yapısının Şekillenmesi

Nizamülmülk ideal gördüğü yapı çerçevesinde Selçukluların devlet idaresinde yaptığı düzenlemelerle, dönemine göre oldukça güçlü ve düzenli bir devlet teşkilatının oluşmasında etkili olur. Onun tarafından geliştirilerek tesis edilen Selçuklu teşkilatı kendinden önceki geleneksel dönemin bir mirası olmakla birlikte, zengin ve köklü devlet geleneklerine dair bilgisiyle gelişmiştir. Öyle ki meydana getirdiği saray ve hükümet teşkilatında büyük ölçüde eski İran ve Türk devletlerini referans alır. Bunun yanında vezir İslami geleneklere uygun mahkemeler hayata geçirmiştir. Dolayısıyla vezirin ideal gördüğü devlet yapısı genellikle eski İran-İslam ve Türk devlet geleneklerinin bir sentezinin ürünü olmakla birlikte Selçuklulara özgün bir hale gelmiş ve bu yapı sonraki Türk-İslam devletlerine ilham olmuştur (Yaman vd., 2018: 159-167; Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009: 53).

Nizamülmülk'ün Selçuklu devletinin divan ve saray teşkilatlanmasını oluştururken Samani ve Gaznelileri referans almasının yanında Abbasi modelinden de etkilendiği öne sürülür. Ancak divan Farsça bir kelime olup, esasen geleneksel İran devleti olan Sasani Devleti'nde ve zaman zaman İslam devletlerinde de görülen bir kurumdur. Abbasiler İslam devletlerinde parça parça görülen divanları geliştirip, bilhassa vezaret makamı olmak üzere divan teşkilatını eski İran devlet geleneğinin etkisiyle oluşturmuştur. Öyle ki İslam devlet geleneğinin temsilcisi olan Abbasilerin, eski İran devlet geleneğinin temsilcisi olarak bilinen Sasanilerin etkisi ile merkezi bir bürokratik yapı tesis ettikleri ifade edilir (Arıcı, 2005: 4-6).

Nizamülmülk'ün Orta Asya Devlet geleneği üzerine kurulan Selçuklu devletlerine, özellikle bilgisi olduğu İran-İslam devlet geleneğini kendine referans alarak, kurumsallaşma, bürokratik yapı ve idari teşkilatlanma açısından var olan etkisi göz ardı edilememektedir (Ekiz, 2010: 13). Selçuklular büyük bir devlet düzenine geçerken ihtiyacı olan kurumsallaşmayı, Nizamülmülk'ün ideal devlet yapısı ve yönetim anlayışını büyük ölçüde

etkileyen eski İran devlet geleneğinden karşılar. Eski İran devlet geleneği köklü bir devlet ve yönetim geleneğine sahip olarak İslam geleneğini dahi etkilemiştir. Dolayısıyla kabul ettikleri İslam inancının gereklilikleri de bu gelenekte mevcuttur. Sonuçta Nizamülmülk tüm bu etkiler çerçevesinde Selçuklulara özgü bir idari teşkilatlanma öngörerek hayata geçirir (Ekiz, 2010: 5-6; Gordlevski, 1988: 340; Göksu, 2018: 149-150).

Her geleneksel Türk devletinde olduğu gibi Selçukluların önceki döneminde de kendilerine has bir teşkilat yapısı bulunur. Bu yapının kurumsallaşması Nizamülmülk'ün desteğiyle gerçekleşir. Buna bir örnek olarak Selçukluların beylik dönemindeki otağ teşkilatlanması, daha sonra saray teşkilatlanmasının oluşturulmasıyla kurumsallaşır. Kurumsallaşan bir başka yapı askeri teşkilatlanmadır. Ortaylı (2015: 48) Türklerin askerliğini hem bir meslek hem de bir organizasyon biçimi olarak tanımlar. Ancak beylik düzeninde Türkmenlerden oluşan ordu, İran coğrafyasında gulam usulüyle yetiştirilen Türklerden oluşan düzenli bir orduya dönüşür. Bunun yanı sıra Selçuklu sultanlarının beylik döneminde danışmanlığını yapan memuriyet de vezaret makamının oluşturulmasıyla kurumsallaşmıştır. Nizamülmülk işte böyle bir kurumsallaşma ve bürokratikleşme sürecini desteklemiş, Selçuklu devlet teşkilatlanmasının şekillenmesinde etkin rol oynamıştır.

Sonuç olarak iki büyük Selçuklu sultanına vezirlik yapan Nizamülmülk eserinde ideal bir örgüt ve yönetimi elde edebilmek için gerekli gördüklerini tavsiye etmiş ve bunu kariyeri boyunca elde ettiği fırsatlar dahilinde pratikte uygulamaya çalışmıştır. Nizamülmülk yönetime ilişkin geliştirdiği yeniliklerle birlikte, Selçukluların bürokratik yapıya dayalı kurumsallaşmış bir devlet düzenine geçmesindeki en önemli etkenlerden biri olarak görülür. İran kökenli devlet adamı oluşturmak istediği düzen çerçevesinde içerisinde eski İran geleneğinin etkisini barındıran güçlü bir bürokratik yapı tesis etmiş, bununla yanında var olan milli teşkilatın da gelişerek kurumsallaşmasını desteklemiştir (Levend, 1962: 168; Yavuzcan Anvarian Aghdam, 2013: 65-67). Tüm bunların sonunda Selçuklu devletlerinin teşkilat yapısı ve bürokrasisi Nizamülmülk'ün bilgisi olduğu devlet gelenekleri ile şekillenmiş olsa da her devletin bir geleneğin içine doğduğu unutulmamalıdır. Öyle ki Tuğrul Bey Horasan'a göç ederken Oğuz politikasını ve geleneklerini Asya'da bırakmayacaktır.

3.3. Eski İran Devlet Geleneğinin Selçuklulara Tesiri

Bugün sınır komşularımızdan biri olan İran birçok millet ve büyük devlet tarafından yönetilmiş, buna rağmen bu coğrafyada yüzlerce yıllık süren güçlü bir yerel devlet geleneğinden söz edilebilmiştir. Bu milletlerden biri ve en önemlisi Türklerdir. Türkler tarih boyunca gerek anayurtları olarak bilinen Orta Asya'da gerekse anayurtları dışında kendilerine

özgü devlet yapısı ile yönetim faaliyeti sürdürür. Görüldüğü üzere kendine has bürokratik ve teşkilatçı bir yapıya sahip Selçukluların büyük bir devlet kurmaları, kendi soyuna özgü bir yönetsel gelenekten mahrum bir şekilde rastlantısal bahanelerle açıklanacak bir olay değildir. Ancak Horasan'a gelip burada büyük bir devlet kurmaları ile milli devlet gelenekleri, karşılaştıkları köklü yönetsel gelenekle biçimlenerek yeni bir önem kazanacaktır. Böylece Selçuklu devlet yapısında, bu coğrafyada kendisinden önce kurulan diğer devletler gibi eski İran devlet geleneğinin tesirinden de söz etmek gerekmektedir.

2500 yıllık bir geçmişe dayanan İran geleneğinin ortalama 1000 yıllık tarihinde Türk hakimiyeti yer alır. İran coğrafyası birçok başka toplum tarafından da yönetilmiş, ancak farklı coğrafyaları yönetmiş ve farklı toplumlarla karşılaşmış olan Türklerin İran ile etkileşimi diğerlerinden farklı olmuştur. Selçuklular köklü yönetsel gelenekleriyle bu coğrafyaya gelmiş ve devlet yapılarına geleneksel İran devlet modelinden de bir şeyler katarak güçlü bir sentez oluşturmuştur (Gökalp, 2016: 9). İran devlet geleneğinin idari yapısı, hukuk ve toprak yönetim sistemi başta olmak üzere içerdiği nitelikler, Orta Doğu'da kurulan hemen her devlet üzerinde etkili olarak bilhassa İslam devletlerine model olmuştur. Bu nedenle Ortaylı'nın (2012: 24-25) belirttiği gibi Orta Doğu devletlerinin yönetsel niteliğini anlamak için eski İran devlet örgütlenmesini anlamak önemlidir.

İran ve Türk milletleri arasındaki iletişim başta siyasi ve ticari faaliyet gibi nedenlerle İslamiyet öncesine dayanır. Göktürklerin tarihi incelendiğinde geleneksel İran devleti olan Sasani Devleti ile siyasi ilişkilerde buldukları görülür (Kafesoğlu, 1997: 97). İran devlet geleneğinin gelişmiş hali olan Sasani Devleti İran coğrafyası için oldukça önemli bir devlettir. Bu eski İran devleti, idari teşkilatlanması ve özellikle bürokrasisi ile buldukları dönemin en güçlü devlet yapısına sahip olarak İran coğrafyasında kurulmuş hemen her devlete örnek teşkil etmiştir (Fekri, 2007: 24-35; Soysal, 1999: 38). Selçuklular üzerinde İran devlet geleneğinin bıraktığı tesir Büyük Selçuklularının İran coğrafyasında devlet kurmaları ile gerçekleşir. Öyle ki Selçukluların milli teşkilatlanması ve yönetim anlayışı, İran coğrafyasının sahip olduğu geleneğin etkisiyle kendine özgü bir yapıya bürünmüştür. Bunun bir nedeni de Selçukluların devlet hizmetine ilişkin bazı faaliyetlerin, Nizamülmülk gibi eski İran disiplinine hakim devlet adamları tarafından yürütülmüş olmasıdır (Soysal 1999: 106-107).

Büyük Selçuklu Devleti'nin son vererek yerine geçtiği ve başında Türk hanedanının bulunduğu Gazneli Devleti'nin teşkilatlanmasında da İran asıllı devlet adamlarına ve İran yönetim geleneğinin etkisine rastlanır. Selçuklular da var olan devlet yapılarını İran coğrafyasında kurumsallaştırırken, Gaznelilerden kalma İranlı devlet adamlarını örgüt bünyelerine katmıştır (Ortaylı, 2015: 153). Dolayısıyla Selçukluların kurumsallaşmış bir

örgütlü yapı ile bürokratik nitelikli bir devlet meydana getirmelerinde ve kullandıkları sultan unvanını ile sahip oldukları örgütlü yapının hakkını vermelerinde İran asıllı idarecilerin rolü önemli olmuştur (Mecit, 2017: 76).

İran coğrafyası, Selçukluların hükmettiği dönemde hemen hemen 1.500 yıllık bir devlet geleneğinin mirasçısı durumundadır. Nasıl önceki dönemde Müslüman Arap devletleride dahil bir çok devleti etkilediyse, Selçuklular bu coğrafyaya geldiklerinde kurmuş oldukları devlette İran devlet geleneğinin tesirinde kalmıştır. Dolayısıyla Selçukluların devlet yapısı ve yönetim anlayışı, genel olarak İslamiyet öncesi sahip olduğu Orta Asya Türk devlet geleneği ve eski İran-İslam devlet modelinin bir sentezini oluşturmaktadır. Gerek Büyük Selçuklular gerekse Anadolu Selçukluları bu sentezin tesiri altında kalarak sahip oldukları teşkilatlanma ile bürokratik yapı ve arazi kullanımlarını, Orta Asya Türk ve eski İran-İslam devlet geleneklerinin meydana getirdiği güçlü birlikteliğe borçludur (Özcan, 2006: 201-202; Kayhan, 2011: 217). Tüm bunların sonunda bu birleşimin bir parçası olan İran devlet geleneğinin Selçuklu devletlerini ne ölçüde etkilediği konusu Selçuklu devlet modelinin anlaşılabilmesi için önemli görünmektedir.

3.3.1. Egemenlik Anlayışında İran Etkisi

Selçuklu devletleri incelendiğinde ortaya çıkan ilk nitelik eski Türk devlet ve yönetim geleneğinin izleridir. Buna en belirgin kanıt, devleti hanedan üyelerinin ortak malı sayan anlayış neticesinde, egemenliğin hanedan üyeleri arasında paylaşıldığı an'anevi hakimiyet anlayışının devam etmesidir. Bunun yanında gerek yönetim anlayışlarını gerekse müesseselerini en başta İslami esaslara uyumlaştırmışlardır (Köprülü, 2011: 215). Öyle ki İslamiyet öncesi geleneksel Türk devletlerindeki yönetme gücü ve yetkisinin Tanrı'dan geldiği ve hanedan mensubu erkek üyelerle paylaştırıldığı kut anlayışı ile İslamiyet sonrasında "Allah'ın yeryüzündeki vekili/gölgesi" sıfatı ile hükmetme gücünün Allah tarafından dünya düzenini sağlamak için kazanıldığı anlayış birbiri ile çelişmemektedir (Turan, 2003b: 119; Özdemir, 2009: 123).

Selçukluların Orta Asya'dan kalma hanedana dayalı ortak egemenlik anlayışı çağdaşı olduğu Karahanlılarda da görülürken, yerine geçtikleri Türk devleti olan Gazneli ve dönemin İslam devleti olan Abbasi Devleti'nin Selçuklu ve Karahanlı devletlerine kıyasla daha merkezîyetçi bir yapıya sahip oldukları belirtilir (Peacock, 2016: 73; Lewis, 1960: 219). Bunun nedeni ise her iki İslam devletinin de, otokrat nitelikler gösteren monarşi şeklinde nitelendirilmiş İran devlet geleneğinin yönetim biçiminin etkisi altında kalmış olmalarıdır (Arslan, 1989: 233-234).

Eski İnan devlet geleneğine göre hükümdar ve egemenlik tipi bir monark benzri niteliktedir. Perslerden Samanilere kadar hemen her geleneksel İnan devleti mutlak monarşik nitelikler taşımiştır. Hükümdarın otoritesi ne bir geleneksel yasa ne de kurum tarafından sınırlanmış değildir. Eski İnan devletlerinin kurdukları bu monarşi nitelikli devlet düzeni, daha sonra kendilerinden sonra bu coğrafyada kurulan monarşik yapılı devletlere ilham olmuştur (Arslan, 1989: 233). Bunun aksine Selçuklularda devlet, Selçuklu hanedanının ortak malıdır ve egemenlik ailenin bütün erkek yeleri arasında paylaştırılır. Bunun yanında Türk hükümdarlarının egemenliğini bir nevi kısıtlayan hususlar, hükümdarların mutlak monark benzeri nitelikler taşımasını önleyecek niteliktedir (Köprülü, 1941: 332; zdemir, 2009: 123). Bu durum ancak toplumların kendine özgü farklı devlet ve yönetim geleneğine sahip olmalarıyla açıklanmaktadır.

Selçuklu sultanlarının devletin kurulduğu ilk dönemde sahip oldukları otorite Orta Asya Türkmen beyinin otoritesine benzer bir anlayışa yakinken, zamanla tıpkı Abbasi halifeleri gibi eski İnan şahlarına benzer bir hükümdar tipini kendilerine model aldıkları ne sürülür. Bunun yanında en genelde İnan-İslam özelde ise Sasani yönetim anlayışının etkisi altında olan İnan asıllı Nizamülmülk'n, devleti merkezileştirme çabasında olduğu ve ideal hükümdar tipi olarak Sasani şahlarının otoritesini idealleştirdiği görülür (Soysal, 1999: 49; Kaymaz, 1964: 96). Nitekim İnalçık (1966: 266) da Nizamülmülk'n yönetime ilişkin düşüncelerinin eski İnan devlet geleneklerini yansıttığını, böylece İnan-İslam an'anelerinin etkisi altında bürokrasi ve teşkilatı şekillendirirken diğer yandan Selçuklu devletini eski İnan devletleri benzeri bir şekilde merkezileştirme niyetinde olduğunu ifade eder (Köprülü, 1941: 332).

Selçuklu sultanlarının kullandıkları bazı hükümdarlık alametleri İnan şahlarınıninki ile benzerlik gösterir. Bunun yanında Selçuklu sultanları zamanla İnan şahları gibi tebaası ile görüşmelerini perde arkasından gerçekleştirmiştir. Ayrıca yine Selçukluların geleneksel İnan devletlerindeki gösterişli karşılama merasimlerine benzer bir şekilde, taht merasimleri veya savaş dönüşlerinde görkemli gösteriler gerçekleştirdikleri belirtilir (Gordlevski, 1988: 290). Buraya kadar ne sürülenlere, Türkmenlerin Selçuklu sultanlarının kendilerini İnan şahlarına benzeyerek töreye uygun davranmadıklarını iddia edip isyan etmeleri kanıt gösterilmiştir (İnalçık, 1966: 269).

Gerek Nizamülmülk gerekse özellikle son Büyük Selçuklu sultanları ile Anadolu Selçuklu sultanları, İnan şahları adına yazılmış klasik İnan eserlerini okuyarak bu nedenle eski İnan geleneğine hakimdir (Arslan, 1989: 232-234). Bunlardan en çok dikkat çekeni Firdevsi'nin Gazne hükümdarı Mahmut'a sunmuş olduğu şehname'sidir. Bu eser tamamen

İran hükümdar tipini ve yönetim anlayışını yansıtmaktadır. II. Kılıç Arslan ve oğlu Gıyaseddin'in oğullarına Şehname'de geçen İran şahlarının isimlerinden koyduğu görülmektedir (Soysal, 1999: 52). Öyle ki Anadolu Selçuklu sultanları genellikle Keyhüsrev, Keykubat, Keykavus, Siyavuş gibi Pers mitolojisinden bazı kahramanların isimlerini ve unvanlarını kullanmışlardır. Bu etkinin bir görünümü olarak Bizans kaynaklarında Pers olarak geçen bölümlerden Selçuklu Türklerinin kastedildiği görülmektedir (Yavuzcan Anvarian Aghdam, 2013: 345-348; Avcioğlu, 1995: 2028-2029).

Buraya kadar öne sürülenler karşısında bir gerçek var ki o da Köprülü'nün (1941: 332) belirttiği gibi hiçbir geleneksel etkinin Selçukluların Orta Asya etkisindeki an'anevi hakimiyet anlayışının önüne geçemediğidir. Her ne kadar eski İran şahlarının yönetsel gücü elinde topladığı ve kendisini devletin tek sahibi olarak en yüksek buyurucu şeklinde gördüğü hakimiyet anlayışının model alındığı öne sürülsede, Selçuklularda saltanat hanedanın ortak malı olarak kalır (Soysal, 1999: 49-50; Lewis, 1960: 228). Böylece Orta Asya Türk hakimiyet anlayışını diğer unsurlar karşısında baskın yaşadıkları, yerine geçtikleri Gazneli Devleti'nin aksine bozkır geleneğinden kalma bir egemenlik anlayışı ile hanedanın ortak otoritesinden bahsedildiği görülür (Peacock, 2016: 43). Türk devlet geleneğince merkezden uzakta hanedan üyeleri tarafından yönetilen bölgelerin varlığı, güçlü bir merkezîyetçilik oluşturma karşısında her zaman tehdit olarak kalmıştır.

Buradan çıkarılabilecek sonuçla Selçuklu sultanlarının an'anevi hakimiyet anlayışı, İslam dünyasındaki anlayışın temsilcisi ve Peygamberin vekili olan halifeden ve tartışmasız bir iradeye sahip olan İran şahlarından farklılık gösterir. Eski Türklerde hükümdarın hakimiyetinin kaynağı ve aynı zamanda meşruluğunu sağlayan en temelde Tanrı'dan kut almak ve töreye uygun yönetimdir. Dolayısıyla hakimiyetin kaynaklarından hakanın otoritesinin sınırlı olduğu anlayışı da çıkmaktadır. Geleneksel İran devletlerinde ise iktidar mutlak bir monark olarak nitelendirilmeye yakınken, bunun aksine eski Türk devlet anlayışında tek kişinin mutlak hakimiyetine rastlamak güçtür. Türk hükümdarlık anlayışının bir devamı olarak Selçuklu sultanları tebaası ile yürüttüğü ilişkiyi karşılıklı sorumluluk anlayışında sürdürür. Bunun yanında sultan töre gereği hesap vermekle yükümlü olduğu bir otoriteye sahiptir (Kösoğlu, 1997: 46; Kafesoğlu, 1972: 120). Bu an'anevi hükümdar tipi ve hakimiyet anlayışı, Selçuklularda olduğu gibi ana yurt dışında farklı coğrafyalarda kurulmuş hemen her Türk devletinde daima yürürlükte kalmıştır.

3.3.2. Saray ve Bürokraside İran Etkisi

Selçuklular Horasan'da devleti kurduktan sonra Gaznelilerden devraldıkları siyasi yapının devamlılığını sağlayabilmek için güçlü bir bürokratik mekanizmaya ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacı ise İran coğrafyasında kurulan hemen her devlette olduğu gibi eski İran bürokrasisinden karşılamıştır. Gaznelilerden kalma İran aristokrasisi daha önceki görevine bürünerek devlet bürokrasisini kontrolü altına alır. Başta Nizamülmülk, Amidülmülk Kündüri gibi devlet adamları bu açıdan oldukça etkili olup İran bürokrasisinin Selçuklu Devleti'ne tesirini sağlamış, devletin yapısında İran kimliğinin yer almasında etkili olmuşlardır. Selçukluların Orta Asya'dan kalma kurum ve gelenekleri başta Abbasiler ve Gazneliler'den aldıkları kurum ve geleneklerle kaynaşip olgunlaşır. Oldukça güçlü bir bürokratik yapıya sahip eski İrani bürokrasisi, İslam devletlerine ve İran coğrafyasında kurulmuş hemen her devlete model olarak Selçukluların sahip oldukları geleneksel bürokratik yapının gelişmesine katkı sağlamıştır (Soysal, 1999: 1-7; Koca, 2011: 22; Kayhan, 2011: 217).

Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin devlet teşkilatlanmasında, başta sahip oldukları Orta Asya Türk devlet geleneği ile İranlı vezirler ve İslami normların etkisi önemli bir yer tutar. Genel olarak idari teşkilatlanmada bu sentez hissedilirken özelde ise bürokrasi, memurluklar ve rütbelerde Nizamülmülk'ün de etkisinde olduğu İran-İslam devlet geleneğinin izleri kendini hissettirir (Armağan, 2016: 89). İran coğrafyasına miras kalan bazı yönetsel İrani hususlar, Oğuz Türklerinin bu coğrafyaya taşıdıkları bozkır yönetsel mirası ile birlikte oldukça kendine has bir idari yapıya dönüşmüştür. Bu yapının içerisindeki İran tesirinin en bilindik ögesi bürokrasidir. İran tesiriyle güçlenen Selçuklu bürokrasisi daha sonra Anadolu coğrafyasına da taşınmıştır (Yavuzcan Anvarian Aghdam, 2013: 345-348).

Selçuklulardan önce Horasan'da bulunan Gaznelilerin teşkilatlanma ve bürokratik yapısında Sasani devlet geleneğinin etkisi görülmektedir. Dolayısıyla Selçukluların da Horasan coğrafyasında devlet teşkilatını kurarken, burada var olan İran devlet geleneğinin etkisinde kaldıkları belirtilir. Öyle ki bir Türk devleti olan Gaznelilerin bürokrasi ve teşkilatlanmasını şekillendirirken İran-İslam devlet geleneğine daha yakın bir yapı oluşturdukları görülür. Bunu destekleyen en önemli etki, Horasan'daki başarılı İran asıllı devlet adamlarının Gazneli Devleti'nin yıkılışından sonra Selçuklu devletinin hizmetine girmeleridir (Mecit, 2017: 35; Peacock, 2016: 43). Sonuç olarak nasıl Gazneliler devlet düzenini kurarken Samanilerin bürokrasisinden teşkilat yapısına kadar devlet yapısını bünyesine alarak kurumsallaşmışsa Selçuklular da Gaznelilerin eski İran geleneğinin etkisinde kalmış devlet yapısının üstüne bir devlet inşa etmişlerdir. Bu durum İran coğrafyasını yönetmiş eski devletlerin ortak bir özelliğidir.

Bürokratik yapıda İran etkisinden söz ederken bu kadroyu oluşturanların İran asıllı olduğu ve bürokrasi dilinin Farsça olduğundan söz etmek gerekir. Selçuklular Gaznelilerden aktarılan eski İran nitelikli bürokrasiyle Orta Asya’da sahip oldukları geleneksel bürokratik yapılarını şekillendirmiş, liyakatli, eğitilmiş ve aynı zamanda memurluk deneyimi olan İranlı devlet adamlarını devlet hizmetine almıştır (Güngör, 2003: 168; Ortaylı 2012: 101). İdari işlerde yer alabilmek için belli bir eğitim gerekli görülmüş, Farsça ve Arapça bilmek önemli olmuş, bu dilleri bilen yerli halk devlet kadrosunda yer alabilmiştir. Bu nedenle Farsça ve Arapça bilen memur kadrosu genellikle yerli İranlılar arasından ithal edilmiştir (Terzi, 2012: 29; Avcıoğlu, 1995: 2074-2075). Hakim sınıf olan Selçuklular, İran geleneğinin tesiriyle yetişmiş bu kişileri devlet hizmetinde kullanmış, böylece gerek Büyük Selçuklular gerekse Anadolu Selçuklular bürokratik yapı hatta devletin yüksek makamlarını İran asıllı memurlara dayandırmıştır (Gordlevski, 1988: 254). Horasanda İran geleneğiyle yetişmiş ve kendilerinden önce Gaznelilere de hizmet etmiş bu bürokratlar, diplomatik yazışma usulü bilen, eğitilmiş -en azından okuma yazma bilen- dolayısıyla işin ehli olarak görülen kişilerdir (Gordlevski, 1988: 252; Mecit, 2017: 76).

Selçuklularda kalem ehli, sultan ve hanedandan sonra hiyerarşik olarak ikinci sırada bir öneme sahiptir. Selçuklular kalem ehli olarak bilinen bu bürokratik sınıfa ayrı bir önem vermiş, hatta sultan, melik, emir ve vezirlerle aynı sınıftan saymışlardır. Böylece bu şekilde gerek Orta Asya’dan kalma devlet geleneği ile gerekse İran coğrafyasında karşılaştıkları eski İran-İslam devlet geleneğinin etkisi ile varlıkları boyunca güçlü bir bürokratik yapıya sahip olmuştur (Terzi, 2012: 22-23). Köymen (2001: 200) İranlı devlet görevlilerinin Selçuklu hizmetindeyken her zaman Türk devlet teşkilatında görev aldıklarının bilincinde olarak, Selçuklu egemenliğini muhafaza edecek bir şekilde yönetsel faaliyet gerçekleştirdiklerini vurgular.

İran’da Orta Asya’dan var olan milli teşkilat yapılarını kurumsallaştıran Selçuklular, saray örgütlenmesini ve bu örgütlenmede yer alacak kadroları meydana getirirken de İran devlet geleneğinden faydalanmaktadır (Ersan ve Alican, 2014: 155-156). Öyle ki Selçuklu saray hizmetinde görev yapan kimi hizmetlilerin eski İran saraylarında görülen geleneksel makamların yeniden şekillendirilmiş hali olduğu ve bu görevlilerin unvanlarının ve saray bölümlerinin de isimlerinin Farsça olduğu belirtilir (Gordlevski, 1988: 291). Buna örnek olarak emir-i meclis, emir-i şikar, candar, camedar, emir-i alem vb. saray örgütlenmesinde bahsedilen hemen her makam ve unvan Farsçadır ve bunlar eski İran saray örgütlenmesinde yer alan hizmetlilerle benzerlik gösterir (Soysal, 1999: 64). Sonuç olarak Selçuklu devlet teşkilatında yer alan memurlukların ve unvanların çoğu İran devlet geleneğinin etkisinde

geliştirilmiştir. Ancak bu yapının da Orta Asya Türk ve eski İran kökenli olduğu şeklinde bir genelleme yapılmalıdır. Nitekim Orta Asya'daki otağ teşkilatlanmasında da benzer memurluklara rastlanır (Güngör, 2003: 171; Ortaylı 2012: 103).

3.3.3. Merkez Örgütlenmesinde İran Etkisi

Eski İran devletlerinin geleneksel teşkilat yapısı Orta Doğu devletlerine örnek olmuş, bu devletler İran devlet geleneğini kendilerine model olarak görüp incelemiştir (Ortaylı 2012: 27). Selçukluların çağdaşı olup bir şekilde temas ettiği Abbasi ve Gazneli devletleri, devlet teşkilatını oluştururken büyük ölçüde geleneksel İran devletlerinin kurmuş oldukları devlet düzenini örnek alır. Abbasiler ve Gaznelilerde olduğu kadar olmasa da Selçukluların da bu devletler aracılığı ile eski İran idari müesseselerinin etkisinde kaldığı belirtilir (Soysal, 1999: 63). Daha önce de belirtildiği gibi Melikşah döneminde Selçuklu teşkilat yapısı gelişmeye başlamış, bunda en büyük payın İran asıllı Nizamülmülk'te olduğu belirtilmiştir. Vezirin devlet yapısı ve yönetim anlayışına ilişkin düşünceleri ise Selçuklunun Orta Asya devlet geleneğine ters düşmemekle birlikte daha çok eski İran-İslam devlet geleneğinin idari ilmini yansıtmaktadır (Cahen, 1990: 236; Lewis, 1960: 214).

Bu coğrafyada en başta vezirlik makamının kurumsallaşması ve divanların oluşturulmasının çoğunlukla Abbasilerden ilham alındığı bahsedilse de İran devlet geleneğinin etkisinde gerçekleşmektedir. Öyle ki Abbasilerin devlet idaresinde kullandıkları divanlar eski İran devleti olan Sasanilerden geçerek zamanla Abbasi bürokrasinin temel kuruluşları haline gelmiştir. Bunların yanında merkezi örgüt için bahsedilmesi gereken bir başka nokta, kamu adaletini sağlamak için görevli olan Mobedan-ı Mobed makamı ve Divan-ı Mezalim kurumunun İran devlet geleneğinden alıntılandığıdır (Üçok vd., 2002: 144; Adalıoğlu, 2004: 14-16; Ortaylı, 2012: 27).

Selçuklular İran coğrafyasını hükmetmiş birçok devlet gibi, divan teşkilatlanmasını meydana getirirken –her ne kadar divan teriminin Farsça mı yoksa Arap dilinden mi geldiği tartışmalı olsa da- eski İran geleneğinden etkilenmiştir. Nitekim divan terimi İran coğrafyasında gerçekte İslamiyet öncesinde de tanınmaktadır. Bunun yanında İslam dünyasının, çağına göre oldukça düzenli ve oturmuş bir niteliğe sahip Sasani devlet yapısını kendilerine model aldıkları öne sürülür. Öyle ki Abbasilerin divan teşkilatlanması, Sasani döneminin benzeri bir şekilde oluşturulmuştur (Altungök, 2014: 447; Soysal, 1999: 39-40). Dolayısıyla divanın Selçuklulara Abbasilerden geçtiği düşünülse de Abbasi Devleti'nin divan teşkilatı da dahil idari teşkilatı geleneksel İran devletlerinin teşkilat geleneklerinden etkilenerek geliştirilmiştir (Gordlevski, 1988: 250).

Bir başka önemli Selçuklu müessesesi olarak vezaret, İran coğrafyasında eski İran devlet geleneğinde yer alan model örnek alınarak geliştirilmiştir. Vezirlik daha önce de belirtildiği gibi Orta Asya hükümdarlarına yardımcı bir memuriyet olarak milli devlet teşkilatında da yer alır. Ancak Selçuklularda bu makam İran-İslam modeli örnek alınarak kurumsallaşmış ve geliştirilmiştir. Bunun yanında Selçukluların idari teşkilatlanması milli bir ruh üzerine inşa edilmiş olsa da birçok müessesede olduğu gibi sivil teşkilatın başı olan vezirlik makamını Abbasilerden alıntıladıkları öne sürülür. Ancak Abbasiler de bu makamı Sasanilerin ‘vuzurg framadar’ makamından esinlenilerek oluşturmuştur (Soysal, 1999: 40; Cahen, 1990: 89; Köprülü, 2011: 204; Turan, 1995: 20). İslamiyet sonrası İran coğrafyasında kurulan devletlerde Sasani benzeri vezirlik müessesine rastlanmaktadır. Dolayısıyla Sasanilerin vezirlik makamı İslam devletlerindeki vezirliğin menşei olarak nitelendirilir (Turan, 1995: 24; Ortaylı 2012: 27). Selçuklularda bu makamı meydana getirirken en temelde İslam devletleri aracılığıyla bu etkide kalmış ve bu makama İran asıllı devlet adamlarını getirmiştir. Öyle ki Anadolu Selçuklu Devleti’nin on dört vezirinden on bir tanesi İran asıllıdır (Soysal, 1999: 65; Taneri, 1974: 14; Baykara, 1985: 125).

3.3.4. Yargı Müesseselerinde İran Etkisi

Yine Selçuklularda görülen ve baş yargıç olarak bilinen kadı’l-kudat makamının menşeinin Sasanilerdeki yargı işlevini yerine getiren ‘mobedan-ı mobed’ olduğu belirtilir. Dolayısıyla Selçuklunun kadı’l kudat makamı da Sasanilerin mobedan mobed makamından örnek alınarak geliştirilmiştir (Altungök, 2014: 450; Ortaylı 2012: 27; Cahen, 1990: 92). Yine Selçuklular tarafından meydana gelmemekle birlikte onlar tarafından geliştirilen bir başka yargı kurumu ‘Mezalim’dir. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu kurumun temel amacı haksızlıkları önlemektir. Şeriatin ve kadının yetkisinin dışında kalan durumlarda bu makama başvurulur (Cahen, 1990: 94).

Eski İran devletlerine baktığımızda da adalet kavramının devlet yönetiminde merkezi bir öneme sahip olduğu ve bu ilke çerçevesinde mekanizmaların geliştirildiği görülür. Bu mekanizma en temelde, şikayetlerin ve taleplerin dile getirildiği Divan-ı Mezalim müessesesidir. Dolayısıyla vezirlik kurumu ve baş yargıçlık ile birlikte Divan-ı Mezalimin de eski İran’ın idari mirası ile şekillenmiştir. Divan-ı Mezalim daha sonra kendinden sonra gelecek olan devletlere örnek teşkil etmiş ve Selçuklularda da oluşturulmuştur. Ancak Selçuklularda da bu yargı mekanizmanın çoğunlukla eski İran ve Türk devlet yönetim anlayışının bir sentezi niteliğinde meydana getirildiği belirtilmelidir (Soysal, 1999: 8; Uzunçarşılı, 1988: 9). Öyle ki eski İran yönetsel kültürü Selçuklu sultanlarının devlet

yönetimine yansımakla birlikte, geleneksel Türk devlet yönetim anlayışına da yabancı değildir. Buna örnek olarak her iki yönetsel gelenekte de halkın sorunlarını ve taleplerini dinleyen yargı mekanizmaları mevcuttur. Nizamülmülk de Siyasetnamesinde Selçuklu sultanlarına, geleneksel İran hükümdarlarının halkın sıkıntılarını öğrenmek ve bu sıkıntıları giderebilmek için kurdukları mezalim divanlarını örnek göstermektedir (Soysal, 1999: 51; Arslan 1989: 232-236).

Gerek eski İran gerekse Türk devletlerinin yönetim anlayışlarında benzer bir şekilde adaleti gözettileri belirtilmiş, Perslerden Sasanilere kadar adaletli olma ilkesinin devlet yönetiminde Selçuklu sultanları gibi önemsendiği görülmüştür (İnalçık, 1966: 269). Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki Selçuklu sultanının kanunları eksiksiz uygulayarak halkı adaletli yönetmek zorunluluğu varken, eski İran'da adaletli yönetim erdemli bir şahın bahşedişidir. Çünkü eski İran hükümdar tipinde şahtan adaletli yönetim beklenmekle birlikte o bunu isterse uygulayacaktır. Dolayısıyla antik İran devletlerinde adalet ilkesine uygun yönetim genellikle iktidara kalmış bir durum olarak yöneticinin lütfudur. Ancak Türk devlet geleneğinde töreye uygun yönetim adaletli yönetimdir. Ayrıca adaletli yönetim Türk hükümdarının otoritesinin meşruluk temelidir. İslamiyet sonrası Türk devletlerinin temel kanunu şeriat ilkeleri ve bu ilkelerle uyumlaştırılan töredir (Kösoğlu, 1997: 125).

Sonuçta eski İran devlet teşkilatı ve yönetim geleneği Selçuklular da dahil olmak üzere Orta Doğu devletlerine model olmuştur. Bu devlet geleneği Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde de büyük bir yer alır. Dolayısıyla Selçuklular Horasan bölgesinde devleti kurdukları vakit yalnızca İslam'ın etkisine değil, aynı zamanda bölgede etkili olan eski İran devlet geleneğinin etkisine de girmiştir. Bu etki literatürde çoğunlukla belirtildiği üzere Sasanilerden kalma makam, müessese ve Gaznelilerden kalma İran asıllı devlet adamlarında görülmektedir (Ortaylı 2012: 29; Gökalp, 2016: 32). Merkezi teşkilatın yanı sıra kadıların, imamların, müderrislerin ve hatiplerin, eyaletlerde ise vergi işlerini yürütmekle vazifeli olanların İran asıllı kişiler oldukları görülür (Soysal, 1999: 45). Ayrıca devlet düzeninde, bürokraside, yargı sistemi ve toprak rejimi gibi diğer başka alanlarda da eski İran devlet geleneğinin etkisine rastlanır. Ancak yine de Selçuklularla birlikte İran devlet geleneği ile Orta Asya devlet geleneğinin bir arada olduğu yeni bir yönetsel birlikteliğin meydana geldiği söylenebilmektedir (Ortaylı 2012: 98).

Birçok Orta Çağ ve modern dönem yazarları Anadolu Selçuklu Devleti'ni Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı olarak nitelemiş, dolayısıyla hem Sünni İslam geleneğinin hem de eski İran devlet geleneğinin devam ettiği yeni bir merkez olarak tanıtmıştır (Mecit, 2017: 170-174). Bunun nedeni Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra bu devletin sahip olduğu

modelin, zamanla Türkmen göçlerinin yanında İran asıllı devlet adamları ile birlikte Anadolu coğrafyasına taşınmasıdır (Cahen, 1990: 247; Mecit, 2017: 307-308). Nitekim Parkinson (1984: 119) Doğu Roma ülkesi olarak nitelendirdiği Anadolu için, doğuluların Persleştiğini öne sürmektedir. Bu şekilde yapılan nitelendirmelerin temelinde eski İran devlet geleneğiyle kurulan temas yer alır.

Sonuç olarak Selçuklu devlet yapısında eski İran devlet geleneğinin etkisi önemli bir meseledir. Sasaniler’de gelişmiş haliyle görülen İrani devlet modeli, Büyük Selçuklular ve neredeyse her Orta Doğu devletine model olmuştur. Selçukluların İran coğrafyasında devlet kurmaları ve genellikle İslamiyet’i İranlılar aracılığı ile tanıdıktan ve eski İran geleneği ile temas kurduktan sonra kendi kültür ve geleneklerinden uzaklaştıkları şeklinde bir varsayım söz konusu olmuştur. Ancak Selçukluların kurdukları devlette Fars dilini kullanarak İranlı devlet adamlarına devlet kadrosunda yer vermeleri, gerçekte dönemin gereklilikleri ve buldukları coğrafyanın yönetsel zorunluluklarından kaynaklıdır. Selçuklular Horasan bölgesinde devlet kurduktan sonra da milli devlet geleneklerine sadık kalarak, an’anevi müesseselerini ve hakimiyet anlayışlarını devam ettireceklerdir.

SONUÇ

Selçuklular, Oğuz Devleti'ne bağlı Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey'in neslidir. Selçuklu tarihini başlatan Selçuk Bey'in Mikail, İsrail-Arslan, Musa-İnanç, Yusuf Yınal ve Yunus isimlerinde beş oğlunun olduğu bilinir. Selçuklular tarafında kurulan güçlü devletler, Mikail ve Arslan'ın neslinden gelenler tarafından kurulur. Böylece Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler ve onların soyundan gelenler tarafından Büyük Selçuklu ve bu devlete bağlı olan Irak, Kirman ve Suriye Selçukları kurulmuştur. Selçuk'un diğer oğlu Arslan Yabgu'nun neslinden gelen Kutalmış'ın oğulları tarafındansa Anadolu Selçuklu Devleti kurulur. Hanedan zamanla Oğuz Devleti'nden ayrılarak Cend şehrine göç edip, buradan da tam dört kez yurt değiştirdikten sonra Horasan'da büyük bir devlet kurar. Bu süreç içerisinde aynı zamanda, bir millet için oldukça önemli bir gelişme olarak din değişikliği yaşayıp İslamiyet'i kabul ederler.

Selçuklu hanedanının yönetim uygulamaları 11. yüzyılda Horasan bölgesinde kurulan devletle kendini göstermeye başlar. Selçukluların devlet yapısı ve yönetim anlayışı kendinden sonraki Türk-İslam devletlerini etkileyerek, Türk yönetim tarihi açısından oldukça önemlidir. Ancak anayurt dışında kurulmuş olan bu devletin sahip olduğu yapı ve anlayışın hangi unsurların etkisiyle ne ölçüde şekillendiği de önemli olmaktadır. Selçuklu devletlerinin örgütlenme biçimi ve yönetim anlayışı ise genel olarak, Orta Asya Türk ve İran-İslam devlet gelenekleri ile Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin sahip olduğu ve ideal gördüğü anlayışın izlerini taşır. Hanedanın kurmuş olduğu devletlerin sahip olduğu asıl ruh Orta Asya Türk devlet geleneğidir. Bunun yanında Oğuz Devleti'nden ayrılarak İran'a geçişle birlikte Selçukluların devlet yapısının şekillenmesinde, eski İran devlet geleneği ile İslami ilkeler ve Nizamülmülk'ün ideal gördüğü devlet ve yönetim anlayışının etkisinden de söz etmek gerekir.

Orta Asya Türk devlet geleneği, Selçuklu hanedanının kurdukları devletlerin özünü oluşturur. Bu milli bozkır geleneği en temelde Selçuklu devletlerinin yönetim anlayışında, sultanın seçimi ve sahip olduğu hakimiyet anlayışında ve sultana yardımcı kuruluşların yapısında hissedilir. Bunun yanında Orta Asya Türk yönetim anlayışına ilişkin birçok yönetsel ilke Selçukluların yönetim anlayışında devam edecektir. Bunlar; ülüş sistemi, ikili yönetim veya teşkilatlanma, kolektif sorumluluk ilkesi, istişare, adalet ilkesi, töreye uygun yönetim ve hesap verebilirlik ilkesidir. Her ne kadar anayurt dışında devlet kurmuş olsalarda, birçok eski Türk devletinde olduğu gibi Orta Asya'dan kalma örgüt yapısı ve yönetim anlayışı varlığını korur. En başta eski Türk devlet geleneğine bağlı hakimiyet anlayışı hanedanın hakimiyeti son bulana kadar yürürlükte kalır. Bu anlayıştan dolayı her bir hanedan üyesi

iktidarı kendine meşru olarak hak görmüş, devlet adına alınacak kararlarda söz sahibi yapmıştır. Selçuklu yönetim anlayışının menşesinde devletin hanedanın ortak malı olduğu hakimiyet anlayışı, kanun niteliğinde kuralların ve meclis benzeri mekanizmaların varlığı, sultanın otoritesini mutlak bir güç olarak kullanmasını engelleyecek niteliktedir. Orta Asya hükümdarlarına benzer bir şekilde Selçuklu sultanlarının otoritesi meşru olduğu kadar mutlak değildir. Sultan başta Allah'a ve töreye karşı sorumludur. Selçuklu sultanları otoritesinin meşruluğunu kalıtsallığından, liyakati ve üstün yetenekleri ile hukuki kurallara uygun yönetiminden elde eder.

Selçuklularda yine Orta Asya devlet geleneğince hanedan üyelerinin kendilerine ayrılan bölgeleri idare ederek yönetim faaliyetine katılmaları, batının feodal düzeninden ayrı bir şekilde devam etmiştir. Yerel yöneticilerin yaptıkları eylemler merkezin kontrolünde olmuş, feodal beylerin aksine buldukları yere hakim olarak orada bir hanedanlık kurmaları engellenmiştir. Ancak bir yandan da sahip olunan bu yönetsel düzen, tam manada bir merkezîyetçiliğin önünde her zaman engel olarak kalmıştır. Selçuklu devletlerinde yasama ve yürütme organlarının ayrı ayrı kuruluşlar olarak var olması Orta Asya'dan süren bir başka devlet geleneğidir. Selçuklularda da kolektif sorumluluk esasına dayanan an'anevi anlayış neticesinde kurultaylar düzenlenerek, devlete ilişkin meseleler için istişare yapıp ortak kararlar alınmıştır. Böylece Selçuklu devletlerinde de Orta Asya'dan kalma kurultaylar eski işlevini sürdürmüş, devlet işleri ile ilgili alınacak önemli kararlarda bir istişare kurumu olarak kurultay toplama geleneği devam etmiştir.

Selçuklu devlet yapısı ve yönetim anlayışını etkileyen ve bahsedilmesi gereken bir diğer unsur, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün ideal gördüğü devlet ve yönetim anlayışıdır. Vezir Selçukluların kurdukları devlette, bilhassa kurumsallaşmış bir teşkilat ve bürokratik yapı meydana getirmelerinde önemli düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeleri ideal gördüğü yönetim anlayışı çerçevesinde gerçekleştirir. Onun devlet yönetimine ilişkin sahip olduğu anlayışın alt yapısı ise eski İran ve Türk devlet gelenekleri ile İslami ilkelerdir. Böylece Nizamülmülk Selçukluların sahip olduğu devlet yapısını yeniden düzenlerken en başta İslami ilkeleri temel alarak, bilgisi olduğu eski İran ve Türk devlet geleneklerini referans alır. Onun hayata geçirmeye çalıştığı devlet modeli eski Türk ve İran devlet geleneklerinin birlikteliğinin İslam inancının gerekliliklerine adaptasyonunu sağlamaktır.

Nizamülmülk'e göre ideal bir yönetim en genel haliyle, güçlü bir merkezîyet, otokrat yönetici, güçlü ve liyakate dayalı bir bürokratik yapı ve reaya ile sultan arasında paternalist niteliğe sahip yönetsel ilişki ile sağlanabilmektedir. Bunun yanında ona göre ideal bir devlette kurumsallaşmış düzenli bir teşkilatlanma ile bürokrasinin gücüne her zaman ihtiyaç duyulur.

Ayrıca yönetim faaliyetinin İslami ilkelere göre sürdürülüyor olması gerekir. Nizamülmülk'e göre ideal bir devlet güçlü merkeziyetçiliğe sahip olmalıdır. Bu doğrultuda başta askeri ve idari nitelikli ikta sistemi olmak üzere, merkezin gücünü yerelde hissettirecek uygulamalar geliştirmeye çalışmıştır. Nizamülmülk ideal devlet yöneticisini betimlerken, mutlak bir otoriteye sahip İran şahlarını idealleştirir. Ancak vezir ideal yönetici tipini otokratik nitelikte betimlerken aynı zamanda yöneticinin otoritesini sınırlandıran hususlar da ortaya çıkar.

Nizamülmülk, Selçukluların milli teşkilat yapısının kurumsallaşmasını ve liyakate dayalı bürokratik yapının tesisini hızlandırmıştır. Vezirin Selçuklu devletine en açık etkisi, patrimonyal nitelikli eski bürokratik yapının yerine eğitim ve liyakati temel alarak, rasyonel düşünce ve teknik bilgiye dayalı güçlü bir bürokratik yapının tesisidir. Nizamülmülk'ün öngördüğü kurumsal düzen, aynı zamanda askeri ve sivil idarenin ayrımını getirir. Nizamülmülk İran devlet geleneği ile Türk geleneklerini ve İslami ilkeleri referans alarak milli teşkilat yapısının kurumsallaşmasını ve bürokrasinin gelişmesini sağlamıştır. Böylece vezirin önemli bir etkisi de Selçuklu teşkilat yapısına ilişkin olmuş, başta vezaret makamı olmak üzere saray ve hükümet teşkilatı onun tarafından geliştirilmiştir. Ayrıca vezir İslami niteliklere uygun mahkemeler meydana getirmiştir. Nizamülmülk'ün çoğunlukla İran-İslam etkisinde olan devlet anlayışı Selçuklu idari teşkilatlanmasının kurumsallaşması ve bürokratik yapının tesisinde etkilidir.

Selçuklu devlet yapısında İran devlet geleneğinin etkisi önemli bir meseledir. Bugünkü İran coğrafyası kendine has bir yerel devlet geleneğine sahiptir. İran tarihi boyunca - büyük çoğunluğu Türk devletleri olmak üzere- birçok farklı millet ve devlet tarafından yönetilmiş ancak bahsedilen coğrafyada binlerce yıl süren güçlü bir devlet geleneği varlığını korumuştur. Teşkilatlanma geleneği bu coğrafyada hüküm sürmüş tüm devletlerin yönetimini etkilemiştir. Selçuklular da Horasan'da milli idari teşkilatlanmasını kurumsallaştırırken başta saray teşkilatı ve bürokrasisi burada var olan eski İran devlet geleneğinin etkisinde kalmış, memurluk ve rütbelerde bu geleneğin izleri hissedilmiştir. Gazneliler ve Abbasiler döneminde iyice güçlenen İran devlet geleneğinin İslam medeniyetine yaptığı katkılar sonucu meydana gelen İran-İslam kimlikli idare sistemi Selçuklular tarafından da benimsenmiştir.

Selçuklular Horasan'da büyük bir devlet kurdukları vakit, eski İran devlet geleneğinin etkisine girerken aynı zamanda bölgede etkili olan İslam geleneğinin etkisine de girer. Ancak bölgede İran karakterine sahip bir İslam geleneği hakimdir. Bu dönem aynı zamanda siyasi ve yönetsel yapılarına İslami yönetim ilkelerini uydurmaya çalıştıkları ve Orta Asya Türk ve eski İran devlet geleneğinin birlikte var oluşunun dönemidir. Dolayısıyla Selçukluların Orta Asya'dan kalma milli devlet gelenekleri gerçekte göç ettikleri coğrafyanın sahip olduğu İran-

İslam sentezi denilebilecek bir niteliğe sahip yerel devlet geleneğinin etkisinde şekillenir. Böylece bugünkü İran coğrafyasında etkili olan İran-İslam devlet geleneği Selçukluların etkilendiği dış etkenlerin başında gelir. Bu etki genel olarak merkezi örgüt ve bürokratik yapı ile yargı müesseselerinde kendini hissettirir. En başta vezirlik makamının kurumsallaşması ve divanların oluşturulması eski İran devlet geleneğinin etkisinde gerçekleşmiştir.

Selçuklular Horasan'da devleti kurduktan sonra etkili bir bürokratik yapıya ihtiyaç duyarak, bu ihtiyacını ise Horasan bölgesinde etkili olan geleneksel İran bürokrasisinden karşılamıştır. Gazneli Devleti'ne hizmet eden İran asıllı memurlar devlet yıkıldıktan sonra Selçukluların hizmetine girmiş, unvan ve rütbelerde İran-İslam sentezi bir geleneğinin etkisi hissedilmiştir. Selçuklular, Gaznelilerin İran etkisinde kalmış örgüt yapısının üzerine bir devlet inşa etmiştir. Böylece Gaznelilerden aktarılan Farsi nitelikli bürokrasi ile Orta Asya'da sahip oldukları geleneksel bürokratik yapılarını şekillendirmiş, liyakatli, eğitilmiş ve aynı zamanda memurluk deneyimi olan İranlı devlet adamlarını devlet hizmetine almıştır. Eski İran devlet geleneğinin etkisinden bahsedilecek bir başka husus, yargı organı olan Divan-ı Mezalim ve Kadı'l Kudat makamıdır. Selçukluların hakimiyet anlayışı incelendiğinde ise bu anlayışın üzerinde bir İran tesiri söz konusu edilememekte, İran coğrafyasını etkileyen hükümdar tipi ve yönetim anlayışı karşısında hanedana dayalı ortak egemenlik anlayışı sürmektedir.

Böylece bahsedilen tüm bu etkiler sonucunda Selçukluların kurmuş oldukları devletler için, yeni olanı eskinin kalıbına dökerek gerçekleşen bir gelişimden bahsedilebilmektedir. Öyle ki meydana getirdikleri devlet köklü Orta Asya Türk devlet geleneğine dayanmakla birlikte, başta kurulduğu coğrafyanın etkisinde olduğu İran devlet geleneği ve İslami ilkelerle kaynaşan bir birikimin ürünüdür. Dolayısıyla Selçukluların devlet yönettikleri dönemde hakim oldukları coğrafya, Orta Asya Türk devlet geleneği ve İran-İslam devlet geleneğinin tesiri altındadır. Böylece devletin örgütlenme biçimi ve yönetim anlayışı kendisinden önceki Türk devletleri gibi Orta Asya devlet geleneğine benzer nitelikler göstermenin yanında eski İran-İslam sentezi bir geleneğini de yansıtmaktadır. Söz konusu devlet gelenekleri birlikteliğini, Selçukluların yönetim anlayışları ile idari yapı ve teşkilatlanmasında görmek mümkündür. Selçukluların sahip olduğu bu köklü yapı, kendinden sonraki Türk-İslam devletlerine ilham olmakla birlikte günümüz Türk kamu yönetimi açısından da önemlidir.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (2004). "Siyasetnameler'in Klasik Kaynakları". *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2): 1-22.
- Akçakaya, M. (2016). "Weber'in Bürokrasi Kuramının Bugünü Ve Geleceği". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(8): 275-295.
- Alodalı, M. F. B. ve Usta, S. (2017). "Türk Yönetim Geleneğinde Hesap Verebilirlik Mekanizmaları: Divan-ı Mezalim ve Kamu Denetçiliği Kurumu". *Stratejik Kamu Yönetimi Dergisi*, 3(6): 168-183.
- Altungök, A. (2014). "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(2): 445-487.
- Arıcı, H. (2005). *Nizmü'l-Mülk Ve Selçuklu Müesseselerinin Oluşumundaki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Armağan, V. (2016). "Yusuf Has Hacıp, Nizam'ül Mülk ve Koçi Bey Örneğinden Hareketle Türk Kamu Yönetiminde Türk Yönetim Mirasının İzlerini Sürmek". *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4): 86-99.
- Arslan, M. (1989). "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1): 231 – 262.
- Avcıoğlu, D. (1995). *Türklerin Tarihi c.5*. Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Başdin, A. (2017). "İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2): 400-406.
- Baykara, T. (1985). "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler". *Vakıflar Dergisi*, 19: 49-60.
- Cahen, C. (1955). "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?". (Çev. L. Güçer), *İÜ İktisat Fakültesi Dergisi*, 17(1-4): 348-358.
- Cahen, C. (1990). *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*. (Çev. E. N. Erendor), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Cahen, C. (2002). *Osmanlıdan Önce Anadolu*. (Çev. E. Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, İstanbul.
- Canatan, K. (2009). "Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname" Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine". *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(7): 194-220.

- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1990). *Türk İslâm Hukuk Tarihi*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Coşkun, Ö. (2016). “Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Dil, Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(2): 126-135.
- Demirel, D. (2017). “Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16): 425 – 450.
- Deniz, Y. (2010). *Türk İdare Tarihi Açısından Yetki Genişliği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler : (Kut, Küç, Ülüg)*. Ada Yayınları, İstanbul.
- Durmuş, İ. (2007). “Türkler’de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları”. *Akademik Bakış*, 1(1): 25-32.
- Ekiz, C. (2010). “Siyasetname’de Yönetim Sorunsalı”. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(4): 1-31.
- Erdoğan, A. (2014). “İslamiyet’ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1): 39-52.
- Ersan, M. ve Alican, M. (2014). *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Erturgut, R. ve Keskin, U. (2012). “Bireysel Performans ve Örgütsel Performans Arasındaki İlişkinin Temellerine Dair Felsefik Bir İnceleme”. *İstanbul Management Journal*, 23(73): 20-40.
- Eşmeli, B. (2016). “Siyasetname”. *TESAM Akademi Dergisi*, 3(2): 139-145.
- Fekri, A. A. (2007). *İran’da Aydınlanma ve Devrim: Sosyo-Politik ve Kültürel Dönüşüm 1953-2006’ Tarihsel Oluşumu İçinde İran Devrimi ve Evrimleşme Süreci*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gordlevski, V. A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (Çev. A. Yaran), Onur Yayınları, Ankara.
- Gökalp, E. (2016). *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyaset*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Gökcan, Ö. (2018). “Machiavelli ve Nizamülmülk’te Devlet Yönetimi: Hükümdar (Prens) ve Siyasetname Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12): 25-47.
- Göksu, E. (2018). “Nizamülmülk Ve Selçuklu İktâ’ının Şekillenmesindeki Rolü”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8: 147-164.
- Güngör, E. (2003). *Tarihte Türkler*. Ötüken Yayınları, İstanbul.

- Günler, M. (2010). *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri Ve Devlet İle Toplum Üzerindeki Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İbnü'l-Adîm. (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb)*. (Çev. A. Sevim), Ankara.
- İlvan, E. (2013). *Türkiye Selçuklu Devleti Ve Vezirleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- İnalçık, H. (1966). *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri*. Resid Rahmeti Arat İçin, 259-271.
- Kaçer, M. (2017). "Çin Bürokrasi Sınavları: Patrimonyal Bürokraside Rasyonel Bir Gelenek". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2): 145-166.
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Selçuk'un Oğulları ve Torunları". *Türkiyat Mecmuası*, 13: 117-130.
- Kafesoğlu, İ. (1955). "Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri, Siyasetname ve Türkçe Tercümesi". *Türkiyat Mecmuası*, 12: 231-256.
- Kafesoğlu, İ. (1964). "Nizamülmülk", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, C: 9: 329-332.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1981). "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11: 1-28.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kayhan, H. (2011). "Selçuklulardan Safevîlere Türkmen Meselesi". *History Studies International Journal of History*, 3(3): 215-224.
- Kaymaz, N. (1964). "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(2-3): 91-155.
- Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kömürcüoğlu, M. ve Kömürcüoğlu, Ş. (2009). "Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetname'si". *İlem Yıllık*, 4(4): 43-66.
- Köprülü, F. (1941). *Orta Zaman İslam Feodalizmi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Köprülü, F. (2011). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1): 201-233.
- Kösoğlu, N. (1997). *Devlet: eski Türkler'de, İslam'da, Osmanlı'da*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

- Köymen, M. A. (1967) "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(8-9): 1-73.
- Köymen, M. A. (1986). *Tuğrul Bey*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Köymen, M. A. (1998). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Akdtyk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Köymen, M. A. (2002). "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü". *Milli Kültür*, 1(5): 1-19.
- Kurpalidis, G. M. (2007). *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (Çev. İ. Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Levend, A. S. (1962) "Siyaset-Nameler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10: 167 – 194.
- Lewis, B. (1960). "İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri". *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2(2-4): 209-230.
- Makdisi, G. (1975). "Les Rapports entre Calife et Sultan à l'époque Saljûqide". *International Journal of Middle East Studies*, 6(2): 228-236.
- Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*. (Çev. Ö. Akpınar), İletişim yayınları, İstanbul.
- Menekşe, Ö. (2005). "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdi ve Nizamülmülk Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(2): 193-211.
- Mokhtarpour, A. (2012). *İran Devlet Modeli*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nizamülmülk. (2011). *Siyasetname*. (Çev. M. T. Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2012). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ortaylı, İ. (2015). *Türklerin Tarihi*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ögel, B. (1971). *Türk kültürünün gelişme çağları II*. Devlet Kitapları, İstanbul.
- Özaydın, A. (2018). "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri". *USAD*, (8): 1-31.
- Özcan, K. (2005a). "Ortaçağda Anadolu'nun İdari Coğrafyasına Bakış Anadolu'da Selçuklu İdari Birimleri". *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3(1): 73-99.
- Özcan, K. (2005b). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Özcan, K. (2006). "Anadolu'da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmeleri: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)". *Bilig*, 36: 201-226.

- Özdemir, G. (2009). “Batı’da Ve Türklerde Egemenlik Kavramı”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23: 123-138.
- Özdemir, G. (2014). “Weberyan Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(2): 69-90.
- Özer, A. (2002). *Türk Anayasa Hukuku: Türklerin Devlet Anlayışı ve Anayasal Yapılanma*. Turhan Kitabevi, Ankara.
- Özmen, A. (2014). “Siyasetname’de Yönetim Felsefesi”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 10: 202-218.
- Öztekin, A. (2012). *Yönetim Bilimi*. Siyasal Yayınevi, Ankara.
- Öztürk, M. N. (1999). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Parkinson, C. N. (1984). *Siyasal Düşüncenin Evrimi*. (Çev. M. Harmancı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Peacock, A. C. (2016). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*. (Çev. Z. Rona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rosenthal E. (1996). *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. (Çev. A. Çaksu), İz Yayınevi, İstanbul
- Roux, J. P. (2004). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (Çev. A. Kazancıgil ve L. Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sencer, M. (1985). “Yönetimin Tarihsel Evrimi ve Yönetim Sistemleri”. *Amme İdaresi Dergisi*, 18(1): 141-160.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi (başlangıçtan 1086'ya kadar)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sevim, A. ve Merçil E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45): 1-11.
- Soysal, A. A. (1999). *12. 13. Yüzyıllarda İnan Kültürünün Anadolu'ya Nüfuzu: Anadolu Selçukluları Üzerinde İnan Tesirleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Subaşı, Ö. (2017). “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: Atabeglik Müessesesi ve Atabegler”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2: 507-537.
- Şahin, K. (2005). “Eski Türklerde Merkezi İdare”. *Türk İdare Dergisi*, 448: 149-164.
- Şapolyo, E. B. (1972). *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Güven Matbaası, Ankara.

- Şimşir, M. (2015). “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri”. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(28): 68-79.
- Taneri, A. (1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(8-9): 75-188.
- Taneri, A. (1974). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş Devrinde Vezir-i Azamlık*. A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara.
- Taşgıt, Y. E. (2017). “Doğu’da Yönetimin Esasları: Nizamü’l Mülk’ün Siyasetnamesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(4): 201-215.
- Terzi, M. A. (2012). *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi ve Memur*. Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara.
- Tuğral, O. (2008). *Kutadgu Bilig ve Siyasetname’de Devlet Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Turan, O. (2003a). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Turan, O. (2003b). *Türk Cihan Hakimiyeti Metkuresi Tarihi*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih: Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*. Ötüken Yayın, İstanbul.
- Turan, O. (2017). *Selçuklular ve İslamiyet*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması: Vezîr ve Divân (Vol. 2952)*. MEB, Ankara.
- Uğurlu, S. ve Yılmaz, K. (2011). “Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre’den Örf’e Değişim”. *Turkish Studies*, 6(2): 949-972.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2002). *Türk Hukuk Tarihi*. Savaş Yayınları, Ankara.
- Weber, M. (2017). *Bürokrasi ve Otorite*. (Çev. B. Akın), Adres Yayınları, Ankara.
- Yaman, A., Arslan Akgül, E., Arslan, C. (2018). “Selçuklu Devleti’nin Yönetim Yapısı”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 40: 157-171.
- Yavuzcan Anvarian Aghdam, G. (2013). *Türkiye Selçukluları Devletinde Yöneten-Yönetilen İlişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Esra AKSOY
Doğum Tarihi	25/05/1992
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Çağlayan Lisesi, Antalya
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Antalya
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Antalya
Tez/ Dönem Projesi Konusu	“Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısı ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar”
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
E-Posta	aksoyessra@gmail.com